

מקדש, תורה וקהילה

**פרקים בתולדות ישראל בימי בית שני,
המשנה והתלמוד ובימי הביניים**

על פי תוכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתה ט בחינוך הממלכתי דתי

- מדריך למורה -

תוכן העניינים

מבוא.....	3
מבנה הספר.....	5
מבנה המדריך למורה.....	6
פרק 1: ימי שיבת ציון והתקופה הפרסית.....	7
פרק 2: התרבות ההלניסטית והחברה היהודית.....	14
פרק 3: מרד החשמונאים ומלכות בית חשמונאי.....	18
פרק 4: הכיתות ביהודה.....	24
פרק 5: יהודה - ממדינה עצמאית לפרובינקיה רומית.....	26
פרק 6: המרד הגדול.....	28
פרק 7: דור יבנה.....	36
פרק 8: מביתר לגליל - מרד בר כוכבא ועריכת המשנה.....	41
פרק 9: התגבשות ספרות התורה שבעל פה.....	46
פרק 10: המרכז הארץ ישראלי תחת השלטון הביזנטי.....	49
פרק 11: על נהרות בבל.....	52
פרק 12: מבוא לימי הביניים.....	56
פרק 13: אירופה הנוצרית.....	58
פרק 14: עולם האסלאם.....	63
פרק 15: היהודים בארצות הנצרות.....	69
פרק 16: היהודים בארצות האסלאם.....	77
פרק 17: היהודים שומרים על זהותם כמיעוט בחברה נוכרית.....	81
פרק 18: ארגון הקהילה היהודית כמענה לאתגר הקיום היהודי בארצות הנצרות והאסלאם.....	84
פרק 19: היצירה היהודית כמענה לאתגר הקיום היהודי.....	93

הספר "מקדש, תורה וקהילה" מיועד להוראת היסטוריה לתלמידי כיתות ט' בחינוך הממלכתי דתי, נכתב על בסיס תוכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ט-יב בחינוך הממלכתי דתי.

להלן כמה מעקרונות היסוד שהנחנו אותנו בכתיבת ספר זה.

א. מחנכים להיסטוריה – כחלק מתפיסת החמ"ד, הרואה בלימודי ההיסטוריה חלק מהמקצועות המסייעים לכינון זהותו האישית, הלאומית והדתית של התלמיד, הדגשנו בספר את ההיבטים הערכיים והחינוכיים הרלוונטיים, מתוך נאמנות לתפיסת חזון החמ"ד. בשל הצורך בהבלטת היבטים אלו, הדגשנו פעמים רבות את הרלוונטיות של הידע ההיסטורי לחיי היום-יום של התלמיד ולהווה הציבורית של ישראל בת זמננו. ככלל, מומלץ מאוד למורים להיות מעודכנים בשיח הפדגוגי והערכי המופיע במרחב הפדגוגי של היסטוריה חמ"ד.

ב. הנושאים הנלמדים בספר – כמו שאלת ההתמודדות של האתגרים הכרוכים בתקומת ישראל בארצו, צורת ההתמודדות עם מחלוקות ופילוגים בעם היהודי, הבנת דרכי יצירתה והשפעתה של התורה שבעל פה, מציאת האיזון הנכון בין נאמנות למורשת ישראל לבין ראיית הטוב שבתרבויות העולם והיכולת לקום כל פעם מחדש כפרט וכאומה לאחר חורבנות, גזרות גירוש ופרעות – אינם רק סוגיות היסטוריות מלפני אלפי שנים אלא סוגיות קיומיות שעמן אנו ותלמידינו מתמודדים מדי יום. השתדלנו להביא במקומות הרלוונטיים השוואות, קטעי העשרה ומשימות של דיון קבוצתי וחקר כדי לברר את ההשלכות של האירועים ההיסטוריים לימינו, עם והבנת ההקשרים ההיסטוריים. בהקשר זה ביקשנו להיות נאמנים גם למודל "לב לדעת" בחמ"ד, המדגיש את החשיבות בחינוך לזיקה ההדדית בין הכלל לפרט ובמתן תשומת לב מיוחדת לערכי המחויבות לתורה, לעם ולארץ והרצון לטפח את תחושת השליחות. דגשים אלו אינם באים כמובן על חשבון הידע ההיסטורי, שנכתב על בסיס ממצאי המחקר העדכניים.

בחלקו הראשון של הספר, העוסק בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, מוצגת לעיתים התייחסות של חז"ל לאירועי התקופה – מקורות חז"ל עוסקים בדמויות, במאורעות ובתהליכים היסטוריים בני הזמן, ולעיתים מעניקים להם פרשנות רעיונית ומשמעות ערכית.

שאלת מעמדם של דברי חז"ל כמקור היסטורי היא שאלה מורכבת, המחייבת הבחנה בין סיפורי אגדה ומתן הסברים רעיוניים-סמליים לאירועים היסטוריים, לבין תיאורי מציאות והעברת מסרים בעלי אופי היסטורי.

העיסוק בנושא זה דורש שיקול דעת חינוכי והתאמה לרמת הכיתה ולאופייה. בגוף הספר התייחסנו לחלק מן הסוגיות המרכזיות בהקשר זה. להרחבה בשאלת היחס לדברי חז"ל כמקור היסטורי מומלץ לעיין במקורות הבאים: מאמרו של פרופ' שמואל ספראי, מאמרה של פרופ' ורד נעם העוסק ביחס העקרוני לספרות חז"ל לעומת כתבי יוספוס, במחקר המקיף של יד בן צבי על "ספרות חז"ל הארץ ישראלית", מאמרו של הרב פרופ' נריה גוטל ומקורות רבים נוספים.

ג. תכנון הלימדה – הספר כולל את כל החומר הנדרש בתוכנית הלימודים על כל חלקיה. עם זאת. בתוכנית הלימודים מוגדר מראש היקף שעות מצומצם יותר מההיקף הנדרש ללימוד כל חלקי התוכנית, והמורה נקרא לבחור בין מספר נושאים. מומלץ לתכנן את התעדוף המתאים מראש בעזרת תוכנית הלימודים ובהסתמכות על הוראות המעודכנות של המפמ"ר להיסטוריה בנושא ושיקולים בית ספריים וחינוכיים רלוונטיים. אנו ממליצים בחום למורים לקרוא ולהכיר בעיון את כל חלקי הספר, גם אלו שמשיקולים כאלו ואחרים אינם נלמדים בפועל בכיתות. ישנם פרקים רבים שקשה להבינם ללא היכרות, ולו מינימלית, עם

פרקים אחרים בספר, וצינו זאת במקומות המתאימים. במקרים כאלה מומלץ למורים לערוך לתלמידים היכרות, ולו מינימלית, עם החומרים הרלוונטיים, כדי שהחומר הנלמד לא ייתפס כמקוטע וחסר הקשר ובסיס. כידוע, בבתי ספר רבים לא מצליחים להגיע להספק הלימוד הנדרש בכיתות ו-ח. מציאות זאת, בצירוף העובדה שתוכנית הלימודים לבחינות הבגרות (כתות י-יא) מתמקדת בעת החדשה, עשויה להביא לכך שלגבי תלמידים רבים הפעם הראשונה והאחרונה שבה יכירו אירועים ומושגים מתקופת בית שני וימי הביניים תהיה במסגרת לימודיהם בכיתה ט. בשל כך מומלץ לעשות מאמץ ולנסות להכיר ולו ברמה המינימלית כמה שיותר מפרקי הספר, וכמובן הכול כפוף להוראות מפמ"ר ושיקולים חינוכיים רלוונטיים.

ד. הלמידה הספירלית – חלקים מסוימים מתוכנית הלימודים לכיתה ט נלמדים גם במסגרת [תוכנית הלימודים בכיתות ו-ז](#). מציאות זו היא חלק מתפיסת העבודה הספיראלית המנחה את לימודי ההיסטוריה בשנים האחרונות, ולפיה לימוד בסיסי של נושאים מסוימים בגילים צעירים יותר יאפשר העמקה ולימוד יסודי בגיל תיכון. יש לזכור כי בפועל, כפי שצינו לעיל, בחלק מבתי הספר לא נלמדת תוכנית הלימודים לחט"ב באופן מלא, כך שעל המורה לבדוק במידת האפשר מה תלמידיו למדו בתחומים הנדרשים ומה לא. אם החומר מוכר ברמה הבסיסית, הרי שהדבר מאפשר העמקה, עיון ומשימות חקר והעשרה שונות. בפרקים הרלוונטיים ציינו במדריך למורה אילו מהנושאים אמורים היו להילמד גם בחטיבת הביניים. בכל מקרה, אנו מציעים למורים לעיין בספרי הלימוד ובמדריכים למורה של חטיבת הביניים, בעיקר [המאבק על הרוח](#) לכיתות ו' ו"[גלויות ותגליות](#)" [לכיתה ז](#), ולבדוק באילו מהחומרים המופיעים בהם ניתן להסתייע. במקרים מסוימים מצאנו לנכון להציע במדריך למורה של ספר זה גם פעילויות שהוצעו במדריכים למורה של הספרים הנ"ל, כמובן עם התאמת הגיל וההקשר.

ה. למידה פעילה – הפעילויות המרובות הקיימות כמעט בכל דף בספר, כמו גם פעילויות ההעשרה וההעמקה המוצעות לקמן במדריך זה, מאפשרות למידה מבוססת דיונים, הפעלת תלמידים כיחידים ובפעילות קבוצתית, משימות חקר ומגוון חוויות לימודיות, וזאת מעבר להכרת החומר כשלעצמו. משימות אלו מאפשרות חיזוק ותרגול המיומנויות הנדרשות מהתלמידים, וכאמור הן נותנות מענה למשימות בסגנון זה המופיעות כחלק מבחינות הבגרות.

כחלק מפעילויות העשרה או סיכום ניתן להפעיל את התלמידים בשלל משימות בעזרת יצירת כרזות/קולאז' מקטעי עיתונות/שירים/פרסומות/ראיונות/תשדירים/תערוכות/מיצגים חזותיים מחומרים שונים. הכול כפוף כמובן להתפתחות השימוש באמצעי הבינה המלאכותית. במסגרת הלימוד ניתן גם לבצע משימות המתבססות על מודל **PBL (Project-Based Learning)**, שיכולות לכלול תערוכה בנושאים שונים (בעיקר סביב ימי הבית השני או תולדות קהילות ישראל בימי הביניים), שיחות של התלמידים בסגנון TED או הפקת סרטונים/הסכתים סביב נושאי חתך שונים וכדומה.

ו. טיפוח מיומנויות הלמידה השונות בהיסטוריה – במסגרת לימודי ההיסטוריה, ישנה חשיבות רבה בפיתוח מיומנויות למידה בכלל ומיומנויות ייחודיות להוראת היסטוריה בפרט. הדבר חשוב הן כשלעצמו והן כהכנה לקראת בחינות הבגרות. מומלץ מאוד להכיר עוד לפני תחילת השנה את [סרטוני סל המיומנויות של היסטוריה חמ"ד](#) ולתרגל אותם במהלך השנה בהתאם לסוג המשימות המתבצעות בכיתה או בשיעורי הבית.

מבנה הספר

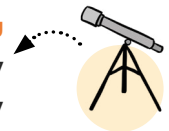
הספר מחולק לשתי חטיבות על בסיס תוכנית הלימודים, ובכל אחת מהחטיבות מספר פרקים:

חטיבה ראשונה – הנהגה, חברה ודת בישראל בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד (פרקים 1–11). בחטיבה זו מוצגים התהליכים המרכזיים שהתרחשו בהיסטוריה היהודית והכללית במהלך השנים שבין שיבת ציון לנפילת האימפריה הרומית (בין המאה השישית לפנה"ס למאה החמישית לספירה). חלק מהפרקים מתארים את האירועים על בסיס ציר זמן כרונולוגי, ואחרים עוסקים בנושאי רוחב כמו בכיתות בחברה היהודית או התפתחות התורה שבעל פה.

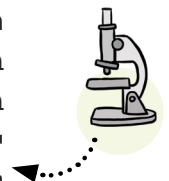
חטיבה שנייה – ימי הביניים: יצירה וקהילה יהודית כמיעוט בתוך עולם נוצרי ועולם מוסלמי (פרקים 12–19). חטיבה זו עוסקת בהיכרות עם עולם הנצרות והאסלאם, ובעיקר עם תולדות עם ישראל בימי הביניים, בין המאה החמישית למאה ה־15. הפרקים עוסקים באירועים מרכזיים בתקופה זו, אך מתמקדים בנושאי רוחב, כמו התייחסות הנצרות והאסלאם לעם היהודי או מבנה הקהילה ועולם היצירה היהודי.

הטקסט המרכזי בכל עמוד מלווה תכופות בתמונות ובאיורים (להלן) וכן בהפעלות ובקטעי מידע המסומנים בסמלים שיפורטו להלן:

קטעי העשרה (צבע כתום): קטעי העשרה המוסיפים מידע אנקדוטי, הקשור פעמים רבות לעולמם של התלמידים ולאירועים ולתהליכים בחברה היהודית והישראלית בת זמננו. שימו לב כי יש משימות המופיעות גם בתוך קטעי ההעשרה.

משימות העמקה (צבע ירוק): עיון וניתוח של מקורות מילוליים וחזותיים המאפשרים פיתוח חשיבה עצמאית וביקורתית בקרב התלמידים. ניתן לבקש מהתלמידים לבצע משימות אלו במסגרת של הכנה לשיעור, עבודה אישית או קבוצתית תוך כדי השיעור, או כעבודות סיכום, בהתאם לשיקול הדעת הפדגוגי. המקורות והשאלות הם ברמות חשיבה מדורגות, והמורה יכול לבקש מהכיתה לבצע את חלקם או כולם בהתאם לשיקול דעתו. בספר משולבות גם מפות מצולמות ומאורות, וניתן לנצל את המשימות הרלוונטיות בנוגע אליהן גם לחיזוק מיומנויות בתחום הגאוגרפיה בקרב התלמידים.

הזמנה לדיון (צבע סגול): חלק זה נועד לעורר דיון ומחשבה במסגרת עבודת בית או דיון כיתתי על האירועים ההיסטוריים, הדילמות הקשורות אליהם והשלכות אפשריות גם לתקופתנו.

משימות חקר (צבע תכלת): משימות הדורשות בדרך כלל חקר אישי או קבוצתי במקורות במרשתת. במקומות הרלוונטיים מופיעים קודים נוחים לסריקה. אם לא ניתן להשתמש בקוד, במדריך למורה תמצאו את הכתובת המלאה של האתר הרלוונטי.

ציר זמן: ציר זמן מופיע בפתיחת כל אחת מהחטיבות והוא מציין את האירועים המשמעותיים הרלוונטיים לחטיבה זו. נוסף לכך בצידה השמאלי של כל כפולת עמודים בספר מופיע ציר הזמן של החטיבה הרלוונטית ובו חץ המצביע על מיקומו של האירוע המרכזי הנדון בכפולה זו בתוך ציר האירועים המשמעותיים שצוינו בראשית החטיבה. חשוב להפנות את תשומת לב התלמידים למיקום האירועים בתוך ההקשר הכללי.

איורים: בספר משולבים איורים, הן בצירי הזמן, והן בתוך הפרקים עצמם. רוב האיורים נותנים זווית מחויכת על אירועי התקופה. ניתן לדון עם התלמידים על משמעות האיורים ואף לבקש מהם להביא לידי ביטוי בעצמם, בהשראת איורים אלו, את תחושותיהם ומסקנותיהם בנוגע לאירועים.

שאלות סיכום: בכל אחד מהפרקים ישנן שאלות סיכום ברמות שונות. שאלות אלו מבוססות ברובן על מתווה בחינות הבגרות ועל המיומנויות הנדרשות לצורך הצלחה בהן. ניתן להשתמש בשאלות אלו במסגרת עבודת בית, עבודה אישית או קבוצתית בכיתה, ואף להפוך חלק מהן למטלות הערכה.

מבנה המדריך למורה

מומלץ לקרוא את כל החומרים הנמצאים בפרק הרלוונטי לפני הוראת הפרק ולא להסתפק בקריאה שלהם לקראת שיעורים ספציפיים. כל אחד מהפרקים המופיעים לפניכם (התואמים לסדר הפרקים בספר הלימוד) כולל את המרכיבים הבאים:

- א.** סקירה קצרה על התכנים המרכזיים בפרק ועל היבטים חינוכיים, תוכניים או דידקטיים נדרשים.
 - ב.** דגשים להוראת הפרק – בדגש על היבטים היסטוריים מרכזיים, חינוכיים וערכיים.
 - ג.** מעבר על מרבית השאלות והמשימות המופיעות בספר הלימוד על פי סדר הופעתן, עם מתן אפשרויות להרחבה והעמקה בנוגע לרבות מהן.
 - ד.** משימות נוספות להעשרה ולהעמקה, מעבר למשימות המופיעות בספר.
 - ה.** ביבליוגרפיה להעשרה והעמקה, בדגש על מקורות זמינים יחסית במרשתת או בספריות דיגיטליות, כדוגמת ספריית כותר.
- חשוב לציין כי חומרים רבים מופיעים כקישורים לאתרים, סרטונים או חומרי העשרה. השתדלנו ככל יכולתנו לוודא התאמה של החומרים לרוח החמ"ד, אולם מומלץ מאוד לכל מורה לבדוק את כלל החומרים, בדגש על סרטונים, לפני השימוש בהם ולוודא את התאמתם לכיתתו.
- חשוב לציין כי מפעם לפעם הפנינו לסרטונים באנגלית הדורשים הפעלת כתוביות בעברית – מומלץ למורה לבדוק התאמה טכנית ותוכנית לפני השימוש בהם.
- אנו מאחלים לכם הצלחה רבה במלאכת ההוראה ומתפללים כי כולנו נצליח לחנך את ילדינו ברוח הציוני "זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור, שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך".

פרק 1: ימי שיבת ציון והתקופה הפרסית

פרק זה, הפותח את הספר, עוסק בימי שיבת ציון והתקופה הפרסית.

לשם הבנת התהליך של שיבת ציון, נפתח עם תיאור קצר של החורבן והגלות. גלות בבל הייתה למעשה הפעם הראשונה שבה התמודד העם ביהודה (להבדיל מממלכת ישראל, שגלתה עוד קודם) עם מציאות של גלות וחורבן המקדש. מציאות שכזו, בוודאי כשהיא נחוות בפעם הראשונה, מעוררת שאלות עמוקות של זהות, של קיום לאומי במציאות של גלות ושאלות תאולוגיות שונות.

הצהרת כורש פתחה פתח ליהודי הגולה לשוב לארצם, ולמעשה העמידה במבחן את זיקתם לארצם ולמקדש, לאחר שהשתקעו בגלות במצוות הנביא ירמיה. אך השיבה לארץ ובניית המקדש הייתה רצופה בקשיים מכל מיני סוגים.

נקודה מרכזית נוספת בפרק היא השינויים בהנהגת החברה היהודית. לאורך ימי הבית הראשון, הורכבה ההנהגה היהודית מכמה "רשויות": מלוכה, שופטים (דיינים), כהונה ונבואה. בימי שיבת ציון נעלמים מוסדות המלוכה והנבואה (המלוכה – עד לימי בית חשמונאי, והנבואה – שטרם שבה), והמעמדות המתחזקים הם מעמד הכהונה, ובקצב איטי יותר – מעמדם של חכמים (המתבטא בשלב זה בעיקר בעזרא הסופר, שהיה גם כוהן, ובאנשי כנסת הגדולה).

דגשי הוראה

← **תורה שבעל פה:** תקופה זו היא התקופה שבה מתחילה להתעצב התורה שבעל פה, עם תקנותיהם של עזרא ונחמיה ושל אנשי כנסת הגדולה.

← **היחס ליהודי התפוצות:** לאחר הצהרת כורש ושיבת ציון נוצרים שני מרכזים לעם היהודי – זה שבארץ ישראל וזה שבגולה. שאלת היחס בין המרכזים הללו תלווה את עם ישראל אלפי שנים, עד ימינו אנו.

← **היחס לגויי הארץ:** שבי ציון נתקלים בקשיים שמערימים עליהם העמים שיושבו או התיישבו בארץ בהיעדרם. גם שאלה זו רלוונטית למציאות שבה אנו חיים.

על הפעילויות שבפרק

דיון (עמ' 9)

- ♦ מבחינה חומרית: בתקופה שכזו אי אפשר להזניח את ההשקעה החומרית, יש להתבסס במקום.
- ♦ מבחינה רוחנית: צריך למצוא דרך להתנהל נכון מבחינה רוחנית במציאות החדשה שבה אין מקדש.
- ♦ מבחינה חינוכית: על ההורים והמחנכים לחנך כל הזמן את דור העתיד לאור החזון של השיבה אל ארץ המולדת.

שאלות על הצהרת כורש (עמ' 10)

- ♦ ההצהרה כוללת רשות ליהודי הגולה לעלות לארץ ולבנות בה את המקדש, יהודי הגולה נדרשים לתרום למען בניין המקדש (חשוב: כפי שמופיע בפסקה הבאה, בהמשך ניתנה פקודה מאת המלך, שגם נשמרה בגנזכי המלך, שהתשלום לבניין המקדש יינתן מאוצרות הממלכה הפרסית).
- ♦ ההצהרה לא כוללת רשות לבנות את העיר ירושלים, ואינה מתירה לחדש את המלוכה היהודית בארץ.

ניתן להביא לתלמידים מקור נוסף העוסק בתגובות של היהודים להצהרה, ובו מבט אקטואלי על שיבת ציון לארצו בימינו:

"מכל מקום, כורש לא דיבר על עצמאות יהודית או על בית לאומי חדש ליהודים היושבים בגלות באימפריה שהוא שולט עליה. היהודים מצוים לעלות כדי לבנות את הבית [...] ולא כדי להקים ממלכה יהודית עצמאית. אולי בשל כך הבשורה, הנקראת בפי הנביא זכריה "יום קטנות" (ד, י), אינה מלהיבה אותם. היהודים אינם נענים לקריאה, נותרים על סיר הבשר הפרסי בגלות, וממתינים לגזרת המן האגגי, שעוד תבוא.

רק כחמש רבבות יהודים נענים לאתגר של כורש ועולים לארץ ישראל [...] אפשר שהם מבינים שכך מתחילה מדינה: מחנה עובדים של פועלי בניין בחסות המלך, המתרחב במשך הזמן ומתרחב, עד שלפתע קם אדם בבוקר ויש לו מדינה ומלוכה חדשה-ישנה. רק מעט סבלנות".

(הרב יעקב מדן, המקראות המתחדשים, מכללת הרצוג תשע"ה, עמ' 540-541).

העמקה – מקור מילולי גליל כורש (עמ' 11)

השוואה בטבלה:

	גליל כורש	הצהרת כורש
החומר	טין	קלף (ספר התנ"ך)
השפה/הכתב	כתב יתדות	עברית
סוג המסמך	מסמך מדיני	מסמך דתי
מי הנמענים?	בני בבל	היהודים
כורש כמלך העולם	"מלך בבל, המלך הגדול, המלך העז, מלך בבל, מלך שומר ואכד, מלך ארבע כנפות הארץ, בן כמבוזי המלך הגדול"	"כל ממלכות הארץ נתן לי ה'..."
מי האל בשמו פועל כורש?	בל, נבו, מרדוך	ה'
שיקום מקדשים הרוסים	שיקום מקדשי האלילים ("ערי הקודש שמעבר לחידקל, אשר היו חרבות לפני – (לכל אלה) החזרתי את (צלמי) האלים (שהיו) יושבים בתוכם וכוונתי להם מקדש עולמים")	בניין המקדש בירושלים
החזרת גולים למקומם	"כינסתי את כל תושביהן, והשבתי את מקום מגוריהם"	"מי בכם מכל עמו יהי אלקיו עמו ויעל לירושלים אשר ביהודה".
אהבת העם לכורש	אהבת בני בבל לכורש, אותו קיבלו "בידידות"	-
תרומות לבניין המקדשים	-	"וְכָל הַנָּשָׂאָר מִכָּל הַמִּקְדָּמוֹת אֲשֶׁר הָיוּ לַשֵּׁם יִנְשְׂאוּהוּ אֲנָשֵׁי מִקְדָּמוֹ בְּכֶסֶף וּבְזָהָב וּבְרָכָוֶשׁ וּבְבִהֶמָּה עִם הַנְּדָבָה לְבֵית הָאֱלֹקִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַיִם"

הגליל מחזק את מהימנותה של ההצהרה, כיוון שרואים כי לכורש הייתה מדיניות כוללת של שיקום מקדשים והשבת גולים למקומם. מקריאת גליל כורש עולה כי הכרזתו לא הייתה אירוע ייחודי לעם ישראל,

אלא חלק ממדיניות כללית של כורש כלפי עמים שונים באימפריה הפרסית – השבת מקדשים וגולים לארצותיהם כחלק ממדיניות של יציבות שלטונית. לכאורה, מדובר במהלך מדיני-פוליטי טבעי, שניתן להסבירו במסגרת האינטרסים של האימפריה. עם זאת, מבחינה חינוכית, דווקא הבנה זו פותחת פתח לדיון עמוק יותר: כיצד ניתן לראות באירועים היסטוריים הפועלים בתוך חוקי המציאות והפוליטיקה ביטוי להשגחה אלוקית. כלומר לא נס גלוי המבטל את הטבע, אלא יד ה' הפועלת דרך תהליכים מדיניים ואנושיים. הצהרת כורש יכולה לשמש דוגמה למפגש בין פרשנות היסטורית ריאליסטית לבין תודעה אמונית הרואה בתהליכים אלו חלק מתוכנית רחבה יותר בהיסטוריה של עם ישראל.

העשרה – הצהרת בלפור (עמ' 10)

♦ שתי ההצהרות מגיעות **מהאימפריה השלטת** באותה העת, ובשתיהן יש הכרה **בזכויות העם היהודי**. כמו כן, בשתי ההצהרות ישנה **התייחסות ליהודי הגולה** (בהצהרת כורש הם נדרשים לתרום לבניין המקדש, ובהצהרת בלפור נאמר כי לא ייפגעו זכויותיהם). עם זאת, בעוד בהצהרת כורש ישנה הכרה **בזכויות דתיות** אך לא בזכויות לאומיות, הרי שבהצהרת בלפור ישנה דווקא הכרה **בזכויות מדיניות-לאומיות**, אך עם מתן חופש דתי גם לעמים ובני דתות אחרים החיים בארץ.

♦ כפי שראינו, התשובה מורכבת ואינה חד-משמעית. עם זאת, נראה כי למרות ההבדלים, שתיהן שימשו הלכה למעשה בסיס לשיבת עם ישראל לארצו בכל אחת מהתקופות. ואולם, בעוד בתקופה הפרסית הבסיס היה דתי, הרי שבתקופתו של בלפור הרעיון הלאומי היה הרעיון השליט בעולם, והוא שימש כבסיס גם להצהרת בלפור.

כדאי לעיין במאמר [להעשרה בנושא](#).

חקר (עמ' 12)

לא ברור מתי חובר פרק קכ"ו, שיר המעלות, על שיבת ציון, אבל בוודאי שהוא מייצג את תחושותיהם של העולים בימי שיבת ציון הראשונה כמו גם בימינו, ולא בכדי היו הצעות להפוך אותו להמנון הלאומי של מדינת ישראל. [עוד על השיר](#).

שיבת ציון וקשייה – שאלות (עמ' 13)

♦ מבחינה דמוגרפית: מספרם של העולים היה מועט יחסית – כ-42,000 איש בלבד. מבחינה כלכלית: העולים היו בעיקר מהשכבות הכלכליות הנמוכות, בעוד העשירים נותרו בבבל. נוסף על כך, בצורת פקדה את הארץ (כמובא בדברי הנביא חגי).

מבחינה דתית-רוחנית: שבי ציון החלו בנישואי תערובת.

מבחינה מדינית: הם נאלצו להתמודד מול כתבי השטנה של "גויי הארץ".

♦ הנביא חגי מתאר מצב של בצורת ומצוקה כלכלית: השדות אינם מוציאים מספיק תנובה ("זָרְעָתָם הָרְבָּה וְהָבָא מְעוֹט"), וממילא אין מספיק אוכל ושתייה ("אֶכּוֹל וְאֵין לְשִׁבְעָה שָׁתוּ וְאֵין לְשִׁכְרָה"), אפילו הביגוד היה דל ("לְבוֹשׁ וְאֵין לָחֵם לוֹ"), ובכלליות הנביא מתאר מצב בו הכסף אינו מספיק, וכביכול נופל מהארנק החוצה ("וְהַמִּשְׁתָּכֵר מִשְׁתָּכֵר אֶל צְרוּר נִקּוֹב"). סביר מאוד להניח כי מצב זה השפיע במידה ניכרת על העם בציון ומנע ממנו לבנות מקדש מפואר, בזמן שהעם עצמו מתפרנס בקושי. חשוב להדגיש כי הנביא טען כנגד העם כי מצבם הכלכלי אינו הסיבה לעיכוב בניית המקדש, אלא התוצאה, כלומר עונש מהאל על כך שהתעכבו בבנין המקדש והעדיפו לעשות לביתם.

- ♦ נראה כי למרות המורכבות בדחיית השומרוני, צדקו שבי ציון בדחייתם אותם, לא רק לפי דברי רש"י והמצודות (שמטרתם הייתה לחבל בבניית המקדש), אלא אף לדעות האחרות, שכן בני הדור ההוא היו צריכים לבסס מחדש את המקדש בירושלים כמרכז הרוחני והדתי של העם היהודי כולו.

מקור חזותי – מטבע יהד מדינתא (עמ' 14)

- ♦ המטבע הוא בדמות מטבע שקל חדש.
- ♦ החשיבות היא בשימור מורשת עתיקה ויצירת זיקה בין ישראל המודרנית לישויות מדיניות יהודיות קודמות.

חקר - פחוות יהודה (עמ' 16)

חשוב להבהיר את הגידול המצומצם של פחוות יהודה בהשוואה למדינת החשמונאים ובוודאי למדינת ישראל בת זמננו.

יהודה גבלה בעמון (ממנה הגיעו טוביה העמוני וסנבלט החורוני, מראשי המתנגדים לעזרא ולנחמיה) שבשומרון, ועל העוינות שבינם לבין היהודים עמדנו כבר לעיל. לא ברור היחס בין אנשי יהודה לאשדוד ואדום. נחמיה מדווח על נישואי תערובת וטמיעה תרבותית עם האשדודים: "וּבְנֵיהֶם חָצִי מְדַבֵּר אֲשֻׁדִּית וְאֵינָם מְכִירִים לְדַבֵּר יְהוּדִית וְכָל־שׁוֹן עִם וְעַם" (נחמיה יג, כד). המערכה נגד נישואי תערובת הייתה גם נגד הנשים העמוניות והמואביות. עוד [על העמים השכנים לפחוות יהודה](#).

העשרה – הכנסת (עמ' 16)

- ♦ עזרא היה בין מלמדי התורה הגדולים בהיסטוריה היהודית. משמעות השם סופר אינה מחבר סיפורים, אלא עוסק בהפצת "הספר", ספר התורה. על פעולותיו של עזרא להפצת תורה בישראל ראו [במאמר זה](#). לפי חלק מהחוקרים הביטוי עזרא הסופר מלמד ככל הנראה על היותו חלק מהמערכת הברוקרטית הפרסית שמילא בה תפקיד של סופר. במסורת היהודית נתפס עזרא כמי שהיה בקיא בספרי התורה וכמי שעסק בהפצתה, "סופר מהיר בתורת ה'" (עזרא ז, ו).
- ♦ הקשר מתבטא במספר חברי הכנסת ובשמה של הכנסת.
- ♦ הם ראו חשיבות ליצור קשר בין שיבות ציון משום שהם ראו את מדינת ישראל העכשווית כממשיכה של אותה מדינה עתיקת ימים מימי בית שני.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה:

בעיית התיארוך – התקופה הפרסית מזמנת לנו קושי. בעוד חז"ל מדברים על כך שבית המקדש השני עמד על תילו 420 שנה, הרי שהמחקר ההיסטורי מדבר על 586 שנים שבהן עמד הבית. על כל מורה לחשוב אם כדאי, ואיך, להעלות את השאלה הזו בכיתה (ייתכן שהתלמידים יעלו אותה מעצמם, ועל המורה להיות מוכן לכך). גישות שונות להתמודדות עם הפער ניתן לראות במקורות הבאים

- ♦ [חיים חפץ, מלכות פרס ומדי בתקופת בית שני ולפניה – עיון מחודש.](#)
- ♦ [ד"ר מרדכי ברויאר, הוראת ההיסטוריה ואמונת חכמים.](#)

העשרה – משתה בלשאצר

בתלמוד הבבלי (מסכת מגילה יא, ב – יב, א) מתארים חכמי התלמוד כיצד כל מיני אישים ניסו להבין מתי יחלפו שבעים השנים שעליהן ניבא ירמיהו, וכיצד הם טעו בחשבון. אחד האישים היה בלשאצר, ששימש בפועל כמלך בבל בעת שאביו המלך היה מחוץ לממלכה.

בספר דניאל (פרק ה) מתוארת סעודה שעשה בלשצר, שבמהלכה הופיעה כתובת מסתורית על הקיר: מנא מנא תקל ופרסין. דניאל פירש למלך כי הכתובת מנבאת את נפילתה של בבל ומסירתה של המלוכה לפרס, ואכן באותו הלילה נהרג בלשצר ונפלה מלכותו.

חכמי התלמוד (שם) מסבירים כי היה זה עונש משמיים על כך שבסעודה זו השתמש בלשצר בכלי המקדש, לאחר שחישב כי עברו שבעים השנים וישראל לא נגאלו. הם מתארים כי גם סעודתו של אחשוורוש – זו המתוארת בראשית המגילה, ואשר בה השתתפו גם יהודי הממלכה – כללה שימוש בכלי המקדש. למעשה, היה זה משתה שמטרתו לחגוג את העובדה כי עם ישראל יישאר לעד בגלות.

לקראת אמצע המאה ה-17 צייר הצייר ההולנדי רמברנדט (Rembrandt) את היצירה "[משתה בלשצר](#)". אמסטרדם של אותה התקופה הייתה מעוז של נצרות מהזרם הפרוטסטנטי – ולכן לא רק אנשי דת קראו בתנ"ך, אלא גם האנשים הפשוטים, שהיו אדוקים מאוד בדתם. משום כך, סיפורו של משתה בלשצר והפתרון בידי דניאל היה מוכר לרבים מהם.

*לאור אופייה של התמונה השימוש בתמונה לשיקול המורה.

- ◆ **הציגו** את התחושות של הדמויות השונות בציור – הסבירו אילו פרטים בציור סייעו לכם בכך?
- ◆ **הציגו** את מבנה זרועותיו וידיו של בלשצר – מה לדעתכם רצה להביע באמצעותו רמברנדט?
- ◆ בספר דניאל לא כתוב מה הייתה הכתובת שנרשמה על הקיר, אלא רק כיצד קרא ופירש אותה דניאל. חכמי התלמוד ניסו להבין מדוע לא יכלו החכמים שזימן בלשצר להבין את הכתובת, ונתנו לכך מספר הסברים. עיינו בתלמוד הבבלי (סנהדרין כב, א) ו**ציינו** – באיזו דעה בחר רמברנדט לציורו?
- ◆ לשם לימוד צורת הכתב העברי, פנה רמברנדט ליהודי שהכיר והיה לו תנ"ך בעברית. היה זה לא אחר מאשר רבי מנשה בן ישראל, מראשי היהדות הספרדית-פורטוגזית באמסטרדם, שלימים גם יסייע לחזרתם של היהודים לאנגליה לאחר גירושם במאה ה-13. אך למרות זאת, שגה רמברנדט באחת האותיות, **ציינו** באיזו מהן מדובר.

תשובות:

- ◆ תחושה של תדהמה, פחד ובהלה. ניתן לראות זאת בעיניהן הפעורות של הדמויות, כמו גם בגופיהן הנרתעים לאחור ובגביע המתהפך ונשפך.
- ◆ ידו השמאלית נראית כמגוננת על גופו מפני "יד הא-ל", בעוד ידו הימנית מתכווצת. נראה שכוונתו של רמברנדט הייתה להראות את חולשתו של בלשצר אל מול הא-ל.
- ◆ כדעתו של האמורא שמואל, שהכתובת היא "ממתוס ננקפי אאלרן" ועליה להיקרא מלמעלה למטה.
- ◆ האות ו', שנכתבה על ידי רמברנדט בתור ז'.

עלייה לאורך הדורות – ניתן להשתמש בנושא כפתח לשיח בנושא הגלויות שמהן הגיעו משפחות המוצא שלנו. לבקש מהתלמידים לעשות מעין "תעודת זהות" של כל עלייה (ניתן להשתמש בין היתר גם בנתונים מה**אתר** של משרד העלייה והקליטה), ולאחר מכן להוסיף פרטי מידע על עלייתה הפרטית של משפחתם, בצירוף תמונות וכדומה.

פעילות סביב ספר – "היינו כחולמים" של אורנה בורדמן מתאר את העלייה מבבל בימי שיבת ציון, ממבטה של שלומית הצעירה השבה לבית משפחתה שנשאר בציון, ושל סבה, שחי בארץ עוד בימי בית המקדש הראשון. ניתן לבצע פעילות מסכמת עם שימוש בספר או בקטעים ממנו.

למידה בין־תחומית – לפרק היסטורי זה יש השקה גדולה לספרים רבים בתנ"ך, וניתן לבצע למידה בין־תחומית יחד עם המורה לתנ"ך.

כתיבת עיתון – התלמידים יתבקשו לכתוב עיתון המתאר את ימי שיבת ציון. ניתן לחלק את הכיתה לקבוצות, וכל קבוצה תתבקש לכתוב כתבה או מודעה הקשורה לנושא אחר בפרק; הצהרת כורש; שיבת ציון וקשייה; המאבק מול גויי הארץ; עזרא; נחמיה וכד'.

סרטון מבית מכון מגלי"ם על שיבת ציון והצהרת כורש – בעיר דוד ישנו חזיון אורקולי בשם [הללויה](#), המתאר את עליית נחמיה לארץ. למכון מגלי"ם יש סדרה של סרטונים, וכמה מהם ממש מתאימים לפרק; על חורבן הבית הראשון וגלות בבל, על הצהרת כורש, על עליית עזרא ונחמיה ועוד.

מלוכה וכהונה, עיון בפיוט – בחלק מקהילות אשכנז היה נהוג לומר את הפיוט "שני זיתים" בשבת חנוכה. הפיוט מבוסס על נבואתו של זכריה (ב, יד – ד, ז) הנקראת בשבת חנוכה (ובשבת בהעלותך). בנבואה זו מתאר הנביא זכריה כיצד הוא רואה בחזונו מנורת זהב שעליה שני זיתים (כלומר שני עצי זית). בהמשך דברי הנביא (ד, יד), מבואר כי שני הזיתים הם "שני בני היצהר", ומבאר המלבי"ם "שהם המלך והכהן הגדול שמשוחים בשמן משחת קדש [...] שהמלך יחזיק במעוז המצות שבין אדם לחברו שהוא משפט וחסד, והכהן הגדול יחזיק במעוז התורה והעבודה, מצות שבין אדם למקום".

בכיתות ברמה גבוהה ניתן לעיין עם התלמידים [במילות הפיוט ופירושן](#), ולראות כיצד שזר הפייטן [ר' שלמה אבן גבירול](#) את השקפתו על גלותו שלו, עם התקווה לגאולה כפי שהייתה בימי שיבת ציון.

קללת עזרא הסופר

"ועוד קבלנו כי אנו מן הכת ששלח להם עזרא לעלות בבנין בית שני, ויתנו כתף סוררת, ויקללם להיות כל ימיהם בעוני, ובעוונות נתקיים בנו באותו הגלות עוני תורה ועוני ממון לתפארה".

(מלאכת שלמה, [הקדמה לפירוש המשנה](#)).

"וכאשר עלה עזרא מבבל ושלח כתבים לכל ישראל לעלות עמו, שלח גם אליהם, ולא באו. ובא עזרא בעצמו, ולא קבלוהו לעלות עמו, באמרם מראש שאין זאת גאולה שלימה, כי לא הגיע הקץ, ועוד יגלו בראש גולים מירושלם, ומדוע יעפילו לעלות בטרם הגיע הקץ האמתי. וחרה בהם אף הכהן הראש, הוא עזרא, והחרים אותם בחרמו הקשה. ואף הם הפכו עליו את הברכה, שלא יקבר בא", וקללת שניהם נתקיימה. הם אין להם שלווה ומנוחה. מנויה וגמורה ששלוחם והצלחתם אינה מתקיימת ומתמדת בידם, וכמה עשירים חורים ושרים ימצאון אצלם בכל דור ודור, ולא יניחו יתרם לעולליהם וגדולתם לבניהם אחריהם, ואף לאורך ימיהם, כעוף יתעופף כבודם ומאומה לא ישאר בידם. וגם הוא לא נקבר בארץ הקדש, ומנוחתו כבוד במדבר בצרה. עד היום שונאים אותו ואינם קוראים בשמו, לא נמצא בכל הארץ איש שמו "עזרא".

(יעקב ספיר, ספר מסע תימן, מתוך [פריקט בן יהודה](#)).

- ♦ **הסבירו** כיצד משקפים המקורות הללו, המדברים על גלות תימן, את יחסם של חכמי תימן לבחירה להישאר בגלות.
- ♦ **הסבירו** האם לדעתכם הטענה כי "אין זאת גאולה שלימה" היא סיבה אמיתית להימנעות מעלייה לארץ.

- ♦ **הסבירו** האם אתם מוצאים קשר בין טענה זו, שנשמעה בעבר, ובין טענות דומות שנשמעות על גאולת ישראל בימינו אנו. אם כן, הסבירו מהו.
- ♦ ניתן לעיין בערך על [קללת עזרא](#) הסופר, שם מופיעות עוד קהילות הטוענות כי מצבן הקשה או רדיפות שסבלו, מקורם באי־היענות של בני הקהילה לשוב לציון בימי עזרא.
- ♦ סיורים - בעיר דוד בירושלים ישנם סיורים שונים וחזיון אורקולי העוסקים בימי שיבת ציון.

ביבליוגרפיה

- אפרים שטרן וחיים תדמור, ההיסטוריה של ארץ ישראל: ישראל ויהודה בתקופת המקרא (כרך ב'), יד יצחק בן צבי, 1998, עמ' 225-307. (ניתן למצוא באתר כותר).
- חיים דב מנטל, אנשי כנסת הגדולה, דביר, 1983.
- חיים תדמור, ימי הבית הראשון ושיבת ציון, בתוך: תולדות עם ישראל, כרך א', דביר, 1969, עמ' 154-172.
- שרה יפת, 'בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחלמים': מחקרים בתקופת שיבת ציון: תולדותיה, ספרותה, לשונה, השקפותיה ועולמה הדתי, מוסד ביאליק, תשע"ז. (ניתן למצוא בכותר את כרך א וכרך ב).

פרק 2: התרבות ההלניסטית והחברה היהודית

פרק זה, הפותח את החטיבה של ימי יוון ובית חשמונאי, מקיף תקופה ארוכה של מעט פחות ממאתיים שנים. לכן מומלץ לשרטט עם התלמידים ציר זמן לפני תחילת הלימוד, ועליו להציב את הממלכות ששלטו בארץ לפי השנים שבהן שלטו. כדאי מאוד להיעזר בתרשימים ובצירי הזמן המופיעים בפרק זה ובפרק 3. תרשימים מסכם נמצא בעמ' 42.

דגשי הוראה

← הנושא המרכזי של הפרק הוא המפגש של היהודים עם התרבות ההלניסטית – תרבות מערבית שייסודותיה זרים מאוד לרוח ישראל (זו גם הפעם הראשונה שממלכה ותרבות מערבית כובשות את המזרח). שאלת היחס לתרבות המערבית רלוונטית מאוד לעולמם של התלמידים, ויש לנהוג בתבונה כאשר עוסקים בנושא זה, בהתאם לאופי הכיתה.

← כפי שצינו, ישנה מחלוקת על מניין השנים העבריות עד ימי אלכסנדר. מימים אלו ואילך כן ציינו את השנים העבריות במקביל ללועזיות. להרחבה עיינו [בפניני הלכה](#).

על הפעילויות שבפרק

מקור חזותי – פסיפס אלכסנדר (עמ' 22)

דמותו של אלכסנדר היא הדמות על הסוס מצד שמאל של הציור. ניתן לזהותה באמצעות השריון בסגנון יווני, ולמעיינים ניתן אף לראות את דמותה של "מדוזה" מהמיתולוגיה היוונית על חזהו של אלכסנדר. ארשת פניו מביעה ביטחון.

דריווש הוא הדמות הנמצאת על המרכבה שנסה משדה הקרב (ניתן לראות את הרכב מצליף בסוס על מנת שזה יגביר את מנוסתו). ניתן לזהותו משום שהוא הדמות הנמצאת על המרכבה ומוגבהת משאר עמו. הלבוש של הפרסים הוא לבוש מזרחי יותר. הסוסים במחנה הפרסים נראים כמטורפים, ודמויות נרמסות תחת פרסותיהם במנוסתם. חלק מלוחמי הפרסים נראים כמגינים על גופם באמצעות ידיהם.

דיון (עמ' 23)

נראה כי לאורך ההיסטוריה דווקא התרבויות שהנחילו את תרבותן בדרך עדינה וסמויה הצליחו בכך יותר. בדרך כלל ניסיון להשליט תרבות בכוח נתקל בהתנגדות עממית ותגובת נגד, שכן לרוב תרבות צומחת "מלמטה", משכבות העם ה"נמוכות" יותר, ולא מוכתבת מלמעלה.

מקור חזותי – חלוקת האימפריה של אלכסנדר (עמ' 24)

- ♦ ממלכת בית תלמי כללה בעיקר את מצרים וארץ ישראל, ומעט מלוב. ממלכת בית סלווקוס שלטה על שטחים שבהם נמצאות היום מדינות כמו טורקיה, סוריה, עיראק, פרס ואפגניסטן.
- ♦ המלחמות בין בית תלמי לבית סלווקוס נערכו על השטח של סוריה וארץ ישראל (שטח בתקופה זו כונה "[קוילת סוריה](#)"), ומכאן שמן.

שאלת מקור – ספר בן סירא (עמ' 26)

- ♦ אֲשֶׁר בְּדוֹרוֹ נִפְקֵד הַבֵּית, וּבְיָמָיו חָזַק הַיָּכָל – ניהול המקדש.

אֲשֶׁר בְּדוֹרוֹ נִכְרָה מְקוֹה, וְשִׁיחַ כָּיִם בְּהֶמוֹנוֹ – אִסְפַּקְתָּ הַמִּים.
הַדּוֹאֵג לְעֲמֹל מַחְתָּךְ, וּמַחְזֵק עִירוֹ מִצָּר – דָּאָגָה לְבִיטְחוֹנָהּ שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם.

- ◆ כלכלי – גביית מיסים.
 - ◆ מדיני – דאגה לביטחונה של ירושלים; עמידה בראש הגרוסיה.
 - ◆ דתי – דאגה למקדש וניהולו.
 - ◆ הטקסט דומה מאוד לפיוט "[מראה כהן](#)" מתפילת מוסף של יום כיפור.
- על הספר בן סירא וההתייחסות אליו [ראו כאן](#).

העשרה – תרגום השבעים (עמ' 27)

אם התרגום נכפה על היהודים – אין בכך ללמד על הלניזציה; אך אם המשלחת של מתרגמי התורה מירושלים נשלחה ברצון – הרי שיש בכך כדי ללמד על הלניזציה.

על [התייחסות תורנית לסוגיה](#).

שאלת מקור – משמרת בית בלגה (עמ' 30)

- ◆ מרים בת בלגה התחתנה עם אחד ממפקדי הצבא היווניים, וכאשר נכנסו היוונים להיכלו של המקדש, היא בעטה בסנדלה על גבי המזבח, במעשה שיש בו ביזוי חריף, והאשימה את האל בכך שהקורבנות שמקריבים לו אינם מביאים תועלת לישראל, כי הם נרמסים תחת שלטון זרים. ממילא לכאורה הקורבנות רק מכלים את ממונם של ישראל ללא תועלת. בביטוי 'לוקוס' היא מתכוונת כלפי ה' שכביכול רק לוקח את הקורבנות מישראל אך אינו עוזר להם.
- ◆ 1. היא מתבוללת; 2. היא מבעטת במזבח; היא מטיחה דברים כלפי מעלה. נראה כי לולא ההתבוללות, לא היו מגיעים גם שאר המעשים החמורים שלה.

שאלת מקור – הגימנסיון בירושלים (עמ' 31)

- ◆ בנו גימנסיון; ממילא הם "משכו בעורלתם" כדי שלא ייראו נימולים, ולכן מבחינה רוחנית הם מאסו בברית הקודש; הם התחברו אל הגויים, ו"התמכרו" לעשיית חטאים.
- ◆ ניתן לראות כי הקבלה התרבותית של ההלניזם הובילה להתרחקות נפשית מהתורה והמצוות ומעם ישראל, עד לעשיית חטאים ממש.

דיון (עמ' 31)

בדרך כלל, בסופו של דבר אימוץ של סממני תרבות חיצוניים מוביל לאימוץ של הערכים הגלומים בהם. ואכן ניתן לראות שאפילו מלכי בית חשמונאי התייוונו בסופו של דבר.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

מקורות – הידע על הנעשה בתקופה זו שאוב משני מקורות מרכזיים: א. ספריו של יוסף בן מתתיהו, "קדמוניות היהודים" ו"מלחמות היהודים" (קדמוניות – בחלקו האחרון, ומלחמות – בחלקו הראשון) ב. הספרים החיצוניים ובעיקר ספרי מקבים. מלבד זאת אנו יודעים על התקופה מאמרות, אגדות ותיאורי אירועים המופיעים בחז"ל וכמו כן מהממצא הארכיאולוגי. על יוסף בן מתתיהו נלמד להלן בימי המרד הגדול. ספרי המקבים הם חלק מהספרים החיצוניים. [לטקסט המלא](#), על [הספרים החיצוניים](#).

האזנה לפודקאסטים העוסקים בנושאים שבפרקנו – ניתן לתת לתלמידים משימות העשרה והרחבה הקשורות לנושאים שהוזכרו בפרק. ניתן לעשות זאת באמצעות מתודת "גי'קסו", כאשר כל תלמיד מאזין לפרק אחד מסדרת הפרקים ומלמד את חבריו בתמצות את הדברים שלמד.

♦ סדרת פרקים של הפודקאסט "עושים היסטוריה" על אלכסנדר מוקדון, מילדותו ועד למותו, עם התייחסויות לנושאים שהוזכרו בפרקנו: [פרק א](#), [פרק ב](#), [פרק ג](#), [פרק ד](#), [פרק ה](#).

♦ [פרק של "היסטוריה לילדים"](#) מאת יובל מלחי על אלכסנדר מוקדון.

♦ בראשית המאה ה-20 נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות באזור שפלת יהודה שברים מכתובת משנת 178 לפנה"ס שקיבלה את השם "כתובת הליודורוס". מדובר בתכתובת בין המלך סלווקוס הרביעי להליודורוס, שבה המלך אומר להליודורוס כי בכונתו למנות מפקח על המקדשים באזורנו. ייתכן שמדובר בפקודתו של המלך לאנשיו לשדוד את אוצרות המקדש בירושלים. [היום הכתובת מוצגת במוזאון ישראל](#).

התייוונות? – ניתן לעיין עם התלמידים במקור הבא ולדון באמצעותו בשאלות של התמודדות מול תרבויות זרות בימים ההם ובזמן הזה:

"משנכנסו יוונים להיכל – טימאז כל השמנים שבהיכל" (שבת כב, א) – אמנם שנינו "יפיותו של יפת היא באהלי שם" (מגילה ט, ב), ברם זה רק באוהל, בשטח החיצון של הבית, לא כן ההיכל – הוא מיוחד לפנימיות, שם לא יקרב זה, שם צריך להישמר רוחו של שם, רוחו של ישראל בטהרתו.

בשטחי המדע יש מקום להעזרות על ידי חכמת-גוים – "ש חכמה בגוים!" (איכה-רבתי ב, יז) – לא כן בשטחים הפנימיים של תורת-המוסר והשקפת העולם, כאן גישת חכמי-אומות-העולם יכולה לגרום נזקים חמורים, העולם הרוחני שלהם – יסודותיו שונים לגמרי, ומסוכנים הם לרוח ישראל, ומאותה חכמה יונית הזהירונו חז"ל.

ומה שקרה בימי מתתיהו, זו היתה חדירתה של רוח-יוון וחכמת-יוון להיכל, לשטח הפנימי, זו עצמה "טימאה כל השמנים שבהיכל". זו עצמה גרמה טומאה לשמן הטהור של רוח-ישראל.

(הרב משה צבי נריה, מועדי הראי"ה, מכון התורה והארץ ה'תשע"ה, עמ' 156-157).

דיון באמצעות סרטון – ניתן לצפות עם התלמידים [בסרטון זה](#), שהופק על ידי רשות השידור. לאחר הצפייה ניתן לדון עם התלמידים בנקודות שעלו בו, כמו ההבדלים בין ישראל לעמים בדבר מקומם של האל/האלים בעולמנו.

על ההלניזם והתרבות ההלניסטית ניתן להרחיב [כאן](#).

יסון – על [האתר המזהה כקבר יסון בשכונת רחביה בירושלים](#). שרידים מרשימים של ערים הלניסטיות ניתן לראות גם בסורים בגן הלאומי בית גוברין-מרשה.

ביבליוגרפיה

אוריאל רפפורט, ספר מקבים א, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ד.

דניאל שוורץ, ספר מקבים ב, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ה.

ישראל לוין, יהדות ויוונויות בעת העתיקה: עימות או מיזוג?, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תש"ס.

מנחם שטרן, יהדות ויוונויות בארץ-ישראל במאות השלישית והשנייה לפנה"ס, בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני, מכון זלמן שז"ר תשנ"ו, עמ' 161–180 (אתר כותר)

פרק 3: מרד החשמונאים ומלכות בית חשמונאי

דגשי הוראה

פרק זה עוסק במרד החשמונאים, שאומנם פרץ בעקבות גזרות הדת של אנטיוכוס, אולם העובדה כי נמשך גם הרבה לאחר ביטולן מוכיחה כי התקווה לעצמאות מדינית לאומית קיננה בליבו של עם ישראל גם כאשר קיבל עליו שלטונם של זרים.

הרלוונטיות של תוכני הפרק רבה: הדבקות בתורה ובמצוות (גם במחיר של קידוש השם); החתירה לעצמאות מדינית (לא בכדי אימצה הציונות בראשית דרכה את האתוס החשמונאי); שאלת הכפיפות למעצמות זרות – שבסופו של דבר הובילה גם לנפילת ממלכת בית חשמונאי.

בנושא קידוש השם – חשוב לדון עם התלמידים בכך שקידוש השם אינו רק באמצעות מוות, אלא גם בחיים, ועלינו לבחון כיצד ערך זה מתבטא במעשינו.

כמובן שניתן לעסוק בפרק זה ובתכניו סביב חג החנוכה בלי קשר מחייב לתוכנית הלימודים.

הפרק עמוס באירועים, ומומלץ למורה להיעזר בצירי הזמן המצויים בספר, במפות המופיעות בפרק ובסיכום הנמצא בעמ' 42 כדי לאפשר מעקב אחרי מהלך האירועים.

על הפעילויות שבפרק

דיון (עמ' 34)

אימוץ חיצוני בלבד של תרבות הוא דבר שכמעט אינו קיים. על מנת שזה יקרה, צריכה להיות מודעות חזקה מאוד לשוני בערכים של התרבות המאמצת ושל התרבות המאומצת, ולהבחנה דקה היכן הערכים של התרבות המאומצת באים לידי ביטוי בצדדיה החיצוניים.

בעולם שבו אנו חיים התרבות המערבית שולטת בכיפה, והיא מונחלת ללא הרף מכל העולם הסובב אותנו: הרחוב, החנויות, סגנון האופנה, המוזיקה וכמובן – המסכים לגוניהם. הנושא מרכזי מאוד בטיפול הזהות של התלמיד הדתי בימינו.

העשרה - גזרות השמד (עמ' 35)

לאורך ההיסטוריה חווה העם היהודי לא מעט מקרים של גזרות שמד, הידועים שבהם היו גזרות השמד לאחר מרד בר כוכבא, שעליהן נלמד להלן, והטלת איסורים על קיום מצוות הדת וניסיונות להמרת דתם של היהודים בכפייה בארצות הנצרות והאסלאם, באירועים כמו מסעי הצלב, גזרות האלמחודים ועוד. מדי פעם ישנו בשיח הישראלי שימוש בביטוי זה בעיקר במאבקים על רקע דתי, כדאי לבדוק עם התלמידים מה המשמעות של הביטוי בהקשרו ההיסטורי ומה מידת הדמיון בינו לבין השימוש בו כיום.

העשרה – קידוש השם (עמ' 36)

- ♦ ייתכן ש"העלמת" שמה של האישה נעשה כדי לייחס את ההתנהגות האצילית של האישה לכל אישה מישראל באשר היא, ולרמוז שקיימים בה הכוחות הללו. ואולי כי הוא פשוט אינו רלוונטי.
- ♦ גם הייחוס של המעשה הזה לכמה אירועים בהיסטוריה מצביע על כך שאירועים של קידוש השם אינם מיוחדים רק לתקופת החשמונאים, אלא היו בכל אחת מהפעמים שבהן נגזרו על ישראל גזרות דומות.

- ◆ בניגוד לגברים, שלהם בדרך כלל מיוחס לימוד התורה ופסיקת ההלכה, הנשים והילדים מסמלים את מסירות הנפש הטבעית והפשוטה הקיימת בעם ישראל.

משימת חקר (עמ' 38)

המכבים פעלו בעיקר באזור בנימין ובמרחב שמסביב לירושלים. כדאי לזהות את המיקום הנוכחי של אתרי הקרבות, יחד עם התלמידים. לניתוח מפה כדאי מאוד להיעזר ב[סרטון של הפיקוח](#).

מקור ראשוני – נאום יהודה (עמ' 37)

- ◆ הפסוקים "אלה ברכב ואלה בסוסים – ואנחנו בשם ה' אלוקינו נזכיר" (תהלים כ, ח), וכמו "לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות" (זכריה ד, ו).
- ◆ ואין הבדל לפני השמים להושיע ברבים או במעטים. מזכיר את הפסוק "כי אין לה' מעצור להושיע ברב או במעט" (שמואל א יד, ו).
- ◆ כי לא ברוב חיל הוא ניצחון במלחמה, כי אם מן השמים הכוח. מזכיר את הפסוק "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות" (זכריה ד, ו) פסוק מתוך ההפטרה של שבת חנוכה!
- ◆ והם באים עלינו ברוב גאווה ופשע להשמיד אותנו ואת נשינו ואת טפנו. ואנחנו נלחמים על נפשותינו ועל חוקינו. מזכיר את הפסוק "ויאמר דוד אל הפלשתי אתה **בא** אלי בחרב ובחנית ובכידון ואנכי **בא אליך בשם ה'** צבאות אלהי מערכות ישראל אשר חרפת" (שמואל א יז, מה).
- ◆ מטרת המלחמה לפי יהודה הן גם החיים הממשיים ("נפשותינו") וגם חיי הרוח של העם – התורה והמצוות ("חוקינו").

העשרה (עמ' 38)

ישובים הקרויים על שם החשמונאים ומרד החשמונאים נמצאים בעיקר באזור מודיעין, ובהם מודיעין, מכבים, מנורה, לפיד, חשמונאים, מתתיהו, מבוא מודיעין.

ארגון מכבי הוקם כדי להחיות את רעיון "יהדות השרירים" כהמשך (לכאורה) לדמותם של החשמונאים. [להרחבה](#). ניתן לדון בכיתה בסתירה המסוימת בין הספורט התחרותי כערך יווני לבין רוח החשמונאים, ובהתמודדות עימה.

איור (עמ' 36)

יהודה נקרא המקבי - [להסבר צפו](#).

משימת חקר (עמ' 39)

עם תכונותיו של יהודה ניתן למנות את יכולת התחבולה, הגמישות, הדוגמה האישית, הפחת רוח הלחימה וכמובן המצאת טקטיקת הגרילה. עוד על [יהודה כמצביא](#), סרט מוצלח של [נתנאל אלינסון על מלחמות יהודה](#).

דיון (עמ' 41)

מומלץ לחפש באתרי החדשות את הציטוטים של נאום זה ולהבינם בהקשרם כיום. כדאי לדון עם התלמידים במשמעות ההיסטורית של נאום זה, שבו שמעון מציב בפני מעצמה אזורית (גם אם בתהליכי קריסה) את האמת הנצחית: "ארץ ישראל שייכת לעם ישראל" (ניתן לעיין [במילות השר "איש מוזר"](#) מאת נעמי שמר). מהי החשיבות – כלפי חוץ (אומות העולם) וכלפי פנים (העם היושב בציון) של הצבת האידיאל

הזה? תך כדי הדיון, ניתן להשמיע ברקע את [הלחן של עובדיה חממה](#) למילים הללו, שחובר בימים שבהם נרקמה תוכנית ההתנתקות מגוש קטיף.

מקור חזותי – מפת כיבושי החשמונאים (עמ' 41)

- ♦ גזר הייתה מובלעת, ומכאן חשיבותה הצבאית-אסטרטגית.
- ♦ באמצעות השוואת מפת ממלכת בית חשמונאי למפת כיבושי יהושע, למשל, ניתן לראות חפיפה כמעט מוחלטת. ומכאן שאכן השטחים שכבשו החשמונאים היו נחלת אבות.

העמקה (עמ' 45)

בעזרת האיור המתאר את שושלת החשמונאים, ובעיקר בעזרת מעקב אחרי שמותיהם ובעזרת משימות חקר שבמסגרתן יוטל על התלמידים לבדוק את קורות חייהם של המלכים החשמונאים, ניתן לעמוד על תהליך ההלניזציה שעבר על המלכים החשמונאים ולנסות ולעמוד על הסיבות שהביאו אליו ומה ניתן ללמוד מכך לימינו.

העמקה – השינוי במעמד השליט בימי ינאי (עמ' 45)

- ♦ ינאי המלך הפך את עצמו לשליט יחיד, ללא צורך להתחשב ברשויות השלטון האחרות כמו הגרוסיה.
- ♦ בעוד פסוקי התורה מצווים על המלך לשאת על זרועו בכל עת את ספר התורה, ובכך למעשה להזכיר לו כי הוא כפוף לחוק האלוהי, הרי שינאי הפך את עצמו, כדברי שטרן, ל"חוק החי" (כלומר החוק הוא מה שיחליט ינאי, ואין מוסר או חוק אלוהי הנמצא מעל המלך).

העמקה – הסיבות לכיבוש הרומי (עמ' 47)

ביטול (אי-יחידוש) הברית עם רומא; המחלוקות הפוליטיות ביהודה; מאבקם של (חלק מ)בני חשמונאי בערים ההלניסטיות בארץ ישראל; הצגתה של יהודה כמדינת שודדי ים – בהם נאבקה רומא.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

מקדש חנוני – להרחבה על ההתייחסות אליו

החקרא – כתבה ממגזין סגולה על החקרא:

חנוכה והחשמונאים – המדיה עשירה מאוד בסרטונים ובחומרים על חנוכה וקרבות החשמונאים. בין השאר ניתן להשתמש בסרטונים שהוצאו מטעם ["רגע של חכמה"](#), [כאן 11](#), [וכאן](#) ועוד. ניתן לצפות עם התלמידים [בסרטוני ההדרכה](#) של חגי בן ארצי בעקבות החשמונאים.

עיתונות היסטורית – פרופסור ישראל אלדד הוציא לאור גיליונות של עיתונות מן העבר בשם "דברי הימים". ניתן לתלות בכיתה או להדפיס לתלמידים את הגיליונות העוסקים [במרד החשמונאים ובמלכות בית חשמונאי](#).

הציונות והחשמונאים – ניתן לעיין [בכתבה מתוך מגזין "סגולה"](#), ולדון כיצד ומדוע בחרה הציונות לאמץ את מרד החשמונאים, והאם ומדוע בחרה לשנות את אופיו. יש מאמר מצוין של [אליעזר דון יחיא בנושא](#).

בימים ההם בזמן הזה – ניתן להשתמש [במערך השיעור המופיע באתר חמ"ל מורים](#), המקשר בין הציונות, הרצל וימינו לבין החשמונאים.

אחיי גיבורי התהילה – ספרו של הסופר אוהב ישראל הווארד פאסט, שכתב על רקע ימי מלחמת העצמאות שלנו מעין יומן של שמעון המסכם את חייו ואת ימי מרד החשמונאים.

חלק מאירועי חנוכה מוזכרים במגילת תענית – מגילת תענית היא חיבור מימי בית שני, הקדום ביותר שיש לנו מכתבי הפרושים (ראו פרק 4 להלן). המגילה כתובה בארמית, ומונה מועדים שבהם אסור להתענות או להספיד את המתים, בעקבות אירועים היסטוריים טובים שאירעו בהם לישראל. חלק מהימים משויכים לתקופת החשמונאים: היום שבו נכבשה מצודת החקרא בידי שמעון; יום ניקנור, וכמובן – יום טיהור המקדש בכ"ה בכסלו. לאור ריבוי הצרות של עם ישראל לאורך הדורות, בטלו מועדיה של מגילת תענית, למעט פורים וחנוכה, שנותרו עד ימינו.

בעקבות המגילה ניתן לדון **כיצד יש להתייחס למאורעות היסטוריים המתרחשים בדורנו? –** ניתן לדון עם התלמידים ברעיון העומד מאחורי כתיבתה של מגילת תענית. כיצד עלינו להתייחס למאורעות היסטוריים המתרחשים בדורנו? האם מדובר במאורעות "ארציים" ו"טבעיים", או שמא יש מנהל ומדריך להיסטוריה? אילו מאורעות היסטוריים חשובים היו הם מכניסים למגילת תענית אילו הייתה נכתבת היום? אפשר להוסיף עוד על חשיבותה של הכרת הטוב, ועל מבט חיובי על המציאות ותהפוכות העולם.

גיור האדומים – על ההתייחסות ההלכתית לנושא.

ינאי המלך –

"עבדיה דינאי מלכא קטל נפשא (תרגום: עבדו של ינאי המלך הרג אדם) אמר להו (תרגום: אמר להם) שמעון בן שטח לחכמים תנו עיניכם בו ונדונו. [...] אתא ויתיב (תרגום ופירוש: בא ינאי המלך וישב בבית הדין, במקום לעמוד על רגליו). אמר ליה (תרגום: אמר לו) שמעון בן שטח: ינאי המלך עומד על רגליך ויעידו בך, ולא לפנינו אתה עומד אלא לפני מי שאמר והיה העולם אתה עומד שנאמר (דברים יט, יז) ועמדו שני האנשים אשר להם הריב וגו'. אמר לו לא כשתאמר אתה, אלא כמה שיאמרו חבריך. נפנה לימינו – כבשו פניהם בקרקע; נפנה לשמאלו – וכבשו פניהם בקרקע. אמר להן שמעון בן שטח: בעלי מחשבות אתם יבא בעל מחשבות ויפרע מכם. מיד בא גבריאל וחתבן בקרקע ומתו. באותה שעה אמרו: מלך לא דן ולא דנין אותו לא מעיד ולא מעידין אותו".

(תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, דף יט, ע"א-ע"ב).

"מעשה בינאי המלך שהלך לכוחלית שבמדבר וכיבש שם ששים כרכים, ובחזרתו היה שמח שמחה גדולה, וקרא לכל חכמי ישראל. אמר להם: אבותינו היו אוכלים מלוחים בזמן שהיו עסוקים בבנין בית המקדש, אף אנו נאכל מלוחים זכר לאבותינו. והעלו מלוחים על שולחנות של זהב ואכלו. והיה שם אחד איש לץ לב רע ובליעל ואלעזר בן פועירה שמו. ויאמר אלעזר בן פועירה לינאי המלך: ינאי המלך, לבם של פרושים עליך [פירוש רש"י: שונאיך הם ואין שמחים בהצלחתך]. [שאל אותו ינאי:] ומה אעשה? [ענה לו אלעזר בן פועירה:] הקם להם בציץ [של הכהן הגדול, שעליו כתוב שם ה'] שבין עיניך. הקים להם בציץ שבין עיניו. היה שם זקן אחד ויהודה בן גדידיה שמו. ויאמר יהודה בן גדידיה לינאי המלך: ינאי המלך רב לך כתר מלכות, הנח כתר כהונה לזרעו של אהרן. [...] ויאמר אלעזר בן פועירה לינאי המלך: ינאי המלך, הדיוט שבישראל כך הוא דינו, ואתה מלך וכהן גדול – כך הוא דינך? [פירוש: האם ראוי שכך יתייחסו אליך?] ומה אעשה אם אתה שומע לעצתי רומסם ותורה מה תהא עליה הרי כרוכה ומונחת בקרן זוית כל הרוצה ללמוד יבוא וילמוד אמר רב נחמן בר יצחק מיד נזרקה בו אפיקורסות דהוה ליה למימר תינח תורה שבכתב תורה שבעל פה מאי מיד ותוצץ הרעה על ידי אלעזר בן פועירה ויהרגו כל חכמי ישראל והיה העולם משתומם [פירוש: שומם מתורה] עד שבא שמעון בן שטח והחזיר את התורה ליושנה".

(תלמוד בבלי, מסכת קידושין, דף סו, ע"א).

1. חפשו בספרים או במרשתת – מי היה שמעון בן שטח?

2. כיצד משקף הקטע ממסכת סנהדרין את הירידה במעמדם של החכמים בתקופתו של ינאי המלך?

על דמותו של ינאי המלך, ועל אשתו שלומציון בפעילות של [הספרייה הלאומית](#) ובפרק מומלץ מאוד של [קדמא](#), ניתן לבקש מהתלמידים לבצע האזנה עצמית ולקיים דיון לאחר מכן על הפרק ותכניו.

ממצאים ארכיאולוגיים – בשנת ה'תשע"ח (2018) [נחשפו](#) במהלך חפירות ארכיאולוגיות ממצאים שניתן לייחס לטבח שערך ינאי המלך בעם ובחכמי ישראל.

יחסם של חכמי ישראל למלכותם של בני חשמונאי –

חכמי ישראל לא היו תמימי דעים ביחס לעובדה שבני חשמונאי הכהנים נטלו לעצמם גם את המלוכה.

הרמב"ם (משנה תורה, הלכות מגילה וחנוכה, ג, א) כותב:

"בבית שני, כשמלכי יון גזרו גזרות על ישראל, ובטלו דתם, ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות; ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם, ונכנסו להיכל, ופרצו בו פרצות, וטמאו הטהרות; וצר להם לישראל מאד מפניהם, ולחצום לחץ גדול. עד שריחם עליהם אלקי אבותינו, והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים, והרגום, והושיעו ישראל מידם; והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנים, עד החורבן השני."

♦ **צינו** אם יחסו של הרמב"ם למלכות בית חשמונאי הוא חיובי או שלילי.

♦ **הסבירו** אילו שליטים נכללים בחשבונם של הרמב"ם כ"מלכות ישראל".

♦ **צינו** אם כל השליטים הללו היו צדיקים. – אם התשובה שלילית, **הסבירו** מדוע לדעתכם הרמב"ם מתייחס גם אליהם באופן חיובי.

לעומת הרמב"ם, הרמב"ן כותב בפירושו על ברכת יעקב ליהודה "לא יסור שֶׁבֶט מִיְהוּדָה וּמִחֻקֶּק מִיִּין רְגְלֵיו עַד כִּי יָבֹא שִׁילָה וְלוֹ יִקְהֶת עַמִּים" (בראשית מט, י) את הדברים הבאים:

"לא יסור שֶׁבֶט מִיְהוּדָה – [...] ענינו, שלא יסור שבט מיהודה אל אחד מאחיו, כי מלכות ישראל המושל עליהם ממנו יהיה, ולא ימשול אחד מאחיו עליו. [...] ולפי דעתי, היו המלכים המולכים על ישראל משאר השבטים אחרי דוד עוברים על דעת אביהם ומעבירים נחלה. [...] וזה היה עונש החשמונאים, שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצות מישראל, ואף על פי כן נענשו עונש גדול, כי ארבעת בני חשמונאי הזקן החסידים המולכים זה אחר זה, עם כל גבורתם והצלחתם, נפלו ביד אויביהם בחרב, והגיע העונש בסוף למה שאמרו רז"ל "כל מאן דאמר מבית חשמונאי קאתינא עבדא הוא" (פירוש: כל מי שאומר שהוא מזרע בית חשמונאי – מסתבר שהוא היה עבד שלהם ולא מזרעם ממש, משום) שנכרתו כלם בעון הזה [...] שמלכו ולא היו מזרע יהודה ומבית דוד, והסירו השבט והמחוקק לגמרי, והיה עונשם מדה כנגד מדה, שהמשיל הקדוש ברוך הוא עליהם את עבדיהם והם הכריתום. ואפשר גם כן שהיה עליהם חטא במלכותם מפני שהיו כהנים [...] ולא היה להם למלוך, רק לעבוד את עבודת ה'."

♦ **צינו** מהן שתי הבעיות, לדבריו של הרמב"ן, בהיותם של החשמונאים מלכים?

♦ סוירים: מוזאון החשמונאים במודיעין, סוירים בעקבות [קרבות המכבים](#), ארמונות החשמונאים ביריחו.

ביבליוגרפיה

- אהרן צ'ריקובר, גזירות אנטיוכוס ובעיותיהן, בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני, מכון זלמן שז"ר, תשנ"ו, עמ' 235-259. (ניתן למצוא באתר כותר).
- אוריאל רפפורט, ספר מקבים א, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ד.
- אוריאל רפפורט, על 'התיוונותם' של החשמונאים, בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני, מכון זלמן שז"ר, תשנ"ו, עמ' 260-286. (ניתן למצוא באתר כותר).
- דניאל שוורץ, ספר מקבים ב, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ה.
- דניאל שוורץ, כהונה ומלוכה בתקופה החשמונאית, בתוך: קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כרך א: העת העתיקה, מכון זלמן שז"ר, תשס"א, עמ' 13-25. (ניתן למצוא באתר כותר)
- ורד נעם, מגילת תענית, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ד.
- מנחם שטרן, ימי הבית השני, בתוך: תולדות עם ישראל, כרך א', דביר, 1969, עמ' 192-230.

פרק 4: הכיתות ביהודה

דגשי הוראה

יש לשים לב שמדובר בפרק שחורג במידה מסוימת מהרצף הכרונולוגי – צמיחתן של הכיתות השונות מתוארכת על פי רוב לימיו של יוחנן הורקנוס (אמצע המאה השנייה לפנה"ס), והן ממשיכות להתקיים פחות או יותר עד לאחר המרד הגדול, לקראת סוף המאה הראשונה לספירה.

על הפעילויות שבפרק

דיון – סגולה ובחירה (עמ' 50)

- ♦ מחד גיסא, אנו מכירים כי ישנה הכרה בחשיבות המוצא (בין ישראל לעמים, וגם בתוך עם ישראל יש הדרגה בין כהנים, לוויים וישראלים), מאידך גיסא, ברור כי מעבר לתורשה ישנה חשיבות לבחירה בדרך הטובה והישרה. מטרת התרגול היא לאתגר את החשיבה בנושאים אלו.
- ♦ להעמקה בכיתות מתקדמות, ניתן לעיין באגרת תקנ"ה של הרב קוק, העוסקת בשאלת הסגולה והבחירה בעם ישראל.

העמקה – תורה וכהונה (עמ' 49)

- ♦ בחשיבות הפחותה ביותר נמצאת עבודת המקדש (זבחים ומעליהם עולות), למעלה מכך גמילות החסדים (שכן רק אם אין מי שילווה את הכלה או המת, על לומדי התורה להפסיק מלימודם – וגם אז, עליהם לשנות את תלמודם תוך כדי קיום מצוות גמילות החסדים), ולמעלה מהכול – תלמוד התורה (כמובא בפסוק "ודעת אלוקים מעולות", וכפי שראינו לעיל את היחס בין תורה לגמילות חסדים).
- ♦ הדברים הללו תואמים להשקפתם של הפרושים בדבר העמדת התורה והמצוות בדרגה גבוהה יותר מהייחוס הכהני ועבודת המקדש.

דיון – על אחריות ובחירה חופשית (עמ' 50)

- ♦ האמונה האיסיית המוחלטת בגזרה קדומה בלבד, מסירה למעשה אחריות אישית מהאדם, שכן כל דבר שנעשה, גם רע, ניתן לתלות בגזרתו של הבורא.
- ♦ האמונה הצדוקית הגורסת כי הנפש אינה נשאת לאחר המוות, עלולה להוביל את האדם להתנהגות בלתי אחראית ובלתי מוסרית בעולם הזה, משום שהוא לא יבוא על עונשו בעולם הבא (שליטתם אינו קיים).

חקר (עמ' 51)

המשנה מתארת בפרוט רב את הפומביות והטקסיות הרבה הנלווית לטקס הבאת העומר "ממחרת השבת", טקס שפומביותו נועדה "להוציא מליבם של צדוקים/בייתוסים".

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

- ♦ ניתן לעיין עם התלמידים במרשתת [באתר המגילות הגנוזות](#). ניתן לתת לתלמידים משימה: למצוא את המקור המקראי ל**קטעי המגילות מן המקרא**, או לתת להם לשוטט באופן חופשי באתר. האם יצליחו למצוא סתירות/פרשנויות אחרות לפסוקי המקרא המוכרים לנו?
- ♦ ניתן לעיין עם התלמידים בפרק ה' [מהלכות תשובה לרמב"ם](#), שם הוא דן באריכות בנושא הבחירה החופשית של האדם.
- ♦ האם הצדוקים דחו רק את התורה שבעל פה או גם את התורה שבכתב? ראו את [מאמרו](#) של פרופסור [חנוך אלבק](#).
- ♦ דיון: מתי מחלוקות הן בריאות ובבחינת "שבעים פנים לתורה", ומתי הן עוברות את הגבול ומגלות בתורה פנים חדשות? היכן עובר הגבול?
- ♦ סיורים – היכל הספר במוזאון ישראל ואתר חורבת קומראן שבה פעלו האיסיים.

ביבליוגרפיה

- אייל רגב, הצדוקים והלכתם: על דת וחברה בימי בית שני, יד בן צבי, ירושלים, תשס"ה. (ניתן למצוא באתר כותר).
- אפרים אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, מאגנס, ירושלים, תשס"ו, עמ' 227-253.
- יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום: לזיה אולמן, כרמל, ירושלים 2012, עמ' 234-228.
- יהודה שיפמן, ארגון ומנהיגות בכת מדבר יהודה, בתוך: קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כרך א: העת העתיקה, מכון זלמן שז"ר, ירושלים, תשס"א, עמ' 27-53. (ניתן למצוא באתר כותר)
- יוסף לייכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.
- ישראל לוין, המאבק הפוליטי בין הפרושים לצדוקים בתקופה החשמונאית, בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני, מכון זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 287-309. (ניתן למצוא באתר כותר)

| פרק 5: יהודה - ממדינה עצמאית לפרובינקיה רומית

דגשי הוראה

בפרק זה אנו נפגשים עם סופה של שושלת בית חשמונאי ומתמקדים בימיו של הורדוס. לשם הבנת הנסיבות לעלייתו של בית אנטיפטרוס לגדולה, הובאה בראשית הפרק העשרה על המעבר של רומא מרפובליקה לקיסרות. ברקע אירועי הפרק, עומדים באופן מובהק אירועים מן ההיסטוריה הכללית – הפיכתה של רומא מרפובליקה לקיסרות. עלייתו של בית אנטיפטרוס לגדולה נובעת מתוך הקשר שהיה לבני המשפחה עם יוליוס קיסר ולאחר מכן עם אוגוסטוס. לכן ההמלצה היא להקדיש זמן ללימוד קטע ההעשרה המובא בפרק.

דמותו של הורדוס רבת-פנים: מחד גיסא, אין שני להורדוס בבניית הארץ ופיתוחה, וגולת הכותרת של מפעלו הייתה כמובן המקדש בירושלים; מאידך גיסא, הורדוס לא היה מלך יהודי, והוא "תרם" רבות להחדרתה של התרבות הרומית לארץ ישראל. זאת ועוד, מדובר במלך מטורף ורצחני שהשליט משטר טרור בארץ והוציא להורג רבים מקרובי משפחתו. הדבר דורש מחשבה ודיון. זוהי הזדמנות לדון עם התלמידים על דמויות היסטוריות מורכבות.

על הפעילויות שבפרק

מפה (עמ' 58)

ארץ ישראל, כתמיד, היא ארץ מעבר בין אסיה לאפריקה וככזו הייתה צומת דרכים אסטרטגית במאבק על השליטה באימפריה הרומאית.

העמקה – מטבעו של מתתיהו אנטיגונוס השני (עמ' 59)

- ♦ דגם המטבע מוטבע על מטבע של עשר אגורות חדשות.
- ♦ נראה שבהטבעתם של כלי המקדש ביקש מתתיהו אנטיגונוס השני להבליט את מעמדו כנצר למשפחת חשמונאי הכהנית, ובכך לבסס את הלגיטימיות שלו למשול – בניגוד להורדוס, הגר האדומי.
- ♦ הרכב המטבע מעיד על העוני של שלטונו של מתתיהו אנטיגונוס השני.

מן המחקר – ההלניזם של הורדוס (עמ' 60)

גם הורדוס וגם בני טוביה רצו לעצב את אופייה של ארץ ישראל בגוון יותר הלניסטי; גם להורדוס וגם לבני טוביה היה מוצא שאינו מעם ישראל (אדום ועמון בהתאמה); גם להורדוס וגם לבני טוביה היו קשרים עמוקים עם השומרון. חשוב להדגיש כי אין ודאות לגבי מוצאו של טוביה, וייתכן כי הוא היה מצאצאי עשרת השבטים.

מפה (עמ' 62)

חלק גדול מהמבצרים של הורדוס נבנו באזור יהודה כדי שיאפשרו לו שליטה על האוכלוסייה שהתנגדה ברובה לשלטונו.

העמקה (עמ' 62) – המניעים לבנייתה של קיסריה

חברתי: הקמת עיר לאוכלוסייה הלא יהודית.

כלכלי: עיר נמל.

מדיני: הכרת תודה לקיסר הרומי.

הצעות לפעילויות העשרה והעמקה

רומא – החומר על רומא הן בתקופת הרפובליקה והן בקיסרות הוא כמעט אינ־סופי וחורג ממסגרת תוכנית הלימודים לכיתה ט. עם זאת רצוי לערוך לתלמידים היכרות מינימלית עם הנושא. למערכי שיעורים בסיסיים בנושא [חלק א'](#) ו[חלק ב'](#)

החשיבות שבהכרת ההיסטוריה – ניתן לעיין עם התלמידים [בכתבה](#) המתארת כיצד ניסה לטעון רב המרצחים יאסר ערפאת כי ההטבעה על מטבע עשר האגורות הישראלי (הטבעה של מטבעו של מתתיהו אנטיגונוס) היא מפה של ארץ ישראל הכוללת את ירדן ועיראק, ואת תאווה הכיבוש הישראלי. ניתן לדון על החשיבות שבהכרת ההיסטוריה על מנת להזים שמועות מחד גיסא, ולבסס שורשים מאידך גיסא.

סיור שטח – ניתן לבקר באחד מאתרי הבנייה ההרודיאניים הפרוסים ברחבי הארץ: הרובע ההרודיאני בירושלים; [ההרודיון](#); [מצדה](#); [קיסריה](#) ועוד.

מיצג קיר – אפשר לבקש מהתלמידים להכין "הדרכות שטח" קצרות על מפעלי הבנייה של הורדוס בארץ (ניתן לשלב עם סיור ממשי בשטח עצמו או לעשות זאת כמיצג קיר בכיתה).

דיבייט/משפט היסטורי – הורדוס: טוב או רע? ניתן לערוך עם התלמידים "דיבייט" או "משפט היסטורי". חלק מהתלמידים יצטרכו לטעון לזכותו של הורדוס, וחלק בגנותו. כל דובר יצטרך לבסס את טיעונו על עובדות היסטוריות. ניתן לעיין גם [במאמרו של אייל רנב](#) במגזין "סגולה", שנותן מבט חדש על הורדוס, הקפדתו על דיני התורה וכן ניתוח היסטורי-ארכיאולוגי על השינוי שחל בארמונותיו של הורדוס.

ביבליוגרפיה

אריה שליט, הורדוס המלך, האיש ופעלו, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"א. (ניתן למצוא בכותר).

יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים (תרגום: ל' אולמן), כרמל, ירושלים, 2012. (ספר ראשון).

ישראל לוין, מראשית השלטון הרומי עד סוף תקופת בית שני, בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני, מכון זלמן שז"ר, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 91-11.

מנחם שטרן, מלכותו של הורדוס, משרד הביטחון הוצאה לאור (האוניברסיטה המשודרת), תל אביב, תשנ"ב. (ניתן למצוא בכותר).

פרק 6: המרד הגדול

דגשי הוראה

פרק זה עמוס וגדוש באירועים ומקיף תקופה של כשמונים שנה. ראשיתו בימיהם של הנציבים, המחולקת לשתי תקופות, וביניהן אתנחתה קצרה של שנות מלכותו של אגריפס הראשון. יש להדגיש בפני התלמידים את השינוי המהותי בין תקופות אלו לתקופות שקדמו להן – הן מזו של הורדוס, ובוודאי מזו של מלכי בית חשמונאי.

מומלץ להיעזר בלוח הזמנים של האירועים המופיע בסוף הפרק.

ההבדל במעמדה של יהודה, מממלכה עצמאית לפרובינציה רומית: לאחר שהיהודים טעמו טעמה של חירות, קשה להם יותר לקבל עליהם עול של שלטון זר.

התעמרותם של הנציבים: ימיהם של הנציבים התאפיינו (במיוחד בתקופת הנציבות השנייה) בהתאכזרות והתעמרות בתושביה היהודים של הפרובינציה.

כל אלו, נוסף על המצוקה הכלכלית הגוברת (בין היתר בעקבות המיסוי הרומי הנוקשה), והתמיכה הרומית בערים ההלניסטיות בארץ והעדפת תושביהן הנוכרים על פני היהודים – שימשו כרקע לפרוץ המרד הגדול.

בהוראת המרד יש לזכור כל העת כי מחד גיסא, אנחנו נאלצים להסתמך על ספריו של יוספוס, בהיותו בן התקופה, בעל תפקיד מרכזי במרד, ובשל העובדה כי הם המקור המקיף ביותר על המרד שיש בידינו ותיאורי המקומות שהביא אומתו פעמים רבות בממצאים ארכיאולוגיים. מאידך גיסא, גם ליוספוס יש אינטרס מובהק לסנגר על עצמו ופעולותיו, ו"לסגור חשבון" עם יריביו באמצעות ספרו, כמו גם לרצות את פטרוניו הקיסרים הרומיים, שבחצרם הוא יושב, מה גם שהם מעניקים לו מלגת כתיבה.

על ההתייחסות המורכבת ליוסף בן מתתיהו ראו את דבריו של [הרב יצחק הרצוג](#).

כאשר דנים בגורמים למרד – כדאי להבחין (בהתאם לרמת הכיתה) בין גורמים ארוכי־טווח ("גורמים" או "סיבות") לבין גורמים מידיים ("הנסיבות").

יש להדגיש את החשיבות של אומה הנלחמת על חירותה, כפי שכינה זאת ההיסטוריון יוסף קלוזנר. גם אל מול אימפריות אדירות, רוח החירות והחשיבות על שמירת אופייה של האומה היהודית – גם במחיר של סכנת מוות – לא חדלה מלפעם בעם היהודי. חשוב להדגיש כי מורשת זו עמדה גם בבסיס חלק משמעותי מהאתוסים הציוניים שהביאו לתקומת ישראל ומפעמים עד היום בלבבות לוחמי צה"ל. לצידה של מורשת זו מייחסת התפיסה המקובלת מקום מרכזי ל"שנאת חינוך" כגורם שהביא לחורבן. נתייחס לכך בגוף הפרק. שתי המורשות כאחד נצרבו במידה רבה בדי־אן־איי הלאומי, וחשוב להדגישם לתלמידים.

במהלך המרד ישנם סיפורי התאבדות רבים. אומנם מדובר באירועים הרואיים, אולם נדרשת חשיבה רבה ותשומת לב מוגברת לשאלה אם לדבר על נושא רגיש זה.

על הפעילויות שבפרק

העמקה - הסנהדרין (עמ' 66)

הסנהדרין שואבת את סמכותה מלשכת הגזית, כלומר מהקרבה למקדש. בשעה שמצב העם התדרדר והתרבו רוצחים, ממילא לא היה כבר טעם בפעילותה של הסנהדרין בשל חוסר הסיכוי לשמור על הסדר החברתי ומפני שדיני הנפשות בטלו. הסנהדרין הייתה זהירה ביותר בדיני נפשות מתוך הבנת קדושת

החיים. (בכיתות מתאימות ניתן לדון על היחס בין סנהדרין למשפט המלך, על האפשרות לחידושה ונושאים נוספים החורגים ממסגרת הוראת ההיסטוריה).

העמקה – ההבדלים בין הסיקריים לקנאים (עמ' 68)

עיקרי ההבדל בין הסיקריים לקנאים: (א) בראש הסיקריים עמדו אנשים ממשפחתו של יהודה הגלילי, שראו בעצמם כמלכים ש"מלכותם" עוברת בירושה, ואילו אצל הקנאים באו המנהיגים מכמה משפחות; (ב) המיקום הגאוגרפי (הסיקריים בגליל והקנאים בירושלים); (ג) אצל הסיקריים היה גם רצון למהפכה חברתית פנימית בתוך העם היהודי – נגד שלטונם של העשירים והכהנים, בעוד אצל הקנאים צד זה היה מודגש פחות.

העמקה – אגריפס הראשון (עמ' 71)

- ♦ הפסוק אומר כי אסור למנות מלך שהוא "לא אחיך". וכיוון שבדמו של אגריפס מעורב גם דם אדומי (מצד משפחתו של הורדוס, סבו), הרי שהוא אינו ראוי למלוכה.
- ♦ העם ניחם את אגריפס משום שהם ראו בו מלך טוב, שמחזק את מעמדה של יהודה וירושלים. עוד יש לומר, כי העם העדיף בוודאי את שלטונו של אגריפס על פני שלטון הנציבים הרומים.
- ♦ אגריפס מתואר מצד אחד כנאמן למקדש וכחסידי המקריב אלף עולות. מן הצד השני (וכפי שנראה להלן בדבריו של פרופ' שוורץ), מדובר בחסידות מוגזמת וראוותנית.
- ♦ כמובן שניתן לקבל גם כאן תשובות מגוונות, כל עוד הן מנומקות.
- ♦ גם בחיי היום-יום שלנו, לעיתים ניתן לראות שלאנשים מסוימים חשוב להדגיש ולהבליט את "צדקותם" על מנת לזכות בהכרה של הציבור בכך.
- ♦ נישתו של רבי נתן מתאימה לדבריו של דניאל שוורץ.

העמקה – נאום אגריפס השני (עמ' 74)

- ♦ הוא טוען כי העובדה שהאימפריה הרומית מוצלחת – היא ראיה לכך שהקב"ה רוצה בהצלחתה, ולכן ה' יסייע לרומאים; טענה נוספת היא כי לא ניתן לקיים מצוות וגם להילחם בצבא נגד רומא, משום שהמלחמה כרוכה בהפרת חלק מהמצוות (למשל שבת, לדבריו), ואם יפרו את המצוות כדי להילחם – מה הועילו במלחמה שמטרתה (לדבריו) היא אך ורק אוטונומיה דתית? ואם לא יפרו את המצוות – לא יוכלו לנצח.
- ♦ טענותיו כמובן שגויות. הטענה הראשונה שגויה משום שהקב"ה מאפשר לפעמים לרשעים להצליח, על מנת להיפרע מהם מאוחר יותר, אך אין זה אומר שהם יצליחו תמיד; טענתו השנייה שגויה משום שמדובר במלחמת מצווה ובפיקוח נפש, וממילא גם אם לשם הצלת נפשות יש לוותר לזמן קצוב על חלק מהמצוות – הדבר מותר הלכתית (עוד בזמן החשמונאים נקבע ההיתר להילחם בשבת). ייתכן שבשלהי הבית השני היו קבוצות בעם שטרם קיבלו את תפיסתם של החשמונאים בנושא ודבריו של אגריפס היו מכוונים אליהם. להרחבה כדאי לעיין במאמרו של מ"ד הר, לבעיית הלכות מלחמה בשבת בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד. תרביץ, ל, ג, תשכ"א עמ' 242–652.

מקור חזותי – "בר גיורא" ו"השומר" (עמ' 78)

שמעון בר גיורא והמרד ברומאים הם סמל לעמידה על עצמאות עברית ויהודית בארץ – גם בכוח הזרוע. מקימי הארגונים ראו עצמם כממשיכי המורדים וכמתקני החורבן באמצעות בניין.

תמונת גמלא (עמ' 80)

צורתה של גמלא מזכירה דבשת של גמל. על [סיפור גילוייה של העיר](#).

מפה (עמ' 80)

היהודים חיו בעיקר באזורי ההר ביהודה ובגליל ופחות באזור העמקים ועבר הירדן. ראוי לציין כי בגליל היו ערים יהודיות רבות שנכנעו ללא קרב.

מן המחקר – הדיון על מלחמת האחים (עמ' 77)

- ♦ לאחר הניצחון על גאלוס גברו הקולות הקוראים למרד ברומאים, שכן הוכח כי ניצחון על רומא הוא בגדר האפשר.
- ♦ בראש המרד נבחרו לעמוד דווקא ראשי "המתונים", שכן הם היו מנהיגי העם לפני המרד, ולכן כאשר הסכימו (ולו כלפי חוץ) להיות שותפים למרד – הועמדו בהנהגתו.

מן המחקר – ממשלת המרד (עמ' 79)

ישנם חוקרים הטוענים כי ממשלת המרד ניסתה לשכך את המרד באמצעות נטילת מושכות ההנהגה של המרד ודיכוי של המרד באופן שקט, בד בבד עם הצגת מצג שווא של תמיכה במרד. וישנם חוקרים הטוענים כי הייתה הזדהות מלאה עם המרידה ומטרותיה.

על כלי המצור הרומאים (עמ' 82)

[להרחבה על תפקידם של כלי המצור](#)

במהלך מלחמת חרבות ברזל השתמשו [לוחמי צה"ל](#) בטכניקות רומאיות במאבקם במרצחי החיזבאללה.

העמקה – האם אכן הייתה מלחמת אחים בירושלים? (עמ' 86)

- ♦ יוספוס טוען כי קבוצות המורדים נלחמו אלו באלו בקרבות בלתי פוסקים וכי הייתה ממש מלחמת אחים בירושלים; כחלק מהמלחמה, שרפו קבוצות המורדים את מחסני המזון של העיר, ולמעשה הם שאשמים בחורבן העיר והמקדש, שלא יכלו לעמוד במצור לאחר מכן מחמת חוסר במזון.
- ♦ יוספוס אומנם כיבד ואולי אף העריץ את המורדים בשל אומץ ליבם ומעשי גבורתם, אך בד בבד היה עוין מאוד כלפיהם והאשים אותם ברצחנות ובאלימות.
- ♦ בן ארי דוחה את טענותיו של יוספוס בדבר מלחמת אחים.
- ♦ בן ארי טוען כי ייתכן שהיו התנגשויות אלימות בין הקבוצות, אך מדובר בהתנגשויות טבעיות ולא חשוכות כפי שמנסה לטעון יוספוס.
- ♦ כהוכחה לכך שבאופן כללי הייתה אחידות בין הכוחות, בן ארי מביא את חלוקת הגזרות המתואמת בין הקבוצות של המורדים ואת תיאום ההתקפות ביניהן – שהובילו להצלחות בשדה הקרב.
- ♦ איכה רבה ובן ארי טוענים כי כל עוד מחסני המזון עמדו על תילם, החורבן היה רק נדחה, אך לא מתבטל. שריפת המחסנים הייתה מעשה שנועד לגרום לעם להבין כי הוא נלחם על חייו וחירותו ולהכריח אותם לעמוד ולהתייצב להגנתם.
- ♦ בן־שחר מצביע על כך שהמקורות הקדומים, כמו יוספוס, טקיטוס וחז"ל, אינם נותנים הסבר ברור למניעי שרפת אוצרות המזון. הוא מפרש זאת כסימן לכך שהשרפה לא הייתה פעולה מתוכננת או מחושבת, אלא תוצאה בלתי מתוכננת של המאבק האלים בין הסיעות היריבות בירושלים. לדבריו,

בדורות מאוחרים נתפסה השרפה כמעשה חסר היגיון ואיוולת, משום שהיא פגעה ביכולתם של היהודים לעמוד במצור ותרמה לחורבן העיר, ולכן המקורות נמנעו מלהצדיק את המעשה ואף הדגישו את חומרתו. בניגוד לכך, ד"ר מיכאל בן-ארי מטיל ספק באמינות תיאוריו של יוספוס ומנסה לצמצם את משמעות מלחמת האחים, בעוד בן-שחר מקבל את עצם קיומו של העימות הפנימי ורואה בו חלק חשוב בהבנת האירועים. ההבדל ביניהם מלמד שניתן לפרש את תיאורי יוספוס בדרכים שונות, וכי יש מחלוקת בין חוקרים בשאלה עד כמה מלחמת האחים תרמה לחורבן ירושלים.

העמקה – קשת טיטוס וסמל המדינה (עמ' 88)

נראה שלעיצוב סמל המדינה נבחרה דווקא המנורה משער טיטוס, כדי לבטא את חזרתה של המנורה למקומה הראוי לה – בציון ובירושלים. סמל המדינה הוא אנטיטזה, או אפילו התרסה, כנגד טיטוס ומחריבי המקדש, כאומר: אומנם עברו אלפיים שנה, אך לבסוף חזר עם ישראל לארצו, ואילו האימפריה הרומית אינה קיימת.

חומרים ופעילויות להעשרה

סרטון (תקופת הנציבים) – סרטון של מכון מגל"ם על תקופת הנציבים והמתיחות בין רומא ליהודים.
שימו לב: [בסרטון](#) ישנם מראות של אלימות – יש לבחון את הסרטון ואת התאמתו לכיתה לפני הצגתו.

העמקה – פרשת צלם קליגולה (עמ' 70)

על המאורע הזה, של התייצבות יהודי הארץ בפני פטרוניוס בעכו ונכונותם למות על אמונתם, כתב פרופסור יוסף קלזנר¹ את הדברים הבאים:

"אם חכמי אומות העולם מונים (= מביישים) אותנו, שבימי ישו ופאולוס נתאבנה (=הפכה למאובנת ומיושנת) היהדות, גברה ה"חנופה הפרושית" והיהודים לא היה להם כלום בעולמם, זולת קיום המצוות המעשיות על מנת לקבל פרס – יבוא נא המאורע הגדול הזה בחיי האומה, שחל רק כעשר שנים אחר הצלבותו של ישו, – המאורע הגדול, שבו ידעה אומה שלמה רק שני דברים – או מיתה מוחלטת או אמון ל(ה)אמונות והדעות שלה, – ויעיד על הרוח, שפיעמה את כל האומה הישראלית כולה בארצה ובמדינתה בעצם הזמן, שבו נתייגע פאולוס השליח להראות, שהיהדות הפרושית נתרוקנה מתוכנה ועבר זמנה ...

ואנו בזמננו יכולים וצריכים ללמוד ממאורע גדול זה, כיצד צריכה ויכולה אומה להגן על קדשיה בארצה: להילחם עליהם עד האפשרות האחרונה – ולנצח אפילו את הכוח המדיני והצבאי הגדול ביותר".

(י' קלזנר, כשאומה נלחמת על חירותה, הוצאה מדינית, תל אביב, תש"ח, עמ' 150).

- ♦ **הציגו** את הטענה הנוצרית נגד היהדות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בקטע.
- ♦ **הסבירו** כיצד התייצבותם של היהודים בפני פטרוניוס מוכיחה כי הנוצרים טועים.
- ♦ **הסבירו** מדוע לדעתכם כינה קלזנר את המאורע ההיסטורי הזה "מאורע גדול בחיי האומה".
- ♦ **הסבירו** מהי המסקנה ההיסטורית שיש ללמוד ממאורע זה לחיינו אנו.

1 פרופסור יוסף קלזנר – מגדולי חוקרי ישראל בספרות ובהיסטוריה (ה'תרל"ד-ה'תשי"ט; 1874-1958). ממקימי האוניברסיטה העברית וממחיי השפה העברית (חידש, בין היתר, את המילים: קרנף, עיפרון ומגדלור). היה עורכו של עיתון "השילוח", אותו ייסד "אחד העם" (אשר צבי גינצברג).

תשובות אפשריות:

- ♦ הטענה של הנוצרים היא כי במאה הראשונה היהדות הפכה לדת מעשית בלבד, שמצוותיה המעשיות לא יכולות לעורר רגשות רוחניים נעלים ושאר רוח. משום כך באו ישו פאולוס ו"ריעננו" את היהדות באמצעות הפיכתה לנצרות שעוסקת בעיקר באידיאלים נעלים (וללא "כיסוי" מעשי מחייב של מצוות).
- ♦ העובדה כי אומה שלמה, על גדוליה וקטניה, הייתה מוכנה באותה העת למסור את נפשה על האמונה באֵל אחד ונגד העבודה הזרה – מוכיחה כמה שאר רוח ואמונה פיעמה ומפעמת בעם היהודי.
- ♦ משום שלא רבים הם המקרים שבהם אומה שלמה מוכנה למסור נפשה על אמונותיה.
- ♦ שעלינו להיות מוכנים להילחם על "קודשינו בארצנו" ואפילו למסור את נפשנו על כך, גם אם מולנו ניצבת המעצמה הגדולה ביותר.

העשרה – פולחן הקיסר והקורבן לשלום הקיסר

- ♦ החל מימיו של אוגוסטוס קיסר החל הנוהג לייחס לקיסר תכונות אלוהיות. פולחן הקיסר בפרובינקיות הרומיות כלל בעיקר הקרבת קורבנות או תפילות למען הקיסר בימים מיוחדים, כגון יום הולדתו של הקיסר עצמו או לידה של צאצאי הקיסר, כמו גם במקרים של ניצחונות צבאיים.
 - ♦ בשונה משאר נתיני הפרובינקיות הרומיות, שהיו עובדי אלילים, מובן מאליו כי היהודים לא יכלו לנהוג בפולחן הקיסר. משום כך, התקבלה פשרה ולפיה בכל יום הקריבו על גבי המזבח בבית המקדש פר ושני כבשים למען שלומו של הקיסר. נוהג זה בוטל בראשיתו של המרד הגדול.
 - ♦ **הנותן תשועה למלכים** – בגלויית השונות נהגו היהודים להתפלל לשלומם של המלכים שבחסותם גרו. תפילה זו נפתחה פעמים רבות במילים "הנותן תשועה למלכים", שמקורן בתהלים (קמז, י).
 - ♦ עיינו [בתפילה לשלומה של המלכה ויקטוריה](#), בעלה הנסיך אלברט ושאר בני המלוכה, המובאת בקישור זה מתוך מחזור למועדי ה' שהודפס בלונדון במאה ה־19.
 - ♦ **הסבירו** במילים שלכם את תוכן התפילה.
 - ♦ **הסבירו** מדוע לדעתכם שמות המלכה ובני המלוכה נאמרים באנגלית, ואילו שאר הברכה נאמרת בעברית. (רמז: האם היא כוונה לאוזניים שיוזעו רק אנגלית ולא עברית?)
 - ♦ **ציינו** אם ניתן למצוא בתפילה רמזים לכך שהיא מכוונת דווקא להפלתה של המלוכה.
 - ♦ עיינו [בתפילה לשלום המדינה](#) הנאמרת במדינת ישראל. **הסבירו** מהו ההבדל בין תוכן תפילה זו לתפילות "הנותן תשועה למלכים" הנאמרות בגלויות.
- לנוסחי תפילות נוספים מכל מיני תקופות וגלויות, כמו גם על הרחבה על נוסח התפילה – [ראו כאן](#).

דגשים נוספים בנושא המרד הגדול:

שאלת שרפת המקדש

יוסף בן מתתיהו מתאר בספרו כי טיטוס ביקש להימנע משרפת המקדש, אך בניגוד לפקודתו ולצערו הוצת המקום בידי אחד מחייליו.

עיינו בקטע הבא:

יוסף בן מתתיהו היה רחוק מלהיות היסטוריון אובייקטיבי נטול פניות (בהנחה שמשחרר האנושות היה אי פעם אחד כזה), ואכן התאמץ להציג את טיטוס באור חיובי, לכל אורך מלחמת היהודים. ייתכן שבהקשר של שרפת המקדש הוא גם חש צורך, אם בינו לבין עצמו ואם בעבור קוראיו היהודים, להרחיק ככל האפשר את פטרונו (טיטוס) מאחריות ישירה לאסון הלאומי. עם זאת, באין מקור אמין אחר, יש להיזהר מפסילה מוחלטת של עדותו בעניין זה, כפי שהיה נהוג בדורות האחרונים. קשה להניח שיוסף בן מתתיהו כתב בספרו את ההפך הגמור ממה שקרה, בעיקר בנוגע לפקודה ולמעשה שהיו ידועים לאלפי עדי ראייה שנכחו במקום וחלקם אף ישבו ברומא בזמן פרסום הדברים. מהלך מתבקש יותר הוא להציג את האמת – טיטוס אכן דרש מחייליו להימנע מפגיעה במקדש, אך להציג נימוק שונה ו'חיובי' יותר לפקודה זו. סביר שטיטוס אכן היה להוט מלכתחילה להגן על המקדש כדי לבזוז אותו ביסודיות. ייתכן שמלכתחילה הייתה כוונתו להרוס את המקדש לאחר ביזתו, באופן שהלם את דרכו של הצבא הרומאי בזמן כיבוש עיר. שרפת המקדש עצמו, לאחר שכבר התרחשה, לא הייתה פסולה בעיניו, ועל כן אין אנו רואים אצלו שום חרטה על מה שאירע.

(דורון לופז, יהודה השבויה: רומא והיהודים לאחר החורבן, מרכז שזר, ירושלים, 2021, עמ' 87) (הערה 32)

1. הציגו את ההסבר של מחבר הקטע לפער בין תיאורו של יוסף בן מתתיהו את טיטוס כדמות המבקשת למנוע את חורבן המקדש לבין האפשרות שטיטוס למעשה תכנן לבזוז ואף להרוס אותו.

2. הסבירו מדוע, לדעת המחבר, אין לפסול לחלוטין את עדותו של יוסף בן מתתיהו, אף על פי שהיה בעל אינטרס ברור להציג את טיטוס באור חיובי.

3. הסבירו מה ניתן ללמוד מן הקטע על הקושי של היסטוריונים לקבוע "מה באמת קרה" באירועים היסטוריים, וכיצד קושי זה צריך להשפיע על אופן הקריאה שלנו במקורות היסטוריים.

מכתב לדמות היסטורית – בחרו דמות יהודית אחת מהדמויות שהתנגדו למרד: יוסף בן מתתיהו, אגריפס השני ורבן יוחנן בן זכאי. כתבו מכתב הממוען לדמות שבחרתם. אפשרות אחת היא לכתוב מכתב בתור בן התקופה ולהתמודד עם טענותיהם נגד המרד. אפשרות שנייה היא לכתוב להם מכתב מההווה שלנו היום – כיהודים החיים במדינת ישראל שקמה לאחר הגלות הארוכה.

שמעון בר גיורא – דמותו של בר גיורא שימשה השראה לדור התקומה של הלאומיות היהודית. על שמו הוקם הישוב בר גיורא, ואף הקיבוץ כפר גלעדי נקרא בתחילה "כפר ב"ג" (בר גיורא) על שמו. כמו כן, על שמו הוקם ארגון בר גיורא, שלימים הפך לארגון השומר.

ניתן לדון עם התלמידים בסיבות להנצחתו של בר גיורא דווקא בארגונים אלו, שמטרתם הייתה שמירה ועבודה עברית ביישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל. המונח "השומר" היה "שיר הבריונים". ניתן להאזין לשיר כאן, ולקרוא את המילים כאן.

הסבירו מהי לדעתכם המשמעות של בחירת הסיסמה "בדם ואש יהודה נפלה בדם ואש יהודה תקום" כסיסמת ארגון "השומר".

הבריונים – לראשי המורדים הודבק הכינוי "בריונים" במטרה לדחות אותם כאנשים אלימים המחפשים תגרה. לימים אימצה את הכינוי תנועת התקומה הלאומית, "ברית הבריונים" בראשותם של אצ"ג, אב"א ואחיאיר ויהושע ייבין.

ניתן לעסוק עם התלמידים בשאלת הקשר בין הארגון מהמאה ה־20 לבין "הבריונים" בימי המרד הגדול.

אגדות חז"ל בראי ההיסטוריה – ניתן לעיין עם התלמידים באגדות חז"ל בתלמוד הבבלי (גיטין נה, ע"ב-נח, ע"א). מאחורי האגדות ישנו בסיס היסטורי, למשל: לגבי הסיפור על קמצא ובר קמצא, יש הרואים בקורבן שנשלח בידי הקיסר, שנפסל להקרבה בידי זכריה בן אביקולס ושימש "ראייה" לכך שהיהודים מורדים ברומאים, את הקורבן לשלום הקיסר, שביטול הקרבתו היה הכרזת מרד; דוגמה נוספת היא תיאור הרעב הכבד ששרר בירושלים בעת המצור הרומאי, וכן הלאה.

אגדת חורבן – ניתן לצפות עם התלמידים בסרט "אגדת חורבן", העשוי על פי הנרטיב של יוסף בן מתתיהו, ולדון איתם במסריו כמו גם באמיתותו ההיסטורית, לאור דמותו המורכבת של יוספוס. על הסרט היו מגוון תגובות, ובהן: תגובתו של [ד"ר בן ארי](#); או [תגובתו של משה רט](#), שנוקטת עמדת ביניים בין יוספוס לזו של ד"ר בן ארי. כדאי לעיין בנושא גם בספרו של ג'פרי רובינשטיין, סיפורים תלמודיים, הוצאת מוסד ביאליק, עמ' 183–226. וכן [במאמרו של הרב יעקב מנדל](#) ושל [הרב אברהם סתיו](#).

שריפת האסמים – הביטוי "שורפי אסמים" נשמע פה ושם בשיח הפוליטי הישראלי. ניתן לדון בביטוי זה ומשמעותו בפי המאשימים (ההאשמה היא שמחנה אחד מוכן שכולם ימותו על מנת לקדם את האג'נדה שלו), כמו גם בשאלה אם באמת זו הייתה כוונתם של שורפי האסמים? האם לא כולנו שואפים לטוב עבור עם ישראל, גם אם דרכינו שונות?

עבודתו של היסטוריון – ניתן להשתמש בסיפורו של יוספוס וספרו כמצע לעיסוק בנושא של עבודתו של ההיסטוריון: כיצד היסטוריונים בוחנים מקורות הנמצאים לפניהם? מהם היתרונות (נכתב על ידי בן התקופה, שהיה לו תפקיד מרכזי באירועים שעליהם הוא כותב) והחסרונות (נכתב במימון רומי, אילוצי הצדקה עצמית וניקוי מאשמת הבגידה, חיסול חשבונות עם יריבים אישיים, זווית אישית שעלולה לעוות את הצגת הדברים) של "תולדות מלחמת היהודים ברומאים"?

כשאומה נלחמת על חירותה – דיבייט: האם המרד היה מוצדק? האם למרות כוחה של רומא והסיכוי הקלוש להצליח במרד, בכל זאת ישנם רגעים שבהם על אומה לעמוד על חירותה? האם החיים הם הערך הנעלה מעל הכול, או שישנם ערכים שיש למסור עליהם את הנפש?

מטבעות המרד כמבטאים את מטרות המרד – לסרטון על מטבעות המרד שעליו ניתנה עבודה בסוף הפרק [ראו פה](#).

גבורת מצדה לאור ההלכה – לדיון הלכתי שנערך בין הרב גורן לרב נריה בשאלת היחס ללוחמי מצדה, כדאי לעיין בספרו של שרגא ליכטנשטיין, המאבד עצמו לדעת, היבטים הלכתיים, היסטוריים והגותיים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשס"ח, פרק יח (נמצא באתר כותר).

ביבליוגרפיה

אוריאל רפפורט, "ההנהגה היהודית הירושלמית בחציו הראשון של המרד הגדול (66-68 לסה"נ)", בתוך: ישעיהו גפני, קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2001, עמ' 75-83. (אתר כותר)

גרשון בר-כוכבא ואריאל הורביץ, מקדש בלהבות: סיפור הקרב האחרון, מגלי"ם ומגיד-קורן, ירושלים, 2014.

דורון לופז, יהודה השבויה: רומא והיהודים לאחר החורבן, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשפ"ב.

חגי בן ארצי, מגילת החורבן, ספרית בית אל, בית אל, תשפ"א.

יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים (תרגום: ליזה אולמן), כרמל, ירושלים, 2009.

יוסף קלוזנר, כשאומה נלחמת על חרותה: מסות היסטוריות, הוצאה מדינית, תל אביב, תשי"ח.

מיכאל בן ארי, המרד הגדול: מצעד האיוולת או סוד הקיום, הוצאת מורשת הר הבית, ירושלים, תשע"ז.

מנחם שטרן, "ימי הבית השני", בתוך: חיים הלל בן ששון, תולדות עם ישראל, כרך א', דביר, 1969, עמ' 241-294.

משה עמית, תולדות הקיסרות הרומית, מאגנס, ירושלים, תשס"ג.

פרק 7: דור יבנה

הפרק עוסק באחת התקופות המשמעותיות ביותר בתולדות ישראל, התקופה שבה התמודדו חכמי ישראל עם התוצאות הקטסטרופליות של כישלון המרד הגדול וחורבן בית המקדש. הפרק מתמקד בדמויותיהם של רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל דיבנה ובני דורם ומציג את הצורה שבה עיצבו את פניה של היהדות בדור שלאחר החורבן.

דגשים להוראה

← הפרק עוסק בנושאים הלכתיים שונים (כמו קידוש החודש או אופיים של החגים) ובדמויותיהם של חכמי ישראל. מומלץ לבדוק אפשרות להוראה רב־תחומית בנושא יחד עם המורים לתורה שבעל פה או להלכה.

← ישנן אסכולות מחקריות ואידאולוגיות מסוימות המבקשות להציג את ימי יבנה כתקופת ייסודה של יהדות חדשה ו"נאורה" יותר, המתבססת על עבודה רוחנית ולימוד אינטלקטואלי במקום אחיזה בקרקע, מאבק על ריבונות לאומית ועבודת הקורבנות במקדש. למותר לציין כי חכמי יבנה, כמו חכמי ישראל שבכל הדורות, ראו את מעשיהם הכבירים כמציאות של בדיעבד שאפשרה את קיומו של העם היהודי בהיעדר מקדש ולא כמציאות קבועה. חשוב להדגיש כי במקביל לתקנות ולהסדרים שנעשו בידי חכמי אותו דור, הרי התקווה כי "מהרה יבנה המקדש" עמדה בבסיס כל מעשיהם. מומלץ למורה לדון בנושא בהתאם לרמת הכיתה ואופייה.

← חלק מתקנות רבן יוחנן בן זכאי מסובכות, ולכן הסברנו אותן בקצרה ולא הרחבנו בכל ההגדרות ההלכתיות, בעיקר באלו הנתונות לכל מיני פרשנויות. לטעמנו, ניתן להבין את מהלכיו של ריב"ז גם מבלי להעמיק בכל התקנות. המעוניינים לעשות זאת יכולים כמובן [להרחיב](#).

← חלק ניכר מתקנות יבנה קשורות לנושא קידוש החודש. להעמקה והרחבה בנושא בכיתות מתאימות כדאי להיעזר בפרקים הרלוונטיים במסכת ראש השנה או [בהלכות קידוש החודש לרמב"ם](#).

על הפעילויות שבפרק

העמקה: (עמ' 92)

הרומאים בחרו לתאר את יהודה כאישה מושפלת היושבת כפופה בפני החייל הרומאי מתחת לעץ תמר, שהיה אחד העצים הנפוצים ביהודה והפך לאחד מסמליה. עם הקמתה של מדינת ישראל היה חשוב למייסדיה לבטא את תחושת החירות משעבוד העמים, שראשיתו בשעבוד הרומאי, וכמעין חיקוי למטבע הרומאי צוירו מתחת לעץ התמר גברים, נשים וילדים ישראלים זקופים ומלאי שמחה וחירות.

העמקה (עמ' 94)

רבי יהושע ביקש להוכיח לפרושים כי אם יתאבלו על כל דבר הקשור למקדש, פירוש הדבר התאבדות לאומית. הפתרון שהציע הוא הלכות "זכר לחורבן", המתקיימות עד היום וכוללות בין השאר את שבירת הכוס בחתונה או אמה על אמה הנותרת ריקה בבתי ישראל. [להרחבה](#) על מנהגי "זכר לחורבן". חשוב להדגיש כי מנהגים אלו הותירו את תודעת המקדש והחורבן בתודעת העם לאורך שנים רבות ועמדו בסופו של דבר בבסיס הרצון לשוב לציון.

דיון (עמ' 94)

הדיון על משמעות החורבן בימינו עולה מדי שנה סמוך לתשעה באב, בעיקר על רקע הריבונות היהודית ופריחתה של ירושלים. רבים טוענים כי האבלות בימינו צריכה להתמקד בבעיות הלאומיות הקשות ובראשן המשך השכול והכאב במאבק על ארץ ישראל ובנושא מעמדו של הר הבית. שאלת משמעות הדתית של המקדש וחיינו כשומרי מצוות בלעדיו עדיין לא נפתרה. לדעות שונות על משמעות החורבן בימינו ראו מאמרם של הרב [משה רט](#) ו**יאיר שלג**. כדאי להזכיר גם את דבריו המפורסמים של [ברל כצנלסון בנושא](#).

העמקה (עמ' 97)

אלי ויזל (כדאי להכיר לתלמידים את הדמות) מדבר על לימוד התורה כמענה לחורבן ועל תקנות "זכר למקדש" כמו הבקשה מהכהנים להיות יחפים. תקנות אלו הפכו את הייאוש לזיכרון חי ואפשרו את המשך קיומו של העם.

ניתן להביא בפני הכיתה גם את המדרש הבא, שאומנם אינו מביא לידי ביטוי את תקנות ריב"ז, אך הוא מצביע על היבטים במעשיו לכינון חלופה למקדש: "פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי יוצא מירושלים, והיה רבי יהושע הולך אחריו, וראה בית המקדש חרב. אמר רבי יהושע: אוי לנו על זה שהוא חרב, מקום שמכפרים בו עוונותיהם של ישראל! אמר לו: בני, אל ירע לך – יש לנו כפרה אחת שהיא כמותה. ואיזה זה? – גמילות חסדים, שנאמר: 'כי חסד חפצתי ולא זבח' (הושע ו, ז) (אבות דרבי נתן, פרק ד, הלכה ה).

חקר (עמ' 98)

באזור יבנה הוקמו הישובים [בן זכאי](#), [בית גמליאל](#) ו**בית רבן**. במקום שבו היה לפי המסורת היהודית בית מדרשו של רבן יוחנן בשעה שהלה שכן בירושלים הוקם בית [הכנסת בן זכאי](#), בית הכנסת הספרדי העתיק שבו ממונה ה"ראשון לציון" במשך הדורות. באזור המשווער של יבנה העתיקה הוקמו בדורנו קיבוץ קבוצת יבנה, מראשוני הקיבוצים הדתיים בארץ, ישיבת ההסדר כרם ביבנה, והערים יבנה וגן יבנה.

דיון (עמ' 99)

בתוך סדרי החגים החדשים שנקבעו ניתן מקום חשוב לזיכרון דמותם של החגים כפי שהיו בימי המקדש. כך אנו אומרים ביום כיפור את "סדר העבודה", בקערת ליל הסדר יש זרוע – זכר לקורבן פסח, ויש הלכות, כמו האיסור לאכול אפיקומן אחר חצות, הקשורות להלכות זבח הפסח בירושלים.

חקר (עמ' 99)

על הסיבות למחלוקת [על ספר קהלת](#), [משלי ויחזקאל](#). על המחלוקת בנוגע [לשיר השירים](#).

העמקה (עמ' 100)

על פי הרמב"ם, האפיקורסין (המינים) הסיתו את עם ישראל לעזוב את דרך האמונה ואולי גם הציקו (אולי ייתכן שהכוונה להזדהות עם הרומאים וההתנערות מהעם בזמן המרד הגדול). על פי הרמב"ם עיקר הכוונה של רבן גמליאל הייתה לבקש מהקב"ה לקללם ולאבדם. סביר שגם עצם אמירת הברכה בבתי הכנסת גרמה אי-נעימות למינים והרחיקה אותם מבתי הכנסת היהודיים. חשוב להדגיש גם כאן שרבים מהנוצרים הראשונים היו יהודים, וזו הסיבה למתיחות בינם לבין היהודים ולחשש של חכמי ישראל מהשפעתם.

חקר (עמ' 102)

ההפניה היא למקורות נגשים ומתורגמים במרשתת. ניתן כמובן ללמוד את הסיפורים במקורם במשנה ובגמרא. כל שלושת האירועים נידונו במאות פירושים ומאמרים לאורך הדורות, וניתן לעסוק בהם בהתאם לרמת הכיתה. לצד המחלוקות הנוקבות חשוב להדגיש את הכבוד שהחכמים נהגו זה בזה.

לפניכם הפניות למקורות שבהם באו לידי ביטוי המחלוקות הגדולות בין חכמי דור יבנה בנוגע לשאלת הסמכות לפסיקת הלכה. בכל אחד מאירועים אלו תארו במילותיכם את המחלוקת והשתלשלות האירועים, הסבירו מה היו טיעוני הצדדים במחלוקת וכתבו מה אתם לומדים מהתנהלותם של החכמים.

[רב גמליאל ורבי יהושע](#) (משנה, ראש השנה, פרק ב, משנה ח-ט)

[סיפור הדחתו של רבן גמליאל](#) (תלמוד בבלי ברכות כז ע"ב – כ"ח ע"א)

[סיפור תנורו של עכנאי](#) (בבא מציעא נ"ט, ע"ב)

הצעה לחומרים נוספים ופעילויות העשרה והעמקה

מאמר של ד"ר אייל דודסון – על תיאורי חז"ל בנוגע למציאות "מיום שחרב המקדש".

סרטון של מכון מגלים – על [הרקע להקמת המרכז ביבנה](#), יכול לשמש כמבוא או כסיכום לפרק.

חשוב לציין כי במקביל להקמת פרובינקיה יודיאה על ידי הרומאים נשלט צפון הארץ [בידי אגריפס השני](#), בנו של אגריפס הראשון. מלכות זו של אגריפס ואחותו ברניקי נתפסה כמזוהה ומשתפת פעולה לחלוטין עם הרומאים ולא הייתה רלוונטית במיוחד לעתיד העם היהודי. בשל חוסר כישרונו של אגריפס השני לשלוט במלכותו היא בוטלה בסופו של דבר וצורפה לפרובינקיות הרומאיות.

על תקנות "[זכר לחורבן](#)".

דמויותיהם של חכמי הדור – כדאי להרחיב בהעשרה לתלמידים או כעבודה על דמויותיהם של חכמי הדור, ובראשם רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל. חומר רב על אודותיהם תמצאו באתר דעת או ויקישיבה.

פרשת פנישתו של רבן יוחנן בן זכאי ואספסיאנוס – הפכה לאחד הסמלים החשובים בתולדות חורבן בית שני, וגרסותיה הרבות נחקרו במאמרים רבים. בין השאר כדאי לעיין בפעילות של [לב לדעת על הנושא](#) ולהרחבה [בגרסאות הקיימות בנושא](#). על המחלוקת בין [רבי עקיבא לרבן יוחנן](#), על [גרסתו של יוסף בן מתתיהו לאירוע דומה \(בסוף הדף\)](#).

ההיסטוריון גדליה אלון – הטיל ספק בסיפורו של רבן יוחנן. הוא טען, בעקבות מקורות מיוסף בן מתתיהו, כי ביבנה היה מחנה שבויים ולא מרכז תורני וכי רבן יוחנן ביקש לעבור אליו וכך נוצר המרכז התורני. רבים חלקו על אלון, והנושא נחקר רבות בספרות המופיעה בביבליוגרפיה בסוף הפרק.

לפעילות על תקנות יבנה.

[על סוגיית תקיעת השופר בשבת.](#)

תנועת הגיור – כרקע לתקנת רובע הקן של רבן יוחנן חשוב לציין שבימים שלאחר חורבן הבית, למרות מצבו העגום של העם היהודי, התקיימה ברחבי האימפריה הרומאית תנועת גיור המונית. בשיאה, יש הטוענים שקרוב לעשירית מתושבי האימפריה התגיירו או היו בתהליכי גיור כאלה ואחרים. לתנועה הצטרפו רבים מבני האליטה הרומאית שמאסו בפגניות ובתרבות השחיתות והאלימות של רומא. בין הידועים שבמתגיירים היו עקילס הגר ואונקלוס (ייתכן שמדובר באותה דמות). הרומאים נלחמו במגמה זו, ובשל כך היא נבלמה. החיפוש אחר חלופה לפגניות בא לידי ביטוי כמה דורות יותר מאוחר עם התפשטות הנצרות, שהציעה גרסה משלה למוסר היהודי ולמונותאיזם ללא מחויבות תרי"ג המצוות ובשילוב מוטיבים פגניים.

תקנת רובע הקן – הייתה השראה לפיוט "[אם אפס רובע הקן](#)", הנאמר ברבות מקהילות ישראל כחלק מהסליחות ותפילות הימים הנוראים.

[להסבר תקנת החודש של ריב"ז.](#)

החלפת השושלת הפלאבית – בשנת ג'תתנ"ו, 96 לספירה, עלה לשלטון [הקיסר נרווה](#), שלא היה משושלת הקיסרים הפלאבים שהחריבו את המקדש. נרווה גילה יחס אוהד יחסית לעם היהודי, וככל הנראה ביטל את מס מקדש יופיטר שהוטל על היהודים לאחר החורבן. על אחד מהמטבעות שנטבעו בתקופתו נכתב "הסרת החרפה של מס היהודים". סביר שמדיניותו אפשרה את פעילותו הנרחבת של רבן גמליאל לשיקום העם היהודי. ראוי לציין שהיסטוריונים טוענים כי גם קודמיו של נרווה, קיסרי רומא בשלהי המאה הראשונה לספירה, למרות היותם בני השושלת הפלאבית, התייחסו בעדינות יחסית לחכמי יבנה.

תפילות קבע או תחנונים – הנושא נלמד בהרחבה במסגרת לימודי מחשבת ישראל והלכה. [להעמקה.](#)

סדר ליל פסח – בקרב חכמי ישראל היו כמה גישות לעיצוב ליל הסדר לאחר החורבן. בסדר שערך רבן גמליאל בעליית בייתוס בן זונין בלוד הציג גישה אחרת מזו שרווחה בקרב החכמים שנאספו בבני ברק. ראו כאן [להרחבה](#). כדאי להדגיש שלפי פרשנים רבים רבן גמליאל תמך בהקרכת קורבן פסח בצורה כזו או אחרת גם לאחר החורבן!

[על הספרים החיצוניים.](#)

על ברכת המינים והבקשה דווקא מהתנא שמואל לתקן ברכה זו, [והסברו של הרב קוק](#) לרקע לבקשה זו.

חכמי יבנה – בהתאם לאופי הכיתה ולתכנון הזמנים, מומלץ להפנות את תשומת הלב לאישיותם של חכמי יבנה ופעילותם במגוון תחומים. בין השאר ניתן להדגיש את הסיפורים על דבקותו של רבי אליעזר בתורה, כיבוד ההורים של רבי טרפון, חוכמתו של רבי יהושע ועוד. הפניות למקורות וסיפורים רבים נמצאים באתר דעת, אגדה וויקיפדיה.

מחלוקת בין בית הלל לבית שמאי, הלכה כבית הלל – הסוגיה ארוכה וחורגת מתחום הדיון ההיסטורי. למענה לשאלה מדוע [נפסקה הלכה כבית הלל](#) (כדאי לדון על המשמעות המוסרית והחברתית הנובעת מקביעת ההלכה כבית הלל). לספרו של הרב יובל שרלו – [הלכה כבית הלל](#). היסטוריונים מדגישים גם את עובדת היותו של רבן גמליאל צאצא לבית הלל ואת העובדה שרבים מאנשי בית שמאי, שהיו מזוהים עם האידאולוגיה הקנאית, נפלו במרד הגדול.

לאופיים של חכמי יבנה – מומלץ להביא בפני התלמידים את הגמרא הבאה ולדון כיצד יישמו חכמי יבנה תפיסה זו בעזרת פסיקותיהם ומעשיהם: "מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה [=מורגל כפיהם של חכמי יבנה] ואני בריה וחברי כריה. אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה. אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי – כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי – ושמא תאמר: אני מרבה והוא ממעיט? – שנינו: אחד המרבה ואחד הממעט, ובלבד שיכוון לבו לשמים" (בבלי, ברכות יז, ע"א). (כדאי גם לראות את דבריו של [הרב שאול ישראלי בנושא](#) בעמוד 19).

ביבליוגרפיה

- אברהם אדרת, מחורבן לתקומה: דרך יבנה בשיקום האומה, מגנס, ירושלים, 1997.
- בן ציון רוזנפלד, לוד וחכמיה בימי המשנה והתלמוד, יד בן צבי, ירושלים, תשנ"ז.
- דורון לופז, יהודה השבויה רומא והיהודים לאחר החורבן, מרכז שזר, ירושלים, תשפ"א (כותר).
- הרב בני לאו, חכמים, כרך שני, ימי יבנה עד מרד בר כוכבא, הוצאת ידיעות אחרונות ובית מורשה, ירושלים, 2008 (אתר כותר).
- זאב סולטנוביץ, [המרד הגדול וחורבן הבית](#).
- מנחם שטרן, שמואל ספראי, יורם צפירי וצבי ברס (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי – היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית, כרך א, יד בן צבי, ירושלים, 1982 (כותר).
- משה דור הר, מחורבן הבית עד מרד בן כוסבה, בתוך מנחם שטרן (עורך) ההיסטוריה של ארץ ישראל, שלטון רומי, הוצאת יד בן צבי, ירושלים, 1984, עמ' 283–345 (אתר כותר).

פרק 8: מביתר לגליל – מרד בר כוכבא ועריכת המשנה

הפרק עוסק במרד בר כוכבא ובהשלכותיו ובתקופת התנאים – מימי המרד ועד חתימת המשנה בידי רבי יהודה הנשיא. הפרק מתמקד בעיקר בציר ההיסטורי. עיסוק ביצירות הרוחניות והתרבותיות של התקופה, ובראשן המשנה, יהיה בפרק הבא. מומלץ למורה לעיין גם בפרק הבא (פרק 9) לפני הוראת פרק זה כדי לקבל תמונה מלאה של התקופה.

דגשים להוראה

- ← נושא מרד בר כוכבא נלמד בכיתה ו' במסגרת הספר "המאבק על הרוח". אם התלמידים לא מכירים ולא זוכרים את הנושא ניתן להעמיק בו ולהסתייע בקטעי ההעשרה המובאים להלן.
- ← הפרק מזמן היכרות עם התנאים המופיעים במשניות שהתלמידים מכירים מלימודי התושב"ע. מומלץ לשלב את הלימוד בצורה כזו או אחרת עם לימוד תושב"ע, לדוגמה באמצעות כתיבת עבודות על תנאים הנלמדים במסכת הנלמדת בבית הספר והרקע ההיסטורי לפעילותם.
- ← אתרים המופיעים בפרק, בעיקר ביישובים הקשורים לתקופת הסנהדרין בגליל או למרד בר כוכבא, זמינים היום לטיולים וסיורים. מומלץ מאוד לשלב סיורים באתרים כמו מערות המסתור של בר כוכבא, ציפורי או בית שערים כחלק מלימוד הנושא.

על הפעילויות שבפרק

דיון (עמ' 105)

האריה הוא כמובן האימפריה הרומאית, והציפור היא עם ישראל. מתנגדיו של רבי יהושע יכלו לטעון כי יש לציפור יכולת להתגבר על האריה או לחלופין כי הנזק שגרמה רומא בהקמת המקדש האילי ובביטול המילה כבר אינו בגדר "יציאה שלום". ראוי לציין שיש הטוענים כי מדרש זה אינו מתייחס למרד בר כוכבא אלא למרד התפוצות, עובדה המסתדרת יותר עם המציאות ולפיה למרד בר כוכבא הייתה תמיכה כמעט מלאה בקרב כל חכמי ישראל.

תמונה (עמ' 106)

בית הבד מצביע על מערכת מסועפת של הצטיידות ואספקה. ניתן להבדיל כמובן להדגים את יעילותה של מערכת המנהרות בהשוואה למנהרות שבאמצעותן פועלים אויבי ישראל בשנים האחרונות.

העמקה (עמ' 107)

סרט על בר כוכבא של [מכון מגלים](#). האגרות שנמצאו במדבר יהודה מצביעות על דרישותיו הבלתי מתפשרות של בר כוכבא מחייליו, על יכולת הארגון שלו ועל שמירת המצוות הקפדנית (כולל התפילין ששרדו) שלו ושל חייליו.

תמונה (עמ' 107)

במטבע מופיעים גם ארבעת המינים, ולצידו של הלולב הדס אחד וערבה אחת, כמנהג רבי עקיבא שבר כוכבא היה מקורב אליו, ולא כדעה (הנוהגת היום להלכה) שיש ליטול שלושה הדסים ושתי ערבות. [על ארבעת המינים בר כוכבא](#).

העמקה (עמ' 108)

תיאור היהודים המוכנים לקבל באהבה את העונשים הנוראיים שהוטלו עליהם מבטא את מסירות הנפש "לעשות רצון אבי שבשמיים", מסירות שליוותה את עם ישראל בימים קשים גם בהמשך ההיסטוריה.

חקר (עמ' 108)

בבלי [ברכות סא, ע"ב](#) – תיאור מותו של רבי עקיבא שנרצח בקיסריה. צמודה לקיסריה העיר אור עקיבא, על שמו של רבי עקיבא.

[סנהדרין לב](#) – אור הנר בברור חיל, וזו הסיבה ששני היישובים [צמודים זה לזה](#).

[סנהדרין יד, ע"א](#) – לזכרו של רבי יהודה בן בבא הוקם בין אושא [לשפרעם מחלף סומך](#).

דיון (עמ' 109)

הקטעים מורכבים, ובשעת הצורך יש לתווך אותם לכיתה. ניתן לדון בנושא בכיתה בכמה רמות משתנות. ניתן להתייחס לדברי הרמב"ם המסביר את שיטת רבי עקיבא בכך שאכן הייתה הזדמנות ריאלית לניצחון אך "גרמו עוונות", וניתן להתייחס לשאלת המורשת – האם היה על עם ישראל "להתקפל" ולקבל בהכנעה את גזרות הרומאים או שהיה עליו להתמרד, גם במחיר האיום ששולם, כדי לאפשר את שרידותו הלאומית לדורות.

כדאי לעיין במקורות הבאים. ניתן להשתמש גם בהם לצורך הפעלת התלמידים: [מערכ חמ"ל מורים על בר כוכבא, מערך של יוחנן בן יעקב על המרד, שיח של ראשי התנועה הקיבוצית בנושא, סרטון של ד"ר בן ארצי](#)

העמקה (עמ' 110)

הסיבות לפרוץ המרד	המרד הגדול	מרד התפוצות	מרד בר כוכבא
הרדיפות הרומאיות	עימותים עם השכנים הלא יהודים, תסיסה מאז חורבן המקדש	התוכניות לבנין מקדש אלילי, גזרת המילה	
מיקומו	הגליל ויהודה	מצרים, לוב קפריסין	יהודה
אופי המרד	לחימה בעיקר בערים	אין תיעוד	לחימה מתוך מנהרות
תוצאות המרד מבחינה פזית (נפגעים, אזורים הרוסים)	חורבן ירושלים וחלקים מהגליל ומיהודה	השמדת הקהילות היהודיות בתפוצות	חורבן אזור יהודה
תוצאות המרד מבחינה רוחנית ותרבותית	חורבן המקדש	לא ידוע	גזרות השמד
כיצד התאושש העם מהמרד	דור יבנה	רבות מהקהילות לא התאוששו	דור אושא, נלמד בהמשך

העמקה (עמ' 111)

המטרה הראשונה של הכינוס הייתה להקים מחדש מרכז ללימוד תורה. חכמים העריכו, ובצדק, כי הקמתו של מרכז תורני תאפשר את שיקומם של שאר מוסדות ההנהגה הלאומית.

דיון (עמ' 112)

בשני המקרים היה חשוב לחכמים למסד את המרכז שהקימו כמרכז לאומי הנהנה מלגיטימציה של סמכות (סנהדרין, קידוש החודש). ביבנה היה צורך בהסדרת כמעט כל החיים הדתיים מחדש. באושא הצורך היה יותר בתקנות מקומיות שיתמודדו עם תוצאות המרד.

חקר (עמ' 115)

תור הזהב בספרד (שעליו נלמד בהמשך הספר) התאפשר כאשר השלטונות הנוכרים לא הציקו לקהילות היהודיות או לא הגבילו אותן אלא נתנו להן לשגשג. כך תחת שלטון הרומאים וכך באל־אנדלוס המוסלמית.

העמקה (עמ' 116)

רבי יהודה הנשיא, המבקש לבטל את תשעה באב, בשל קשריו הטובים באימפריה, שראה בה התקדמות לגאולה הולכת וקרבה! ייתכן שגם התנאים, החשים כי הגאולה הולכת וקרבה, מבטאים את תחושת העם כי ימי הסבל והדיכוי הרומאי תמו וכי מצפה להם עתיד מבטיח. חכמים טענו כי למרות כל יתרונות התקופה עדיין הרומאים שולטים בכיפה ובית המקדש חרב. הביטוי "כך היא גאולתם של ישראל" בנוגע לאיילת השחר הפך לדימוי רווח בציבור הדתי לאומי בנוגע לגאולת ישראל בת זמננו. לקטע מהירושלמי [חוברו לחנים רבים](#).

להרחבה בנוגע לדיון בדבריו של רב שרירא גאון ולפיהם תיאור מיתתם של תלמידי רבי עקיבא המופיע בגמרא קשור לאירועי מרד בר כוכבא, כדאי לעיין [במאמר זה](#).

העמקה (עמ' 116)

רבי יהודה הביע עמדה חיובית כלפי השלטון הרומאי וטען שהם עשו דברים מועילים כמו בניית שווקים, גשרים ומרחצאות; רבי יוסי לא הביע עמדה ושתק, ואילו רבי שמעון בר יוחאי הביע עמדה שלילית וטען שהרומאים פעלו רק לטובת עצמם ולא לטובת העם. בתקופות של גזרות השמד ועימות עם הרומאים, סביר שעמדתו של רבי שמעון בר יוחאי הייתה מקובלת יותר, משום שהעם חווה רדיפות וסבל ולכן ראה ברומאים אויבים. לעומת זאת, בתקופת השיקום והמרכז היהודי בגליל בימי רבי יהודה הנשיא, סביר שעמדה מתונה יותר כמו זו של רבי יהודה הייתה מקובלת יותר, משום שהעם נזקק ליציבות וליכולת לחיות תחת השלטון הרומאי. מתגובת השלטון הרומאי ניתן ללמוד שהם שלטו ביד קשה ולא אפשרו ביקורת נגדם, שכן הם הענישו את רבי שמעון בר יוחאי בעונש מוות, הגלו את רבי יוסי על שתיקתו, ורק את רבי יהודה שיבחו – דבר המראה שהשלטון דרש נאמנות וצייתנות.

הצעה לחומרים נוספים ופעילויות העשרה

על מרד התפוצות – ככל הנראה המרד כונה בארץ ישראל "פולמוס של קיטוס", וקיימות מחלוקות בין החוקרים לגבי היקפו ומשמעותו בארץ. ניתן לנצל את העלאת הנושא ולדון בקהילות היהודיות בתפוצות בימי בית שני, ובראשן קהילת יהודי מצרים, ועל הקשיים שעמדו בפניה כקהילה יהודית גדולה בתוך עולם רומאי הלניסטי עוין. [לסרטון על המרד](#) (יש להפעיל כתוביות בעברית). עוד על [מרד התפוצות ומשמעותו](#).

על שאלת יחס המורכב של חז"ל לבר כוכבא – ראו את מאמרו של [הרב נתנאל אריה](#), [לסדרת הרצאות על מרד בר כוכבא ומשמעותו](#).

הגורמים למרד: כיום קיימת דעה במחקר שגזרת המילה נעשתה כחלק מגזרות השמד לאחר מרד בר כוכבא ולא הייתה בין הסיבות לפריצתו. כדאי לעיין בספרו של אהרן אופנהיימר, מעשה ארג לאהרן, ארץ ישראל ובבל בתקופת המשנה והתלמוד, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשפ"ה, עמ' 95–108.

על הפיוט עשרה הרוגי מלכות והקשרו ההיסטורי – בכיתות מתאימות ניתן לדון על היחס בין הנאמר בפיוטים ובקניות להקשרים ההיסטוריים.

על בר כוכבא והתנועה הציונית – ניתן להרחיב בנושא עם מתן רקע כללי למהפך שביקשה התנועה הציונית לעשות בדמותו של היהודי, מאדם שנתפס כגלותי וכנוע למי שנלחם על חירותו. [להרחבה ומקורות שונים בנושא, על המקור לשיר על בר כוכבא והאריה](#).

מרידות לאחר מרד בר כוכבא – גם בשנים מאוחרות יותר, תחת שלטון האימפריה הרומית והביזנטית, היו התקוממויות מקומיות של יהודי ארץ ישראל כנגד השלטון, אולם אף לא אחת מהן הייתה בסדר גודל של התקוממות לאומית כמו זו של בר כוכבא.

ברכת הטוב והמטיב – על [משמעותה של הברכה לאחר הבאת הרוגי ביתר לקבורה](#).

תקנות אושא – באושא הותקנו תקנות רבות נוספות שלרבות מהן ישנה משמעות חינוכית וחברתית רבה. מקוצר היריעה ובשל העובדה שהן אינן שייכות ישירות להתפתחות ההיסטורית בת הזמן לא דנו בהם במסגרת זו. המעוניינים להרחיב יכולים לעיין בספרו של הרב יהודה ברנדס, אגדה הלכה למעשה, כך ראשון, הוצאת ספרית אלינר ומכללת הרצוג, עמ' 227–251 (נמצא באתר כותר).

לאתר שביל הסנהדרין – ניתן לקבוע טיולים בהשראתו ולבקש מהתלמידים לבצע משימות חקר שונות על היישובים.

רבי עקיבא – בכיתות מתאימות ניתן לשמוע יחד עם התלמידים את השירים שחזרו בדורות האחרונים על רבי עקיבא ולדון מה הן התכונות שביקשו המשוררים ללמוד מדמותו: [שירה של דליה רביקוביץ, שירו של אברהם פריד, "הולך בדרכו עקיבא"](#). למאמרו [של הרב קוק](#) לבני עקיבא שבו הוא מתאר את תכונותיו של התנא, כדאי לראות גם את דבריו של הרב [אלימלך בר שאול](#) (בסוף העמוד).

רבי שמעון בר יוחאי – להרחבה על דמותו של רבי [שמעון בר יוחאי](#).

ברוריה – להרחבה על [ברוריה](#).

על "אחר" – סוגיית אחר וארבעה נכנסו לפרדס: ניתן לראות פירושים רבים בספרה של נורית בארי, יצא לתרבות רעה: אלישע בן אבויה – אחר, ידיעות ספרים 2007 עמ' 9–18 (כותר) וכן [באתר זה](#).

הקיסר קרקלה – בעוד במסורת היהודית קרקלה-אנטונינוס נחשב מלך הגון וראוי וידידו של העם היהודי, הרי בתרבות הרומאית נחשב [קרקלה](#) דווקא כקיסר אכזרי ביותר, אפילו יחסית לנורמות של האימפריה. תופעה הפוכה קיימת לגבי אדריינוס וטיטוס – הזכרת שמותיהם במסורת היהודית מלווה בנינוי גנאי, בעוד במורשת הרומאית הם נחשבים קיסרים מיטיבים ומוצלחים.

רבי יהודה הנשיא – ניתן להביא בפני התלמידים את דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה: "היה יחיד בדורו ואחד בזמנו, איש שנמצאו בו כל החמודות והמידות הטובות, עד שזכה בהם אצל אנשי דורו לקרותו רבנו הקדוש, ושמו יהודה. והיה בחכמה, ובמעלה בתכליתם, כמו שאמרו (גיטין נט ע"א), מימות משה רבנו ועד רבי לא ראינו תורה וגדולה במקום אחד. והיה בתכלית החסידות והענווה והרחקת התענוגים, כמו שאמרו גם כן (סוטה מט, ע"ב), משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא. והיה צח לשון ומופלג מכל האדם בלשון הקודש, עד שהחכמים ע"ה היו לומדים פירוש מה שנתבש עליהם מאותיות המקרא, מדברי עבדיו ומשרתיו. וזה מפורסם בתלמוד (בר"ה כו, ע"ב). והיה לו מן העושר וההון ורוחב היכולת, מה שנאמר בו, אהורייה דרבי הוה עתיר משבור מלכא (ב"מ פה ע"א). וכן הרחיב הוא על אנשי החכמה ומבקשיה, ורפץ תורה בישראל ואסף ההלכות ודברי החכמים והמחלוקות המקובלות מימות משה רבנו עד ימותיו.

עוד על רבי יהודה הנשיא – בהתאם לאופי הכיתה ניתן להרחיב על מידותיו, אמרותיו, [יחסו לצער בעלי חיים](#) וסיפור פטירתו.

על הניסיונות לאתר את קברו של רבי יהודה הנשיא.

סיורים – בית שערים, שם נמצא קברו של רבי יהודה הנשיא, ציפורי ובה אתרים רבים מתקופת המשנה.

ביבליוגרפיה

- אהרן אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, מרכז שזר, ירושלים, תשנ"א (כותר).
- אהרן אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא, הוצאת מרכז שזר, ירושלים, 2007 (כותר).
- אהרן אופנהיימר, מרד בר כוכבא, מרכז שזר, ירושלים, 2007.
- הרב בני לאו, חכמים, כרך שני, ימי יבנה עד מרד בר כוכבא, ידיעות אחרונות, תשס"ו (כותר).
- הרב בני לאו, חכמים, כרך שלישי ימי גליל, הוצאת ידיעות אחרונות, תשס"ח (כותר).
- ישעיהו גפני (עורך) מחקרים בתולדות ישראל תקופת המשנה והתלמוד, מרכז שזר, ירושלים, 1994 (כותר).
- מנחם מור, מרד בר כוכבא עוצמתו והיקפו, יד בן צבי, ירושלים, 2007 (כותר).

פרק 9: התגבשות ספרות התורה שבעל פה

הפרק עוסק בהיווצרות התורה שבעל פה. הוא מתמקד בימי רבי יהודה הנשיא, אולם סוקר גם את תקופת הפרושים שלפני החורבן ודור יבנה שתוארו בפרקים הקודמים ומתייחס גם לתקופת התלמוד שתואר בפרקים הבאים. יש לשים לב אפוא שמדובר בפרק המתאר תופעת רוחב מתמשכת ולוודא שהתלמידים מבינים את ההקשר ההיסטורי.

דגשים להוראה

יותר מכל פרק אחר בספר, מתבקש לשלב את לימוד הפרק בלימודי תורה שבעל פה באמצעות שיעורים רב־תחומיים עם המורים הרלוונטיים או בשיעורים של המורה בעצמו. בכיתות שבהן אין לימוד שיטתי של ספרי התורה שבעל פה כולם או חלקם (כמו כיתות בנות שאינן לומדות גמרא) מומלץ לנצל את ההזדמנות ולהביא בפני הכיתה את הספרים כדי לערוך איתם היכרות, ולו בסיסית ביותר, על סמך החומרים שבפרק ובקטעי ההעשרה.

על הפעילויות שבפרק

חקר (עמ' 119)

שיטות הספירה שסייעו לשינון הן לדוגמה ארבעה אבות נזיקין, ל"ט אבות מלאכה, למספרים נוספים שסייעו לשינון [ראו מאמר זה](#), להסבר [מעמיק ברוח החסידות](#).

דיון (עמ' 120)

לימוד עם מקורות כתובים מאפשר זיכרון ויכולת הפצה נרחבת של החומר הנלמד. לימוד בעל פה מחייב מסירות רבה יותר ואהבה בשל המאמץ הנדרש ללימוד שאינו רק קריאה קלה מן המוכן, ייתכן שהוא מאפשר גם התייחסות מקודשת יותר לנושאים הנלמדים. בוודאי שלימוד שכזה מאפשר דיון פתוח יותר שאינו בהכרח מקובע לטקסט הכתוב כפי שהוא – ראו כאן [להרחבה](#).

תמונה (עמ' 122)

רבי עקיבא שמע על משניות רבות מתלמידי חכמים רבים, זכר אותן, ולאחר מכן סידר אותן לפי נושאים והוא ותלמידיו הביאו אותן לרבי יהודה הנשיא שהסתייע בהן בעריכת המשנה. ניתן לנצל את ההזדמנות ולדבר עם התלמידים על שיטות מיון, איסוף ועריכה.

העמקה (עמ' 122)

הסיבות שמונה הרמב"ם הן הגזרות הרומאיות, המצוקה הכלכלית, הירידה מהארץ, העוצמה הרומאית (מלכות הרשעה) המאיימת על עם ישראל. "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהילים קיט, קכו) הוא פסוק המאפשר לדעת חז"ל הצדקה לשינוי מסוים במסורת, כדי להושיע את עם ישראל מצרה גדולה, במקרה שלנו מדובר בצרה רוחנית שעלולה הייתה להתרחש אם תשתכח תורה מעם ישראל. ראו כאן [להרחבה](#). חשוב להבהיר לתלמידים את הבעייתיות המובנית בשימוש בעיקרון זה ואת העובדה שהוא ניתן לשימוש רק במקרים חריגים בידי חכמים עם הסמכות המתאימה.

חקר (עמ' 122)

מסכת ברכות אינה קשורה ישירות לסדר זרעים, אבל הוכנסה אליו בשל העובדה שסדר זה עוסק בעבודת האדמה המביאה את מזונותיו של אדם שעליהם ראוי לברך, ומכיוון שכל מי שאוכל חייב לברך

לפני האכילה. מסכת נזיר – בשל סמיכות הפרשיות לסדר סוטה וכדומה. פירוט על מיקומן של המסכתות השונות יש בהקדמת הרמב"ם למשנה.

העמקה (עמ' 122)

הרמב"ם מדגיש את מעלותיו של רבי מכל התחומים שהפכו אותו להיות דמות שסמכותה מקובלת על הכול. אופנה"מר מדגיש את העובדה שרבי לא ניסה להשליט את דעתו, אלא נתן ביטוי לדבריהם של חכמים רבים. אין סתירה מחויבת בין שני התיאורים, ואולי הם אף עולים בקנה אחד בשל האמירה של הגמרא "משמת רבי בטלה ענוה". ניתן לדון בכיתה גם במשמעויות החינוכיות של הסברים אלו, בדבר ענוה שאינה סותרת מעלות ויכולות מופלגות.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

על סדר עריכת המשנה: להרחבה כללית כדאי להיעזר בביבליוגרפיה, ובמיוחד בהקדמת הרמב"ם למשנה (מהדורת שילת בכותר) על כל מבנה המשנה ומשנת ארץ ישראל – מבוא למשנה של ספרא, בהוצאת מכללת הרצוג (אתר כותר). במקורות הנ"ל ובמקורות רבים נוספים מובאות הדעות השונות בקרב חכמי ישראל לדורותיהם ובקרב חוקרי המשנה בדורנו בנוגע לתהליך כתיבת המשנה ומועד העלאתה הסופית על הכתב. למציאת המקורות התורניים בנושא כדאי לעיין ב**קישור זה** ולסקירה מחקרית בנושא כדאי לעיין בספרו של חנן גפני, מפי סופרים תפיסת התורה שבעל פה במחקר, הוצאת מרכז שזר, ירושלים, תשע"ט (אתר כותר), במיוחד בפרק 1, 10, 11, 12, ובעיקר בספרו של יעקב זוסמן, תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה, הוצאת מגנס, ירושלים, תשע"ט.

על שאלת המחלוקות במשנה: הנושא סבוך ולטעמנו חורג ברובו מההקשר ההיסטורי. למעוניינים ניתן להרחיב בדיון בנושא על בסיס המשנה במסכת עדויות:

"למה מזכירין דברי היחיד בין המרובין הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובין, שאם יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו, שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין... אמר רבי יהודה: אם כן למה מזכירין דברי היחיד בין המרובין לבטלה? שאם יאמר האדם כך אני מקובל, יאמר לו כדברי איש פלוני שמעת". (עדויות א, ו) **להרחבה על המשנה**. הנושא קשור כמובן לכל שאלת המחלוקת בהלכה ומעמדה נושא שהשתברו עליו קולמוסין רבים. ראו בין השאר מערך **שיעור של לב לדעת בנושא ובאתר ישיבה**.

על נושא לשונות בית שני ובפרט על לשון המשנה ומשמעותה – כדאי לעיין בספרם של עשהאל אבולמן וחנן גמליאל: מכל הלשונות, הוצאת דביר, 2022, בעיקר על היחס בין הארמית לשון מקרא ולשון חכמים בעמ' 63–94. מומלץ לשקול שיעור רב־תחומי בנושא יחד עם המורים ללשון.

על מדרשי הלכה ומדרשי אגדה – ניתן לקרוא בהרחבה בספר מבוא למדרשים של ענת רייזל (הוצאת תבונות, 2011) באתר כותר.

על התרגום – להרחבה על משמעותו של [תרגום אונקלוס](#). על ההלכה בנוגע לקריאת [שניים מקרא ואחד תרגום](#).

על התלמוד – בעיקר לכיתות שאינן לומדות גמרא בצורה שיטתית, יש בשיעור הזדמנות להכיר את דף הגמרא, צורתו ודרכי הלימוד הבסיסיות שלו. לסרטונים לחסרי רקע [בתחום של אתר ישיבה](#) ושל [כאן 11](#).

ביבליוגרפיה

אהרן אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא, הוצאת מרכז שזר, ירושלים, 2007 (כותר).

דב ברקוביץ, חובב יחיאלי, המשנה של רבי מסע רעיוני בעקבות סוג עריכת ההלכה במשנה, מכללת הרצוג, אלון שבות, תשפ"ד.

דוד רוזנטל, ורד נעם, מנחם קיסטר ומנחם כהנא (עורכים) ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: כרך ראשון - מבואות לחיבורי ספרות חז"ל, יד בן צבי, ירושלים, 2018.

הרב בני לאו, חכמים, כרך שלישי ימי גליל, הוצאת ידיעות אחרונות, תשס"ח (כותר).

זאב סולטנוביץ, [המשנה והתלמוד](#).

זאב ספראי, משנת ארץ ישראל מבוא למשנה, הוצאת מכללת הרצוג, תשפ"ב (כותר).

נח עמינח יוסף ניצן, בשבילי היצירה תורנית לדורותיה, הוצאת ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, ירושלים, תשמ"ב.

פרק 10: המרכז הארץ ישראלי תחת השלטון הביזנטי

פרק זה העוסק בתקופת השלטון הביזנטי בארץ ישראל, המקבילה בחלקה לתקופת התלמוד, מתמקד באחת התקופות הפחות מוכרות בתולדות ישראל שחשוב להכירה.

הפרק מתפרס על פני תקופה של כארבע מאות שנה, ולכן חשוב במיוחד לשים לב בפרק זה לצירי הזמן (הממוקמים גם בצידי העמודים) ולהדגיש את חשיבות המיומנות בהיכרות עם המאות (מהי המאה השנייה וכדומה).

מרכיב חשוב בהבנת המתרחש בארץ בימי הביזנטים הוא הבנת כוחה של הנצרות ומשמעות המפגש עימה כדת שולטת לבין יהודי ארץ ישראל. בחלקים העוסקים בימי הביניים בהמשך הספר נעסוק בהרחבה בנצרות ורעיונותיה עם התייחסות לדרכי הלימוד הנדרשות בחינוך הממלכתי דתי.

בפרק ישנה התייחסות ליצירות יהודיות שאיתן נפגשים התלמידים, כמו התלמוד, המדרשים והפיוטים ובתי הכנסת. ניתן לשלב התייחסויות לנושאים אלו בלימוד משנה (בעיקר מסכת מגילה העוסקת בדיני בית הכנסת) ומדרשים, או במסגרת טיולים בבתי כנסת קדומים.

דגשי הוראה

← **מרומא לביזנטיון** – הבנת המשמעות הפוליטית והתרבותית של מעבר זה, עם הבהרת הקישור הקיים במקרה זה ובמקרים אחרים בהיסטוריה בין אירועים בהיסטוריה הכללית לזו היהודית.

← **ירידת האוטונומיה היהודית בארץ ישראל** – הבנת חשיבותה של האוטונומיה הדתית בכלל ומושג הנשיאות בפרט, עם הבהרה כי עיצוב מוסדות הקהילה בארץ למרות גזרות השלטון עיצב במידה רבה את דמותה של הקהילה היהודית בגולה.

← **האחיזה בארץ ישראל** – הבנת הגורמים שהביאו לירידה מהארץ לבבל בשל סיבות מדיניות וכלכליות חברתיות והדגשת הניסיונות של היהודים להיאחז בארץ למרות הכול.

← **היכרות עם היצירה התורנית היהודית לגוניה** – הבנת הצורה שבה התפתחה והדגשת ההקשר ההיסטורי כרקע ללימוד התורה על כל ענפיו, המתקיים גם בימינו.

על הפעילויות שבפרק

עמ' 129

מיקומה של קונסטנטינופוליס (היום איסטנבול) מקשר בין שני חלקי האימפריה, הן אלו האירופיים והן האסייתיים. סיבה זו גם עמדה בבסיס ההחלטה של העות'מאנים למקם שם את בירתם בימי הגדולה של האימפריה העות'מאנית. דיון בנושא עשוי להוביל לשאלה הכללית – היכן ממקמים ערי בירה, ובכלל לסייע לתלמידים להכיר מעט את מפת העולם. להמחשה מפת [האימפריה הביזנטית בשיאה](#), [ומפת קונסטנטינופול](#).

שאלת דיון: (עמ' 130)

מאז שלהי ימי בית שני כונו הנוצרים מינים, משעה שהשתלטו על האימפריה הרומית הפכה המלכות למינות. אמירה זו מופיעה גם בהקשר לסימני תקופתו של משיח.

העמקה (עמ' 131)

השלחות שהוטלה על החכמים הייתה לוודא את מצב החינוך בערים, דבר המלמד על חשיבות הנושא בעיני הנשיא. הקמת מערכות חינוך וטיפולן הפכה להיות אחת מסימני הזיהוי הבסיסיים של העם היהודי.

דיון (עמ' 132)

שאלת הפרדת הרשויות בכלל, ובין מוסדות דתיים לפוליטיים בפרט, היא שאלה מורכבת בעלת השלכות רבות. מחד גיסא, עוצמתו של הנשיא כמחזיק כל הסמכויות עשויה לסייע בקידום העם, כמו בימי רבי שבהם "מצינו תורה וגדולה במקום אחד". מאידך גיסא, אם הנשיא אינו ראוי, כפי שקרה לעיתים בימי יורשיו של רבי, הרי המערכת כולה עשויה להיכנס לסחרור.

על משמעויות החיבור בין אב בית הדין לנשיא [ניתן לקרוא כאן](#).

לדיון יש השלכות לימינו סביב השאלה מי ממנה את החכמים והשופטים, האם הדרג הפוליטי או שמא אנשי מקצוע רלוונטיים? הנושא עמד במרכז סדר היום במדינת ישראל בשנים האחרונות, וניתן להרחיב בנושא בכיתות מתאימות ([הוועדה למינוי שופטים](#), [הוועדה למינוי דינים](#))

העמקה (עמ' 133)

כיוונם של כל בתי הכנסת לירושלים מסמל גם את התקווה לגאולה וגם את האחדות היהודית. לא בכדי הפך סמל "המזרח" לסמל השאיפה היהודית לשוב לציון.

משימת חקר (עמ' 133)

בתקופת הביזנטים תפוצתם של בתי הכנסת הייתה רבה יותר, והם התרכזו בעיקר בגליל, שם היה מושבו של רוב היישוב היהודי. חשוב להדגיש שייתכן שבתי כנסת המזוהים היום כביזנטיים נוסדו בפועל עוד בתקופות קדומות יותר, והארכיאולוגיה חשפה את השכבות המאוחרות יותר. ניתן לבצע פעילויות מודרכות נוספות באתר של [מכללת כנרת המופיע במשימה](#), ולהתמקד בגודל בתי הכנסת, בעיטורים ובפסיפסים הנמצאים בהם. ייתכן שהגורמים לשוני תלויים בהיקף הכספים שעמדו לרשות הקהילה, וייתכן שמדובר גם בסיבות פוליטיות. כך למשל בגליל התחתון, שם היישוב היהודי היה מועט יחסית ונתון להצקות הגויים, בתי הכנסת לא קושטו מבחוץ כדי שלא למשוך תשומת לב. שיקול זה לא עמד מול תושבי הגליל העליון, שכולו היו גדוש ביהודים שהקיפו על הפאר החיצוני של בתי הכנסות שלהם.

עוד על בתי הכנסת ושרידים ארכיאולוגיים בני התקופה: ניתן לעסוק [בסוגיית פסיפס לוז](#), הגדול מסוגו בארץ, שלא ברור אם הוא של בית יהודי או נוכרי, על [כתובת רחוב](#) הממחישה את נושא המצוות התלויות בארץ ועל הדיון ההלכתי בנוגע לשימוש [בצורות בכלל ובצורות אדם בפרט בפסיפסים](#) (בפרק על ימי המשנה והתלמוד) ועל [גלגלי המזלות ומשמעותם](#).

[עוד על סוגיות היסטוריות וחינוכיות סביב בתי הכנסת העתיקים](#).

משימת העמקה (עמ' 136)

הפיוט, כמו פיוטים אחרים של בני התקופה, מתאר את מצוקתם הקשה של היהודים יושבי הארץ, המצויים בין מכעיסיו של הקב"ה. מן הסתם הכוונה לנוצרים ובכל זאת – דבוקה בך. ישנן דעות שחלק ניכר מהפיוטים [המופיעים לאחר סדר העבודה ביום כיפור](#) ("אשרי עין") ומתארים את המצב הקשה של היהודים יושבי הארץ חוברו בידי פייטנים בני התקופה הביזנטית.

נקודות להרחבה ולהעמקה

ביזנטיון – על השפעת המורשת הביזנטית על תרבות המערב, [על האידאולוגיה הלאומנית הרוסית](#) כחורשת ביזנטיון.

[הפרק על ביזנטיון מהסדרה והארץ הייתה תוהו ובוהו.](#)

אתרים לסיור – שרידים מתקופת המשנה והתלמוד נמצאים בעשרות מקומות בארץ, בין השאר [בבית שער](#) (שם ניתן לדון עם התלמידים על משמעות הקמתו של פנתיאון – בית קברות לאומי), [בית הכנסת בברעם](#), [בית הכנסת בקצרין](#) ואתרים רבים נוספים.

ממלכת חמייר – על [הממלכה היהודית העצמאית בתימן](#) שפעלה בימי הביזנטים ועל הקשר בינה לבין יהודי ארץ ישראל. על סיפורה של הממלכה על [רקע העימות בין תימן למדינת ישראל כיום](#).

ביבליוגרפיה

הרב בני לאו, חכמים, כרך ה', ידיעות אחרונות, 2017.

ישעיהו גפני, קהל ישראל השלטון העצמי היהודי לדורותיו, הוצאת מרכז שז"ר, ירושלים, תשס"א (אתר כותר). בעיקר מאמריהם של ישראל לוי, ירון דן וזאב ספראי (אתר כותר).

ישראל ל. לוי, רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, יד יצחק בן-צבי, מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, ירושלים, 2004 (אתר כותר).

מיכאל אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון, מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"א (אתר כותר).

פרק 11: על נהרות בבל

דגשים להוראה

הפרק הוא מעין פרק המשך לפרק 7, שבו דנו בעצם יצירת התורה בעל פה (המשנה והתלמוד). כדאי להיזכר בנושאים שנלמדו שם, להזכיר אותם ולקשרם להקשר ההיסטורי המופיע בפרק זה.

נקודה השבה וחוזרת בפרק זה היא ההשוואה בין ארץ ישראל לבבל במגוון תחומים, כמו יחס השלטונות, מוסדות ההנהגה והיצירה הרוחנית. הנושא מופיע בהרחבה גם בשאלות הסיכום. כדאי להזכיר את הנלמד בנושא ארץ ישראל בפרק 10 בהקשר זה.

הפרק עשוי להתכתב עם לימוד הגמרא או לפחות מבואות אליו, הנלמדים בחלק מבתי הספר. כדאי לשוחח עם המורה המלמד תורה שבעל פה בכיתה כדי לבדוק מה התלמידים והתלמידות יודעים בנושא ולשקול אף פעילות חינוכית משותפת רבת-תחומית (כגון הדגמת הרקע ההיסטורי על הסוגיות הנלמדות בכיתה). כמובן, יש להתאים את הנושא לרמת ההיכרות של התלמידים עם הגמרא ומושגיה הבסיסיים.

על הפעילויות שבפרק

(עמ' 138) –

הסצנה המתוארת במנורה היא זו של הלל המלמד לנוכרי את כל התורה על רגל אחת – "מה ששנא עליך אל תעשה לחברך (שבת לא ע"א).

משימת חקר (עמ' 141) –

בחיפוש במרשתת ניתן למצוא דוגמאות כמו ש"ס פומבדיתא או ישיבת נהרדעא, המלמדים על מיתוגן של ישיבות בבל עד היום כסמל למרכזים תורניים.

משימת העמקה (עמ' 141) –

מדובר על מספרים עצומים של לומדי תורה. גם אם מדובר במספרים סמליים או מוגזמים, הרי שיש כאן שיקוף של לימוד תורה המוני. כדאי לשים לב שהתלמידים היו יושבים על הארץ, לכן כשהיו מנערים את בגדיהם היה עולה ענן אבק שהסתיר את השמש. המצב הביטחוני והכלכלי השפיר, יחד עם מסורת הלימוד שהייתה ביהדות בבל מראשיתה, אפשרו את הלימוד ההמוני. הקטע של ברויאר ממחיש את מעורבותן של הישיבות גם בהנהגה רוחנית, שיפוט והפצת תורה המונית, מה שהעלה את רמתה של החברה היהודית בבבל. ניתן להשוות למדיניות של ישיבות ומדרשות בארץ כיום, הן כאלו העוסקות בהשפעה על הציבור והן כאלו המבקשות להתמקד בלימוד כשלעצמו.

תמונת ישיבת מרכז הרב (עמ' 142) –

בשני המקרים מדובר בלימוד שהוא בעיקרו עצמאי בבתי מדרש ובחברותות.

דיון (עמ' 142) –

שאלת העדיפות בין לימוד תורה בבקיאות ושליטה בכל היקף החומר לבין היכולת לבצע ניתוחים לוגיים גם בלי לשלוט בצורה מלאה בכל החומרים היא שאלה ידועה בחינוך. השאלה רלוונטית במיוחד ונתונה לחילוקי דעות קשים בעידן נגישות המידע של ימינו. [להעמקה תורנית בנושא](#).

חקר (עמ' 143) –

מומלץ לבצע את המשימה כמשימה כיתתית באמצעות עבודה על לוח שיתופי (פדלט) או מסגרת שיתופית אחרת. אם יש שימוש ב-AI, מומלץ כמובן לבדוק התאמה לעובדות באתרים. שמות אמוראים מופיעים בוויקיפדיה, אתר דעת, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד ומקורות נוספים. לחלופין אפשר לבצע את המשימה על הדף הנלמד בכיתה. המשימה עשויה להרתיע כיתות שאינן לומדות גמרא, כמו חלק מכיתות הבנות, אך היא אינה דורשת ידע מוקדם. [לאתר הדף היומי](#).

שאלת העמקה (עמ' 144) –

הפסוק עוסק בהבטחת יעקב ליהודה שבניו יהיו תמיד שליטי העם, והבטחה זו התקיימה הן בקרב הנשיאים בארץ ישראל והן בקרב ראשי הגולה, שכולם היו מיוחסים לבית דוד. גם הנשיא נהנה מאמון הממשל ומסמכויות נרחבות, אולם סמכויותיו ומעמדו ירדו בהדרגה במהלך ימי האמוראים עד ביטולו של מוסד הנשיאות, ואילו מוסד ראש הגולה נותר בעוצמתו עוד דורות רבים.

שאלת העמקה (עמ' 145) –

מוסד ראש הגולה אפשר שלטון עצמי וכמעט עצמאי ליהודים בגולה, מה שתרם לעוצמתם ולרווחתם. שאלת חלוקת הסמכויות בין הרשות המבצעת לשופטת או בין ראשי הגולה לחכמים היא כידוע שאלה החוזרת שוב ושוב בתולדות ישראל. בסופו של דבר עוצמתם של החכמים, שנהנו מאמון העם ולא היו תלויים בסמכות חיצונית, היא זו שנותרת לדורות.

שאלת העמקה (עמ' 147) –

חכמי ארץ ישראל יצרו מציאות שבה חנניה אחי רבי יהושע רומם את מעמדו בעיני העם, ובשעה שהחלו לערער את סמכותו, הוא היה יכול להתמודד עימם. האיום שהופנה כלפי יושבי בבל הוא שיואשמו בכפירה ובערעור על אחדות ישראל ומרכזיותה של ארץ ישראל, דבר שהוא כפירה באלוקי ישראל, איום זה כן הרתיע את המבקשים לקדש חודשים ולעבר שנים בבל.

במקור עצמו ישנו קטע שהשמטנו כדי להתמקד במסר המרכזי של הקטע. הקטע שהושמט עסק בטענתו של חנניה ולפיה בארץ ישראל אין יותר חכמים ברמתו ובתקדים שהביא מרבי עקיבא. המעוניינים להרחיב בקטע זה ובהשלכותיו:

הקטע החסר: "אמר להם: והלא עקיבא בן יוסף היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוץ לארץ. אמרו לו: הנח רבי עקיבא שלא הניח כמותו בארץ ישראל. אמר להם: אף אני לא הנחתי כמותי בארץ ישראל. אמרו לו גדיים שהנחת נעשו תישים בעלי קרנים, והם שגרנו אצלך".

חקר (עמ' 147) –

כיום מרכזיותה של ארץ ישראל ברורה לעין כול, אולם במשך שנים רבות (ובחוגים מסוימים של יהדות אמריקה גם כיום) עולה טענת "בבל וירושלים", ולפיה לשני מרכזי העם היהודי מעמד שווה ולעיתים המרכזים בחו"ל הם החשובים יותר. חשוב לציין שבימי הגלות אכן בארץ ישראל נותר מרכז יהודי מצומצם ביותר, ופעמים רבות תפיסתם ההלכתית של מנהיגי ארץ ישראל נדחתה מפני תפיסות הלכתיות של תלמידי החכמים בגולה. עם זאת, היה ברור לכול שמבחינת קדושה אין שום תחליף לארץ ישראל, וגם בתחום ההלכתי, בדורות האחרונים מאז כתיבת השולחן ערוך בצפת במאה ה-16 ועד לימינו, שבה פסיקת ההלכה המרכזית לארץ.

לדיון על [סוגיית בבל וירושלים ביחסי ישראל ויהדות ארצות הברית](#), לשירו של נתן אלתרמן "ניו פומבדיטא" העוסק ביחסים אלו מתוך זיקה לימי הזהור של יהדות בבל (בתוך מערך של משרד החינוך בנושא [היחס ליהודי התפוצות](#)).

הצעה לפעילויות העשרה והעמקה

מקורות על סדרי הלימוד בימי התנאים והאמוראים שנכתבו בתקופות מאוחרות יותר – סדר תנאים ואמוראים (מופיע בתוך [כתבי היד"א](#)) ואגרת [רב שרירא גאון](#).

מקורות נוספים על ייסוד הישיבות בבבל והסיבות להצלחתן – "ולפיכך קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שיהיו הוגין בתורה יומם ולילה ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל המקומות ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריו והלכה לאמתה ומביאין ראייה מן המקרא ומן המשנה ומן התלמוד כדי שלא יכשלו ישראל בדבר תורה ואותן ב' ישיבות לא ראו שבי ולא שמד ולא שלל ולא שלט בהן לא יון ולא אדום והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חרבן ירושלים בתורתן ובתלמודן שכך כתיב "והגלה את כל ירושלים ואת כל השרים ואת כל גבורי החיל עשרת אלפים גולה וכל החרש והמסגר לא נשאר זולת דלת עם הארץ" (מלכים ב, כד). וכי מה גבורה יש בבני אדם ההולכים בגולה, אלא אלו גבורי תורה שכך נאמר בה "על כן יאמר בספר מלחמות ה'" (במדבר כא) אלא צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהקדים והגלה את גלות יכניה לגלות צדקיה כדי שלא תשתכח מהן תורה שבע"פ. וישבו בתורתן בבבל מן אותה שעה עד היום ולא שלט בהן לא אדום ולא יון ולא גזרו עליהם שמד. (תנחומא נח, סימן ג).

דורות האמוראים בארץ ישראל ובבבל

על הירידה מארץ ישראל – (מומלץ לעסוק בנושא זה גם בהקשרים עכשוויים):

"מעשה ברבי יהודה בן בתירה ורבי מתיא בן חרש ורבי חנינא בן אחי רבי יהושע ורבי יונתן, שהיו יוצאים חוצה לארץ, והגיעו לפלטום [מקום בח"ל], וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקראו בגדיהם, וקראו המקרא הזה: (וירשת אותם) וישבת בארצם, וחזרו ובאו למקומם. אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה".

(ספרי דברים יב, כט)

יחסו של האמורא הארץ ישראלי ריש לקיש ליהודי בבל וחכמיה: "ריש לקיש הו' סחי בירדנא אתא רבה בר בר חנה יהב ליה ידא א"ל אלהא סנינא לכו דכתיב (שיר השירים ח, ט) אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כולכם בימי עזרא נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו עכשיו שעליתם כדלתות (=נפתחת ונסגרת) נמשלתם כארז שהרקב שולט בו" (יומא ט ע"ב). לפרשנות [מעמיקה על הסיפור ומשמעותו](#).

ניתן לדון בכיתה בטענות בעד ונגד עלייה לארץ מבבל (גם על בסיס מה שלמדנו בפרק 10) ולדון על ההשוואה לימינו אלה בסוגיה זו.

סוגיית שלוש השבועות – דברי רבי יהודה בנוגע לנושא העלייה לארץ ישראל הם חלק מסוגיית ["שלוש השבועות"](#). בכיתות מתאימות ניתן להרחיב בסוגייה ובמשמעותה המודרנית.

בתי כנסת עתיקים בבבל – המפורסם שבהם, שתקופת ייסודו יוחסה לימי חורבן בית ראשון, הוא בית הכנסת [שף ויתב](#).

להעמקה כללית על התקופה כדאי להאזין להסכת [קדמא על ישיבות בבבל](#).

סיורים – מוזאון יהדות בבל באור יהודה עוסק בתולדות הקהילה היהודית בבבל ובתקופת התלמוד.

ביבליוגרפיה

אהרן אופנהיימר, על נהרות בבל סוגיות בתולדות בבל התלמודית, מרכז שזר ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים, תשע"ז.

הרב בני לאו, חכמים כרך רביעי – ממשנה לתלמוד, הוצאת ידיעות אחרונות, 2012 (אתר כותר).

הרב בני לאו, חכמים כרך חמישי – ראשית הישיבות בבבל ובארץ ישראל, הוצאת ידיעות אחרונות, 2017 (אתר כותר).

ישעיהו גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד – חיי החברה ורוח, מרכז שזר, ירושלים, תשנ"א (אתר כותר).

משה בר, ראשות הגולה בתוך ישעיהו גפני (עורך) קהל ישראל השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כרך א העת העתיקה, הוצאת מרכז שזר, ירושלים, תשס"א, עמ' 169–189 (אתר כותר).

פרק 12: מבוא לימי הביניים

פרק זה הוא פרק מעבר קצר בין תקופת המשנה והתלמוד לימי הביניים. הפרק נועד לתת פרספקטיבה כללית על הנושא ומעין מבוא, במגמה להדגיש בפני התלמידים כי מדובר במעבר לחטיבה חדשה בעלת מאפיינים שונים.

דגשי הוראה

פרק המעבר הוא הזדמנות להיכרות כללית לנושא התיקוף (פרוידיזציה) בהיסטוריה בפרט, ולהיכרות עם ציר הזמן ההיסטורי בישראל ובעמים בכלל. ניתן להרחיב את הדיון בנושא זה גם סביב השאלות: מי קובע שמתחילה תקופה חדשה? האם אירוע אחד הוא נקודת המעבר או שישנו תהליך? אולי בקביעה כי בנקודה מסוימת מתחילה תקופה חדשה יש גם אג'נדה מסוימת?

בכיתות מתאימות ניתן להדגיש בפרק זה את הזיקה בין ההיסטוריה היהודית לכללית, לצד ייחודה של ההיסטוריה היהודית.

על הפעילויות שבפרק

דיון (עמ' 151)

המושג ימי הביניים מלמד על כך שאין לתקופה משמעות ייחודית משל עצמה וכולה תקופת מעבר חסרת משמעות. ניתן לדון בהקשר זה בצורת ההתייחסות לתקופות שונות (גם במישור הפרטי כמו גיל ההתבגרות...) כבעלות חשיבות בפני עצמן ולא רק כמעין תחנת מעבר. ההתייחסות לימי הביניים כתקופה חשובה, ולא רק כתקופת מעבר חשוכה וחסרת משמעות, חשובה על אחת כמה וכמה כאשר דנים בהיסטוריה היהודית של התקופה (בשונה מתפיסת "מהתנ"ך לפלמ"ח", שרווחה בעבר בקרב חלק ממעצבי התרבות הציונית שביקשו להתעלם מהמורשת המפוארת שנוצרה בגולה).

תמונה (עמ' 152)

הקיסר כפוף לעומת הברברים, הכתר מורד מראשו, ניסי המלחמה וסמלי הלגינות הרומאים נתונים בידי הפולשים.

העמקה (עמ' 153)

בעת העתיקה האמונה הייתה כמובן נוכחת, אבל בהיותה בדרך כלל פוליתאיסטית (ריבוי אלילים) היא הייתה מעין תרבות, שלא חייבה בהכרח התנהלות מסוימת בכל תחומי החיים, מה שאין כן בתפיסות מונותאיסטיות, שהתאפיינו בתקופה זו בדרך כלל בקנאות קיצונית. מאידך גיסא, ימי הביניים שונים מהעת החדשה, שבה התעצמה תופעת החילון. על הראייה היהודית של התהליך נדון בפרקים הבאים.

תמונה (עמ' 154)

הנזיר כחלק משמעותי במבנה החברה מצביע על עוצמת המשמעות של "תור האמונה" במקביל לאנשים העובדים ולמוסדות השלטון.

דיון (עמ' 155)

דינור מדגיש את הריחוק מארץ ישראל, כחלק מתפיסתו הכללית השמה את ארץ ישראל במרכז; הרפנס מדגיש את היצירה התורנית (על המושג ראשונים נדון בהמשך); ססיל רות רואה את ההיסטוריה היהודית

כחלק מהתפיסה (שהייתה מקובלת בעבר) של ימי הביניים וסטאו מדגיש את תודעת המיעוט. השאלה משמשת הזדמנות להמחיש את האפשרות למתן דגשים שונים על אותה תקופה.

הצעות לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

על סוגיית [התיקוף בהיסטוריה](#) (כדאי להיעזר בביבליוגרפיה במקום), [לדף עבודה לכיתות נמוכות יותר בנושא](#). על פעילות כללית בנושא צירי זמן ניתן להיעזר [בפעילות של מט"ח](#).

[על היחס כיום לימי הביניים: הרצאה של פרופ' מרים אליאב פלדון](#).

ביבליוגרפיה

שולמית שחר, מורשת ימי הביניים, משרד הביטחון, תל אביב, 1985.

פרק 13: אירופה הנוצרית

הפרק הנוכחי עוסק בפועל בקרוב לאלף שנים שבהן הייתה הנצרות (בעיקר זו הקתולית) דומיננטית באירופה. מטבע הדברים מדובר במבט על שאינו נכנס לפרטי הפרטים.

בהתאם לתוכנית הלימודים ודגשי הפיקוח מטרת הפרק איננה לספר את סיפורה של הנצרות או של אירופה הפיאודלית, אלא לאפשר את הבנת המסגרת שבה חיו יהודי אירופה, כמו גם היכרות בסיסית עם מושגי יסוד הרווחים בתרבות המערבית עד לימינו. העמקה והתייחסות נרחבת יותר להיבטים של ההיסטוריה האירופית בימי הביניים נמצאת בספר "גלויות ותגליות" שהתלמידים למדו בכיתה ז', ומומלץ למורה לעיין גם בספר זה [ובמדריך למורה שלו](#) הנמצא ברשת.

שאלת ההתייחסות ללימוד נושא הנצרות היא שאלה מורכבת. מחד גיסא, אין בתוכנית הלימודים עניין להעמיק מדי בתכניה התיאולוגיים של הנצרות ובוודאי לא ליצור הזדהות, מאידך גיסא, לא ניתן להבין את חיי היהודים בימי הביניים, כמו גם היבטים שונים בתרבות המערבית הדומיננטית בעולם גם בימינו, מבלי להכיר מושגי יסוד בתולדות הנצרות. ניסינו למצוא את האיזון בין הרצון להכיר מושגי יסוד בסיסיים לבין ההבנה שאין מדובר בלימוד מעמיק ואמפתי. מומלץ לכל מורה לנהוג בנושא זה בהתאם להוראות מפמ"ר ובהתאם לאופי בית הספר והכיתה שהוא מלמד. על נושא הנצרות בספר "[פניני הלכה](#)"

בהתאם להדרכה הלכתית, את שמות אילוקים רשמנו כשמות חול כאשר הם מובאים בהקשר של הנצרות.

דגשי הוראה

← **הנצרות מתפשטת ברחבי אירופה** – כדאי להיעזר בפרק זה גם במפות המופיעות בו, המדגימות את התפשטות הנצרות וסיבותיה, כמו גם בפרק 10 המתאר את עליית הנצרות בימי הביזנטים.

← **הנצרות ממסדת את פעילותה** – כאמור אין צורך להיכנס לעומק התיאולוגיה והפרקטיקה הנוצרית (אך כמובן מומלץ למורה להיות מוכן לשאלות אפשריות) אלא להכיר את מושגי היסוד.

← **הכנסייה והמלוכה** – ניתן להרחיב בנושא זה גם בהשלכות רלוונטיות ליחסי דת ומדינה במגוון תרבויות ותקופות. גם כאן אין צורך להיכנס לכל המבנים הפיאודליים, שושלות המלכים או לגאוגרפיה ההיסטורית של התקופה אלא להתמקד בהכרת מושגי היסוד.

← **מסעי הצלב והרקונקיסטה** – גם נושאים אלו נלמדו בהרחבה במסגרת תוכנית הלימודים לכיתה ז' ואנו מזכירים אותם כאן בקצרה כחלק מההקשר של לימוד תולדות היהודים באירופה, שהושפעו מאוד מאירועים אלו. כדאי בהוראת נושאים אלו להקפיד על שימוש במפות המופיעות בספר או באתרים השונים.

← **הנצרות כמעצבת תרבות המערב** – הסוגיה מורכבת. מצד אחד, אין ברצוננו ליצור אמפתיה מיוחדת לתכנים שנוצרו בנצרות, ומצד שני, "חכמה בגויים תאמין". החומר משמש הזדמנות לעסוק בכיתת מתאימות בשאלה אילו מהתכנים אנו מקבלים ואילו לא, ומדוע.

על הפעילויות שבפרק

מפה (עמ' 158)

באמצע המאה התשיעית היו חלקים רבים מאירופה בשליטתם של עמים לא נוצרים. אנדלוס המוסלמית, הכוזרים שעל התייחודותם נלמד בהמשך, השבטים בצפון אירופה, מזרח אירופה ואף בחלק גדול משטחי

בריטניה היו עדיין עובדי אלילים. כיום כל האזור הוא עם דומיננטיות נוצרית מלאה. מציאות זו יכולה להמחיש את התפשטותה המהירה והנרחבת של הנצרות.

תמונה (עמ' 161)

כמו בכל מקרה שיש בו רצון להבליט את השייכות לקבוצה מסוימת, הנזירים והנזירות לובשים בגדים או מעין מדים הגורמים לכל לזהות אותם כנזירים. השחור מסמל את הצניעות, הפרישה מהחיים והמחויבות להתבודדות ולפרישה מהעולם. ניתן לעסוק גם בשאלת שמחת החיים הנעדרת בהגדרה מהנזירות (בשונה מהתפיסה היהודית). הלבן אצל הנזירות (שחלקן לובשות גם שחור) מסמל את הטהרה, בעיקר בהקשר של פרישות מחיי משפחה, מציאות אידיאלית לתפיסת הנצרות.

חקר (עמ' 161)

מומלץ לבדוק עם המורים לתנ"ך האם פרשת נזיר שבספר במדבר נלמדה ומה נלמד בכיתה בהקשר זה. בשני המקרים מדובר באדם שמקבל על עצמו סוג של התקדשות ועשיית מעשים מעבר למתחייב. בניגוד לנצרות, היהדות מתנגדת בתוקף לפרישה מחיי משפחה ומפרישה מחברה בכלל. הנזירות מתבטאת בנושא היין, השיער ופרישה מן המתים – שלושה נושאים שאינם קיימים בנצרות. כמו כן הנזירות ביהדות היא בדרך כלל לזמן מוגבל ולא לכל החיים. כדאי להזכיר גם את הדעה בהלכה ולפיה על הנזיר להביא קורבן על כך שציער עצמו מן היין, כלומר יש שיטה הטוענת שעצם הנזירות היא סוג של חטא.

התמונות מלמדות על הכספים הרבים שנתרמו למנזרים שאפשרו בנייה מרשימה ונרחבת, את נטיית הנזירים להתבודדות (המנזר על הצוק) ואת מרכזיות המנזרים כמקור ידע בשל העתקת כתבי היד והספריות הגדולות שהוקמו בחלק מהם.

העמקה (עמ' 163)

על המלך להבין כי דינו תלוי בסופו של דבר בדין שמיים, שאותו מייצגים כביכול אנשי הכמורה. מאידך גיסא, חובה על אנשי הכמורה לכבד את המלך, הואיל והוא נבחר למשרתו בידי האל והוא זה המבטיח את השמירה החיונית על הסדר הציבורי.

דיון (עמ' 165)

החידוש שבנצרות היה שהדת פנתה לא רק למוסדות הציבוריים, כפי שהיה ברומא, אלא גם הבטיחה ישועה לאדם הפרטי באשר הוא. ב"תור האמונה" של ימי הביניים צמח ממסד כנסייתי בעל דרישה לבלעדיות על נושא האמונה ובעל כוח פוליטי רב שהתמודד מול השלטון האזרחי חילוני.

העמקה (עמ' 166) פראוור, בשפתו המליצית, מתייחס למניעים הקשורים לאמונה הדתית, לאינטרסים הכלכליים ולתאווה הכבוד של המצטרפים למסעי צלב. הצירוף של מניעים אלו הביא להצטרפותם של רבים מאוד למסע, הרבה מעבר לציפיותיו של האפיפיור.

תמונה (עמ' 167) הצייר מתאר את ירושלים (שאמורה על פי הציור להיות עדיין עיר מוסלמית טרם כיבושה בידי הצלבנים) כעיר אירופית, כולל המנזרים והטירות.

מפה (עמ' 167) רוב הלוחמים הגיעו מהאזורים דוברי הצרפתית, שהבינו את קריאת האפיפיור שפעל מקלרמון. (גם בריטניה באותה עת הייתה נתונה להשפעה צרפתית ניכרת). יושבי ספרד היו טרודים באותה עת בקרבות הרקונקיסטה שלהם, ואילו מזרח אירופה עדיין לא הייתה מאורגנת במסגרות פוליטיות מסודרות שאפשרו הצטרפות למסע.

תמונה (עמ' 168) המבצר, כמו רוב המבצרים הצלבניים, יושב באתר אסטרטגי ונהנה מיתרון הגובה. הוא שומר על צמתים ודרכים חיוניות.

חקר (עמ' 168) אם התלמידים אינם מכירים אתרים צלבניים ניתן להפנות אותם לאתרים באזור בית הספר. הנוכחות היהודית כיום באתרים אלו, שהגיעה לאחר מאות שנים של שלטון צלבני ומוסלמי, יכולה להזכיר את דברי הרמב"ן על ויקרא כו, טז: "שממו עליה אויביכם היא בשורה טובה מבשרת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם". חשוב לציין כי גם אם צפיפות היישוב בארץ לא התקרבה לימים שבהם היה רוב יהודי בארץ ישראל, עדיין היו תקופות שבהן היה בארץ יישוב נוצרי או מוסלמי משמעותי. זאת הזדמנות לדון ביחסנו לארץ ישראל בהיותה מיושבת בידי זרים. מומלץ מאוד להביא בפני התלמידים את [הדיון המפורסם בין נעמי שמר לעמוס עוז](#) בנושא זה.

תמונה (עמ' 169) הצלחת הרקונקיסטה היא עד היום חלק מהאתוס הלאומי הספרדי. בתמונה נראים המוסלמים כורעים ברך ומורידים את כובעיהם בפני המלך הנוצרי.

תמונה (עמ' 171)

עוצמת הקתדרלות, בוודאי בהשוואה לבתי הכנסת הקטנים שהיהודים הורשו לבנות, הייתה חלק ממערכת הלחצים שהופעלה על היהודים כדי לא להחזיק באמונתם.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

הנצרות – הספרות הכתובה והמקוונת על הנצרות גדולה מאוד, וכפי שכתבנו לעיל, דומה שאין צורך להתעמק מדי ביסודותיה במסגרת השיעור. המעוניינים להרחיב מוזמנים להיעזר בביבליוגרפיה. סיכום קצר יחסית וממוקד נמצא במסמך של [משרד התיירות](#). ניתן לעיין גם ביחידת ההוראה המתוקשבת עליית הנצרות – מכת יהודית לדת חדשה של החינוך הממלכתי, עם בדיקת התאמה לתכני החמ"ד.

על שאלת היחס לנצרות – סוגיית היחס לנצרות כעבודה זרה היא סוגיה מורכבת. לדעת הרמב"ם הנצרות כוללת סממנים מובהקים של עבודה זרה, והמאירי לעומתו טוען שהואיל והנוצרים בני זמנו (ועל אחת וכמה בזמננו) "גדורים בגדרי האומות", כלומר מאמינים במונותאיזם ובסוג כזה או אחר של שבע מצוות בני נח, הרי שאין להחיל עליהם את דיני העבודה הזרה (כמובן שלישאל נחשבת הנצרות כעבודה זרה ופולחנה אסור)

לדעת רוב הפוסקים כיום אין להיכנס לכנסיות קתוליות בשל הגדרתן כסוג של עבודה זרה.

להרחבה בנושא (בכיתות מתאימות כדאי לקרוא את המקורות בפנים): [על הגדרת הנצרות כעבודה זרה](#), למאמר קצר יותר של [הרב מלמד בנושא](#), למאמר של הרב [ד"ר דרור פיקסלר](#) על [כניסה לכנסיות](#), כמו גם [כאן](#).

הדיון וההעמקה בנושא בהתאם לשיקול דעת המורה. הנושא מאפשר להדגים כיצד פסיקה הלכתית מתבססת על הבנת אירועים, מושגים ותהליכים היסטוריים.

חשוב להדגיש בפני התלמידים שגם לדעת המגדירים את הנצרות כעבודה זרה חל איסור חמור הכרוך גם בחילול השם על [ביזוי נוצרים](#).

על פעילות המיסיון בארץ ראו [כאן](#). בהתאם לשיקול דעת חינוכי כדאי להפנות את תשומת לב הילדים לתופעה ההולכת ומתעצמת בשנים האחרונות ברשתות החברתיות.

על הסקרמנטים (sacramentut ברית, שבועה) הנוצריים [ניתן להרחיב](#).

על המנזרים –

לרשימת [המנזרים בישראל](#). ניתן להפנות את תשומת לב התלמידים לכך שחלק מהמנזרים ממוקמים במרכזי ערים, אך רובם באזורים לא מיושבים כמו מדבר יהודה. בארץ ישראל רבים מהמנזרים הוקמו סמוך לאתרים שזוהו כקדושים לנצרות.

[סצנה](#) מתוך הסרט [שם הוורד](#), המדגימה את האווירה המלנכולית של המנזרים וסיבותיה.

התקופה הקרולינגית (ימי קרל הגדול) בפרק של "[היה היה](#)".

על מסעי הצלב והצלבנים –

על ממלכת ירושלים הצלבנית ועל מסעי הצלב בספר גלויות ותגליות [ובמדריך למורה שלו](#).

הספרים החשובים ביותר שנכתבו על תולדות הצלבנים נכתבו בידי יהושע פראוור. מומלץ לעיין ב"תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל" ו"הצלבנים דיוקנה של חברה קולנילית" (נמצאים באתר כותר) וליהנות מסגנונם המיוחד.

החומר על מסעי הצלב ועל ממלכת הצלבנים הוא רב ביותר, וניתן להשתמש בו כהעשרה עצמית או כבסיס למשימות חקר לתלמידים. בין השאר ניתן לעיין במאמר [המסכם את המחקר בנושא, הסכת של יובל מלחי בנושא](#), לסרטון [המסכם את הנושא](#). לפרק בסדרה "הארץ היתה תוהו ובוהו" על [התקופה הצלבנית](#).

לסקירה מאוירת על מסעי הצלב ראו במאמר "קיצור תולדות מסעי הצלב" באתר פסיק. לסקירה [כרונולוגית על מסעי הצלב](#).

[על מסע הצלב של הילדים](#) – אומנם לא ברור אם הוא התרחש בפועל, אך הוא משקף את ההתלהבות הדתית שאחזה בתושבי אירופה בתקופת מסעי הצלב.

רקונקיסטה –

[לסרטון הממחיש יפה](#) את השלבים של הרקונקיסטה. ניתן להסביר באמצעותו את משמעותם של תהליכים היסטוריים המתמשכים לאורך זמן.

על האומנות בימי הביניים –

להרחבה והעמקה (במיוחד בבתי ספר העוסקים בהיבטים שונים של לימודי אומנות) מומלץ לעיין בספרו של משה ברש, דמות האדם בתולדות האמנות, הוצאת מוסד ביאליק, תשנ"ב, עמ' 47–65 (אתר כותר).

ביבליוגרפיה

אביתר מרינברג, קתוליות עכשיו: מבוא להבנת הכנסייה הקתולית בת ימינו, ירושלים, כרמל, 2010. (על תפיסת הקתוליות בכלל) (אתר פסיק).

שלמה נאמן, כיצד צמחה תרבות המערב, משרד הבטחון, תל אביב, 1987.

יהושע פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, 1963 (אתר כותר).

אריה קופסקי וסרג' רוזר, האמונה הנוצרית הקדומה : אתגרים, תמורות, פולמוסים: אדרא - בית להוצאת ספרים אקדמיים, ירושלים, 2018 (אתר כותר).

אביעד קליינברג, הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה, אוניברסיטה משודרת, משרד הבטחון - ההוצאה לאור, תל אביב, 1995.

ישראל רול, אורן טל ומיכאל וינטר (עורכים) מפגש הצלבנים והמוסלמים בארץ-ישראל הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2007.

שולמית שחר מורשת ימי הביניים, משרד הביטחון, תל אביב, תשמ"ה.

פרק 14: עולם האסלאם

הפרק הנוכחי עוסק בפועל בקרוב לשש מאות שנים מאז עליית האסלאם ועד לפילת בית עבאס. מטבע הדברים מדובר במבט על שאינו נכנס לפרטי הפרטים.

בהתאם לתוכנית הלימודים ודגשי הפיקוח, מטרת הפרק איננה לספר את סיפורו של עולם האסלאם, אלא לאפשר את הבנת המסגרת שבה חיו יהודי ארצות המזרח, כמו גם היכרות בסיסית עם מושגי יסוד הרווחים בתרבות המוסלמית עד ימינו וחיוניים במיוחד על רקע החיים במדינת ישראל וההתמודדות עם האסלאם לגילוייו השונים כמעט מדי יום.

העמקה והתייחסות נרחבת יותר להיבטים האסלאם הקדום, בדגש על מוחמד ופעילותו, נמצאת בספר "גלויות ותגליות" שהתלמידים למדו בכיתה ז', ומומלץ למורה לעיין גם בספר זה [במדריך למורה](#) הנמצא ברשת.

שאלת ההתייחסות ללימוד האסלאם היא שאלה מורכבת. אף על פי שלפי רוב הדעות אין בעיה של התייחסות לאסלאם כאל עבודה זרה, לא מצאה תוכנית הלימודים עניין להעמיק מדי בתכנים התיאולוגיים של האסלאם ובזוודאי לא ליצור הזדהות. מאידך גיסא, לא ניתן להבין את חיי מרבית היהודים בימי הביניים שחיו בארצות שהיו תחת שלטון האסלאם, כמו גם היבטים שונים במציאות הפוליטית והתרבותית בימינו, מבלי להכיר מושגי יסוד בתולדותיה של דת זו.

ראוי להדגיש כי על רקע העימות היהודי-מוסלמי המתמשך תיתכן רתיעה אינטואיטיבית של תלמידים מעיסוק בנושא. חשוב להדגיש כי דווקא מצב העימות מחייב את הבנת ההיסטוריה והקודים התרבותיים המרכזיים. מובן שהדבר עשוי גם לסייע במקרה של יצירת יחסי שכנות טובים עם האוכלוסייה הערבית המקומית, במקום שבו הדבר מתאפשר.

על שאלת ההתייחסות ההלכתית לאסלאם ניתן לעיין במאמרו של [הרב מלמד בנושא](#).

דגשי הוראה

← **בניית האימפריה המוסלמית** – הפרק עוסק בעיקר בתקופה שלאחר מותו של מוחמד. על מוחמד עצמו למדו התלמידים בכיתה ז', וניתן לחזור על החומר בעת הצורך. מומלץ להיעזר בשימוש בצירי זמן ובמפות המופיעים בפרק כדי לסייע בהבנתו.

← **המעמד הדתי של השליטים ושל השטחים הכבושים** – חלק זה של הפרק אינו עוסק בתיאור כרונולוגי של האירועים, אלא בהתייחסות רוחבית הממחישה כיצד התנהלו החליפים, ובעיקר כיצד התודעה המוסלמית השפיעה ומשפיעה עד היום על אופיים של הכיבושים ומלחמות הדת.

← **היחס למיעוטים** – לימוד חלק זה של הפרק חיוני לצורך הבנת מעמדם של היהודים. מומלץ ביותר להתעמק בתנאי עומר ולהבין את משמעותם.

← **האסלאם מתמודד עם הנצרות** – חלק זה של הפרק הוא מעין תמונת ראי של תיאור מסעי הצלב מצידם הנוצרי כפי שתוארו בפרק 13. מומלץ ללמוד תיאור זה לפני העיון בתיאור האירועים מנקודת המבט המוסלמית. בחלק זה של הפרק יש דגש חשוב גם על הבנת ההשלכות העכשוויות של הדרך שבה זוכרים המוסלמים את התקופה הצלבנית.

← **התרבות המוסלמית** – חשוב להדגיש בפני התלמידים את תקופת "תור הזהב", גם כרקע להבנת מצבם של היהודים שחיו בתקופה זו. ייתכן שיש מקום לשיעורים רב־תחומיים בנושא עם מורי הלשון

ואף מורי המתמטיקה. סביר להניח שיעלו בכיתה שאלות בדבר הדיסוננס הקיים בין תדמיתו של העולם המוסלמי כיום לזאת המתוארת בפרק, ועל המורה להיות מוכן להתמודד עם שאלות מסוג זה.

על הפעילויות שבפרק

העשרה (עמ' 175)

האסלאם נטל מהיהדות את רוב הרעיונות שלו והתאים אותה לצרכיו. כך למשל רעיון המאכלות האסורים צומצם לאיסור חזיר ובשר חלאל; יום כיפור הומר בחודש רמאדן; רעיון התפילה נותר (וכדאי להסביר לתלמידים כי המוסלמים מתפללים חמש פעמים ביום ולא שלוש); רעיון העלייה לרגל הועתק מירושלים למכה (ובהתאמה גם הצורך לכוון לכיוון העיר הקדושה בזמן התפילה); מצוות המנוחה ביום ו' גם היא שאולה כמובן מהרעיון היהודי של השבת. כל הנ"ל מצביעים על המקורות היהודים שנתנו למוחמד את ההשראה למצוות האסלאם ואת השינויים שערך כדי להיבדל מהיהדות המקורית.

דיון (עמ' 176)

השאלה שהכותב מעלה היא בדבר הצורך בהשקעה בבניית מתחמים ובניינים מפוארים במקום לתקצב את הוצאות המדינה האחרות ולסייע לחלשים. הדוד מסביר את הצורך ביצירת מתחמים המסייעים לגיבוש גאוות דתית, במיוחד כאשר לדתות היריבות ישנם מתחמים מפוארים משלהן. הדיון בדבר ההשקעה הנדרשת בהקניית גאוות והעצמת סמלים לאומיים ודתיים לעומת ההשקעה בחיי היום-יום הוא סוגיה העולה על סדר היום גם בימינו. חשוב לציין שהרצון בבנין סמלים לאומיים המסמלים את גאוות האומה אינו רק נחלתם של דיקטטורים ובעלי שגעון גדלות, אלא קיים במינון כזה או אחר בכל אומה וחברה.

הכותב מתייחס לכנסיות המפוארות שהיו קיימות ערב הכיבוש המוסלמי: בלוד (כנסיית [סנט ג'ורג'](#)), כנסיית [הקבר בירושלים](#) וכיפת הסלע בירושלים. ראוי לציין שהכותב מתייחס לארץ ישראל כחלק מסוריה. כדאי להפנות את התלמידים למקרים שבהם השתמשו המוסלמים בכנסיות המפוארות כפי שהן והפכו אותן למסגדים, כמו [איה סופיה](#) באיסטנבול. כל השיח נעשה כדי להצדיק את הקמתו של המסגד המפואר של [בית אומיה בדמשק](#).

מפה (עמ' 178)

כיום ישנו רוב מוסלמי בכל המדינות המופיעות במפה, מלבד חצי האי האיברי ומדינת ישראל.

חקר (עמ' 178)

בחיפוש ב"גוגל חדשות" נמצא בדרך כלל התייחסות למושג ג'יהאד במובנו הצבאי המלחמתי, וזהו אכן השימוש הנפוץ בו. יש חוקרים המדגישים כי המונח ג'יהאד משמש להתמודדות פנימית לצורך התעלות, או כביטוי להתגייסות לאומית למאמצים חיוביים ("ג'יהאד הבנייה"). ראו למשל [בכתבה זו](#). עם זאת, יש הטוענים כי תכופות מדובר בכתיבה אפולוגטית המנסה לצמצם את המשמעות המקובלת והבעייתית של ג'יהאד במשמעותו הצבאית והכוחנית (ראו להלן בסעיף העשרה להפניה למקורות רבים בנושא).

דיון (עמ' 180)

האסלאם הצליח להשתלט במהירות על שטחים עצומים הודות לנחישות הדתית של לוחמיו, לכישרונם של המנהיגים ובעיקר הודות לכך שהאימפריות הביזנטית והסאסאנית, עליה למדנו בפרקים הקודמים, היו בתהליך כזו או אחר של התפוררות והיחלשות, מה שהקל על הכובשים המוסלמים להשתלט עליהם.

חקר (עמ' 181)

ההבחנה בין ערבים ומוסלמים היא בעיקר באמצעות השפה. תושבי המזרח התיכון וצפון אפריקה דוברי ערבית (גם אם בניבים שונים), בעוד הפרסים והטורקים והעמים המוסלמים הנוספים החיים ברחבי אסיה הם דוברי שפות אחרות בד בבד עם אמונתם המוסלמית.

העמקה (עמ' 183)

הגבלות על רקע דתי: איסור בניית כנסיות חדשות ושיפוץ קיימות, הכנסיות פתוחות לשימוש המוסלמים, איסור עריכת טקסים דתיים בפרהסיה או השמעת קול הקשורה לטקסים דתיים, איסור גידול חזירים ושתית יין ליד מוסלמים, איסור לשכנע מוסלמים להתנצר, איסור למנוע מנוצרים להתאסלם.

הגבלות על רקע חיי היום-יום: לבוש שונה, ללא כינוי כבוד, ללא אוקף, איסור החזקת נשק, חובה לתת מקום ישיבה למוסלמים, חובת אירוח מוסלמים.

הגבלות על רקע כלכלי: היתר לשותפות עם מוסלמי בתנאי שהרווח יהיה שלו.

כל ההגבלות יצרו תחושה של עליונות מתמדת מצד המוסלמים כלפי בני המיעוטים – הד'מים, וקיבעו את מעמדם הנחות/המושפל של הלא מוסלמים (יהודים ונוצרים).

העמקה (עמ' 185)

ההסברים לאדישות שהפגין העולם המוסלמי כלפי נפילת ירושלים נבעו מחילוקי דעות עקרוניים על מעמדה המקודש יחסית למכה ומדינה, מעובדת היותה עיר בעלת מעמד מנהלי וכלכלי זניח ומהערכת המוסלמים כי כרגע בכל מקרה אין בידם יכולות צבאיות להדוף את הצלבנים.

איור (עמ' 187)

ראוי להזכיר את דברי הרמב"ן, שחי בארץ בימי מלחמות הצלבנים והמוסלמים וכתב בפרושו לויקרא, כו; טז: "שממו עליה אויביכם היא בשורה טובה מבשרת בכל הנליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר הייתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם". למעלה מאלף שנים מאוחר יותר מונפים דגלי ישראל על חורבות המבצרים הצלבניים והמוסלמים.

דיון (עמ' 187)

אנשי חמאס טוענים כי היהודים, כמו הצלבנים, באו ברובם מאירופה, השיגו עוצמה צבאית הנתמכת בידי מעצמות המערב, התיישבו רק באזור החוף, היו מסוכסכים אלו עם אלו ועסקו רק בניהול ענייני הממלכה ונמנעו מעבודה חקלאית והתיישבות בכל רחבי הארץ. לדעת מרצחי חמאס, אלו גם אלו פלשו לארץ לא להם ולכן על המוסלמים להילחם בהם ולגרשם.

ההבדל הוא כמובן בשורשים העמוקים של עם ישראל בארץ לעומת הצלבנים, בנכונות של עם ישראל לעבוד את אדמת הארץ ובניסיונות ההתיישבות בכל שטחיה. בכיתות מתאימות ניתן לדון בסוגיית הקשר בין ישראל למערב לאור תפיסה זו.

מקורות נוספים על ראיית הציונות כתנועה צלבנית במאמר [על ממלכת ירושלים הצלבנית](#) ומשמעותה ההיסטורית. שיחה [מעניינת ומעוררת מחשבה בנושא](#). חלק מהיחידות הצבאיות של המחבלים לדורותיהם נקראו על שם הקרבות שבהם ניצחו המוסלמים את הצלבנים, כך לדוגמה "גדוד חיתין" של אש"ף. בערים ובאזורים ערבים רבים ברחבי הארץ, כמו בעזה ובעיר העתיקה בירושלים, נקראים הרחובות הראשיים על שם סלאח א-דין, משחרר הארץ מידי הצלבנים.

העשרה (עמ' 187)

העיט והברדלס מסמלים חיות בעלות עוצמה הטורפות את אויביהם. הסמל נמצא גם כיום בשימוש הערבים מתוך הזדהות עם הניצחונות הגדולים של ביברס וסלאח א־דין ורצון לחדש את התקופה שבה ניצחו הערבים את מדינות המערב.

חקר (עמ' 189)

הביטוי "אלף לילה ולילה" הוא ביטוי לסיפורים מלאי גוזמה וחסרי קשר למציאות. עוד על **סיפורי אלף לילה ולילה** – **סרטון לילדים על אחת מהאגדות**. על הרקע ההיסטורי **לכתיבת האגדות**.

מוזיקה אנדלוסית (עמ' 189)

הקישור

חקר (עמ' 190)

על השיטות לייצוג ספרות

העמקה (עמ' 191)

על פי לואיס, הערבים תרמו למורשת האנושית הן בהעברת המידע והמורשת של העולם הקלאסי לתקופה המודרנית והן ביצירה עצמית משמעותית. מורשת זו שרדה בימי הביניים בזכות הערבים ולא בזכות בעולם הנוצרי, שבאותו זמן התעלם ממורשת זו או אף השמיד אותה מסיבות דתיות. במקביל יצרו הערבים יצירות עצמאיות משל עצמם. לדעת לואיס, בניגוד ליוונים שעסקו רבות בתאוריה, הערבים חיפשו יישום פרקטי לבעיות שונות. ייתכן שהדבר נובע מעובדת היותם של הערבים שליטי אימפריה עצומה, בעוד היוונים מהתקופה הקלאסית התמקדו בלימוד ואיסוף דעת לשמה, ללא יומרות פוליטיות וכלכליות נרחבות מדי.

הצעה לחומרים ופעילות העשרה והעמקה

האסלאם – הספרות הכתובה והמקוונת על האסלאם גדולה מאוד. המעוניינים להרחיב מוזמנים להיעזר בביבליוגרפיה. סיכום קצר יחסית וממוקד נמצא ביחידת ההוראה המתוקשבת של החמ"ד בנושא, וביחידת הוראה של החינוך הממלכתי עם בדיקת התאמתה לתוכני החמ"ד.

לסדרת הסכתים של אוניברסיטת בר אילן על **מוחמד ויסודות האסלאם**. לסקירה יפה על האסלאם **באתר מדינה**.

על **עמודי האסלאם** – לסרטון על **עמודי האסלאם והיחס ליהדות**, לסקירה של משרד החינוך על **חמשת עמודי האסלאם**, על **העלייה לרגל לחאג' והיקפה**.

העיסוק בנושא **כיפת הסלע** מאפשר למורים "לעשות סדר" לתלמידים לגבי המבנים השונים בהר הבית, תאריך היווסדם, תפקידם ומשמעותם. ניתן להיעזר באתר **של משרד החינוך** ובחומרים במרשתת העוסקים בנושא הר הבית. בהתאם להחלטת המורה ניתן לדון על יחסי יהודים וערבים בהר הבית כיום, כמובן עם ציון ההקשר היהודי (על הוויכוח על ההיסטוריה היהודית והמוסלמית בהר הבית ניתן להיעזר **בסרטון זה**). עוד על **מעמד ירושלים באסלאם ובמחקר זה**.

סונים ושיעים – על ההבדלים בין **סונים לשיעים** במאמרה של ד"ר **עילם גינדין**. על הניסיונות להגיע להסכמות בין הסונים לשיעים **במאמר של מכון ון ליר**. על מנהגי **יום העשוראא** כזכר לקרב כרבלא. מאמר ממרכז רוסינג המתמצת את הבדלים **בין הסונים לשיעים**.

דת ומדינה באסלאם – באסלאם, בדומה ליהדות ובשונה מהנצרות, לאמונה הדתית ולמנהיגים דתיים יש תפקיד חשוב בהתנהלות השלטונית-פוליטית. להסבר של ד"ר מוטי קידר על נושא **דת ומדינה באסלאם**.

חשוב לחדד הבדל זה בכיתה באמצעות השוואה בין התפיסה הנוצרית של "תנו לקיסר את אשר לקיסר ולא להוים את אשר לאלוהים", לעומת התפיסה המוסלמית המאחדת, ולו ברמה התאורטית, בין התחומים.

ג'יהאד – להרחבה על המושג בספרו של יובל ארנון אוהנה **קו החריש והאש** (הוצאת אחיאסף, תל אביב, 2013) עמ' 282–309, בהוצאתו [של ד"ר מוטי קידר](#), ובמילון מונחי הג'יהאד בספרו של ד"ר מיכאל בן ארי, **חזון ופגיון** (הוצאת עלים, תשפ"ד) עמ' 116–123.

ד'ימים – לדף עבודה בנושא: ([במקור לכיתה ז – ניתן להתאמה](#)). כדאי לעיין בספרה הקלאסי (והקשה להשגה) של ג'ייזל ליטמן (בת יאור), **הד'ימים – בני חסות: יהודים ונוצרים בצל האסלאם** (הוצאת כנה, 1968) לסרטון על [מעמד הד'ימים](#). הנושא ידון גם בפרק 16.

מיעוטים באסלאם – יש מספר קבוצות מיעוט נוספות באסלאם שנרדפו על ידי הרוב הסוני ככופרים, בהן העלוויים, היזידים, האסמעילים, הבהאים ועוד.

מסעי הצלב – חומר והפניות רבות במדריך למורה בפרק 13.

על הסלג'וקים והממלוכים – כדי לא להעמיס על התלמידים נמנענו מלהתייחס בהרחבה לתמורות שחלו בשלטון העבאסי או לממלכות המוסלמיות שפעלו במזרח התיכון אחרי שקיעת החליפות. למעוניינים להרחיב על הממלוכים ניתן להיעזר בפרק מתוך הסדרה ["והארץ הייתה תוהו ובוהו"](#).

על הזרם [הסופי באסלאם](#).

להרחבה ולדוגמאות רבות על התרבות והמדע בתור הזהב המוסלמי – כדאי להיעזר בספרו של אלברט חוראני, **היסטוריה של העמים הערבים** (הוצאת דביר, 1996) עמ' 204–218. על השאלה כיצד הידרדרה התרבות המוסלמית בשלהי ימי הביניים והפסידה את בכורתה לתרבות המערב, כדאי לעיין בספרו של ניל פרגוסון, **ציוויליזציה** (הוצאת עם עובד, 2011), עמ' 75–80 (נמצא באתר כותר).

הרון אל רשיד – [שיעור מוקלט של משרד החינוך](#) (יש להפעיל כתוביות בעברית) על [יולת הרון אל ראשיד בירושלים](#), המשמשת כיום כמשכנה של הקרן למנהיגות ציונית. על שמו של החליף קרוי גם רחובה הראשי של רצועת עזה.

כלילה ודימנה – [בתרגום עברי](#).

אל אנדלוס – על התרבות המוסלמית באל אנדלוס בימי תור הזהב של התרבות המוסלמית בסרטון של [מוזאון האסלאם](#).

עוד **מקורות על האסלאם –** [פורטל אסלאם](#) בוויקיפדיה מכיל הסברים וערכים רבים הרלוונטיים להוראת הפרק.

[להסכת על נשים בעולם האסלאם](#) (מתייחס לנשים בעולם המוסלמי בימינו אך כולל גם כמה פרקים על האסלאם הקדום).

סיור מומלץ: [מוזיאון אומונת האסלאם בירושלים](#).

ביבליוגרפיה

- משה בר אשר, מאיר חטינה (עורכים) האסלאם, היסטוריה, דת ותרבות, הוצאת מגנס, ירושלים, 2018.
- מיכאל בן ארי, חזון פגיון האסלאם ומלחמתו בכופרים, הוצאת עלים, תשפ"ד.
- משה גיל, "ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי", בתוך: יהושע פראוור (עורך) ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך 6, יד בן צבי, ירושלים, 1981, עמ' 15–160.
- מוחמד רשיד דירא, ח'ליפות עכשיו: דת ומדינה במחשבת האסלאם המודרני, הוצאת רסלינג, 2022.
- אלברט חוראני, היסטוריה של העמים הערבים, הוצאת דביר, 1996.
- ברנרד לואיס, המזרח התיכון, אלפיים שנות היסטוריה, הוצאת עם עובד, 2000.
- חוה לצרוס יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, הוצאת רשפים, תשכ"ז.
- חוה לצרוס יפה, עוד שיחות על דת האסלאם, משרד הביטחון, תשמ"ו.
- חוה לצרוס יפה, (עורכת) שם הספר: סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, מרכז שזר, ירושלים, תשנ"ו (אתר כותר).
- היו קנדי, מחמד והחליפות, המזרח התיכון המוסלמי מהמאה השישית עד האחת עשרה, הוצאת מוסד ביאליק, 2010.
- בועז שושן, היסטוריה ואידאולוגיה בראשית האסלאם, הוצאת מוסד ביאליק, תשע"ב (אתר כותר).

פרק 15: היהודים בארצות הנצרות

מבוא

הפרק עוסק בעיקרו ביחסם של הנוצרים ליהודים במדינות אירופה בתקופת ימי הביניים. ככזה, הבנתו דורשת היכרות עם המאפיינים הבסיסיים של החברה הנוצרית באירופה בתקופה זו, כפי שבאו לידי ביטוי בפרק 13. חשוב גם להדגיש כי בפרק היהודים מתוארים בדרך כלל כפסיביים אל מול האלימות הנוצרית, והדבר עלול לתת לתלמיד תחושה כי יהודי אירופה חיו את חייהם מגזרה לעלילה וחוזר חלילה. תפיסה זו אינה מדויקת משתי בחינות:

האחת – בימי הביניים נוצר עולם יהודי מופלא שהתבסס על לימוד תורה וקיום מצוות, יצירה רוחנית ותרבותית ענפה וחיי קהילה תוססים שבמסגרתם הוקמו מוסדות חינוך, אכיפה ורווחה. נושאים אלו מוסברים בפרק 17 ו-18, וחשוב שגם אם משום מה הנושא לא יילמד בצורה מלאה, התלמידים יהיו מודעים למציאות זאת.

בעיה שנייה העלולה להיווצר מקריאת הפרק היא תפיסת "ההיסטוריה הבכיינית" של ימי הביניים, כפי שכונה אותה פרופ' שלום בארון. חשוב להדגיש כי ליהודים הייתה סיבה טובה לבכי בימי הביניים בשל הרדיפות הרבות, אולם במקביל הם חיו חיים כלכליים וחברתיים בממשק הדוק עם הסביבה הנוצרית (ראו כאן על [הקשר בין היהודים לתרבות הסובבת](#)), לפחות בימים שבהם לא נרדפו עד צווארם. ראוי אם כן להדגיש כי אכן מדובר בימי גולה אפלים וקשים, אולם גם במשך אותן מאות שנים היו זמנים רגועים של שלווה וחיים סבירים שבהם חיו היהודים לאור אמונתם ומסורת אבותם. למותר לציין כי כמחנכים בחמ"ד אנו מדגישים כי גם בימי השלווה הבינו היהודים כי הגלות היא מצב לא טבעי שיש לשנותו ולתקנו. גם אם בשל נסיבות שונות נותרו רוב היהודים בארצות הגולה עד לתקופה הציונית. על "פרודוקס הגלות" היהודי כדאי לעיין ב[קישור זה](#).

דגשי הוראה

← **היחס הדתי והמשפטי כלפי היהודים** – כאמור, התאולוגיה הנוצרית המוזכרת בפרק מתבססת על פרק 13. תוכנית הלימודים לכיתה ט' אינה עוסקת במבנה החברה הפיאודלית. מומלץ מאוד למורה לוודא כי התלמידים מכירים את הנושא, ולו ברמה בסיסית. ניתן ורצוי להיעזר בחומרים הרבים הקשורים לנושא המופיעים בספר "גלויות ותגליות", המיועד לכיתה ז', ובמדריך למורה של אתר ספר.

← **מסעי הצלב** – מופיעים בהקשרם הנוצרי והמוסלמי בפרקים 13 ו-14.

← **תיאור הפרעות** – מסיבות חינוכיות ומתוך רצון להימנע מתיאורי זוועות המעטנו בתיאורים של אירועי הפרעות והגירושים. למעוניינים להרחיב – יש הרחבות שונות בקטעי ההעשרה שלהלן. סוגיית קידוש השם ומשמעותה מופיעה בהרחבה גם היא במדריך שלהלן. לשיקול המורה כמה לשלבה בהוראה בכיתה.

← **הפרעות, העלילות והגירושים** – המתוארים בפרק נמשכים לאורך מאות רבות של שנים ובזירות גאוגרפיות שונות. מומלץ להיעזר בציר הזמן שבצידי העמודים ובמפה שבסוף הפרק.

← **גירוש ספרד משמעותיות** – תוכנית הלימודים אינה עוסקת בהשלכות של גירוש ספרד על העולם היהודי. ניתן להרחיב בנושא בפרקים הרלוונטיים בספר "מגלויות לתגליות" ובספר "ניצני גאולה" עמ' 77–82.

על הפעילויות שבפרק

חקר (עמ' 195) – היהודים כינו גם הם את הכנסייה הנוצרית, את תרבות המערב ולפניה – את רומא, בשם "עשיו". הסיבה לכך נבעה מתגובת נגד לזיהוי הרומאי וכן מהזיהוי של הורדוס האדומי, המיוחס לצאצאי עשיו, עם רומא שבחסותה מלך. [להרחבה בנושא](#).

תמונה (עמ' 195) – על האקלזיה והסינגוגה [וההבדלים ביניהם](#). במערך [של משרד החינוך](#), על [הצורות השונות של הפסלים](#). ניתן לדון עם התלמידים על הפסל שהוצב בשנת תשע"ה, 2015, [באוניברסיטת פנסילבניה](#) כדי להמחיש את השינוי שעברה התפיסה הנוצרית המסורתית מימי הביניים ועד לימינו – משליטה ועליונות לאחוזה בין הדתות, בניגוד לתפיסות האקלזיה והסינגוגה הקלאסיות.

העמקה (עמ' 196) – בער מבהיר כי הנוצרים ראו ביהודים כקין, מי שיישא לעד את עונשו ולא יזכה לשום גאווה מדינית ולאומית. בהקשר זה, מדינת ישראל יצרה משבר תאולוגי לא קל לנצרות, ואכן הממסד הנוצרי התנגד בנחרצות להקמת המדינה וסירב בעקביות להכיר בירושלים כבירת ישראל. על שאלת שיתוף הפעולה עם הנצרות על רקע שינוי/אי שינוי עמדתה הרחבנו במבוא לפרק הראשון.

דיון (עמ' 197) – מבחינה דתית נאסר על היהודים לבנות בתי כנסת חדשים, לגייר נוצרים או לחזור בהם אם התנצרו. מבחינה כלכלית נאסר עליהם לכהן במשרות ציבוריות, לרכוש קרקע, להיות בעלי סמכות כלפי נצרים. מבחינה חברתית נאסר על הנוצרים לאכול או לשתות עם היהודים ונאסר על היהודים לשאת נשק. [על נלגוליו של הטלאי הצהוב](#).

דיון (עמ' 199) – המסחר היה נפוץ בקרב היהודים בשל היעדר האפשרות לקניית קרקע וכן בשל קשריהם עם יהודים ברחבי העולם. על הכלכלה היהודית בימי הביניים מומלץ מאוד לעיין בספר: [פרנסתם של ישראל](#) (נמצא גם באתר כותר).

העמקה (עמ' 200) – על פי הפריווילגיות, היהודים זכאים להעסיק נוצרים ואינם מחויבים במיסים שונים משאר האוכלוסייה, הוראות שסותרות את הנחיות הכנסיה הקלאסיות. בפריווילגיה של פרידריך הם נקראים "בלתי מאמינים" כחלק מכינוי הגנאי, ואילו באחרות הם נקראים "יהודים" או "עברים" כקבוצה חברתית מובחנת ולגיטימית.

חקר (עמ' 201) – גביית המיסים נראית כפושטת את בגדיו ואת עורו של אדם מעליו.

תמונה (עמ' 202) – היהודים הושפלו בצורה כה בוטה דווקא בשעת טקס רשמי וחגיגי, שהיה בדרך כלל גם פומבי, במטרה להמחיש את מעמדם הנחות לעומת הנוצרים.

דיון (עמ' 202) – **מעצרו של המהר"ם** הצביע על מעמדם הרעוע של היהודים והיותם נתונים לסחיטה קבועה בידי השלטונות. ניתן לערוך דיון, בעדינות הנדרשת, על הלקחים שניתן ללמוד או ללמוד מסוגיה זו לגבי סוגיות דומות בימינו. [לסרטון על סיפור מעצרו של המהר"ם](#) ולהסכת של קדמא על [המהר"ם מרוטנברג](#).

העמקה (עמ' 203) – בית התרפות – כנסיית הקבר בירושלים, בן הזימה – כינוי גנאי לישו.

דיון (עמ' 204) – על תקופות שונות של **קידוש השם** למדנו בימי החשמונאים (פרק ג) וגזרות השמד שלאחר מרד בר כוכבא (פרק ח). לקידוש השם שתי משמעויות: הראשונה, הרלוונטית לענייננו, היא נכונות למות ולא להמיר דת, והשנייה, היא לקדש את השם באמצעות מעשי האדם היום-יומיים, כדי לקדש את

שמו של הקב"ה בעולם. [לשיעור חשוב בנושא בעל משמעויות חינוכיות](#). לסקירה על [קידוש השם בימי הביניים](#). [ובמאמר בעיתון סגולה](#). הנושא משמש תשתית לדיון על מסירות נפש, ערכים, משמעות חיים וכדומה.

העמקה (עמ' 205) – על פי הקטע, חלק מהיהודים **הצליחו לברוח למבצר הסמוך** אך לבסוף גם הם נרצחו. חשוב לזכור את הימים שבהם נרצחו היהודים, הן כימי זיכרון שהיהודים שימרו למנהגי אבלות במשך דורות, והן כחיבור ומחויבות לתאריכים הקדמונים של מתן תורה.

חקר (עמ' 205) – כמו משימות דומות בפרקים השונים, משימה זו עשויה להרגיל את התלמידים להבין/ לחשוב על את ההקשר של התפילות והפיוטים שהם אומרים. מהקינות ניתן ללמוד על תאריכי הפרעות (אייר-סיוון), על מרכזי התורה שהיו באותם אזורים, על כך שהפורעים חיללו את ספרי התורה, על כך שפעלו בכמה גלים ועל תופעת קידוש השם.

תמונה (עמ' 206) – יהודי יורק העדיפו, כאנשי מצדה, למות ולא ליפול חיים בידי הנוצרים שהיו מתעללים בהם. [סרטון על סיפורם של יהודי יורק](#).

העמקה (עמ' 209) – רבי יחיאל מפריז הבין ככל הנראה ש"המשחק בכל מקרה מכור" והבהיר לעצמו ולאחרים כי לימוד התורה ימשיך למרות הכול.

העשרה (עמ' 210) – הסרטון על [ונתנה תוקף](#) (והקשר בינו לבין מלחמת יום כיפור) עוד על [ההיסטוריה של הפיוט ומשמעותו](#).

העמקה (עמ' 210) – מלך צרפת ניצל את הגירוש הן למחיקת חובותיו, הן לגזל רכוש היהודים והן להמרת דתם לנצרות.

איור (עמ' 211) – הלבוש דומה, על בגדי היהודים נמצא הטלאי.

העמקה (עמ' 213) – לטענת המלכים, היהודים שכנעו אנוסים לשוב ליהדות, וגם הכנסתם לשכונות נפרדות ומעשי האינקוויזיציה לא הצליחו לשנות מציאות זו.

העמקה (עמ' 216) – שנת מזר"ה ישראל היא שנת 1492. החישוב באמצעות גימטריה, הורדת ה' אלפים והוספת 3760. זוהי הזדמנות לתרגל את ההמרה מלוח עברי ללועזי.

אברבנאל משתמש בביטויים המזכירים את גזרות המן ואת ימי החורבן. הוא מתאר כיצד נכשל בניסיונותיו לשכנע או לשחד את המלך ומתאר כיצד קנאותה של המלכה סיכלה כל ניסיון לביטול הצו. על פי אברבנאל, היהודים סבלו מכל פגע אפשרי בצאתם לאוניות.

הציורים מתארים את חג הפסח (שימו לב למצות) ואת האימה שניכרת על פני המגורשים.

העמקה (עמ' 217) – תופעת האנוסים והאינקוויזיציה קדמה במידה רבה לגירוש ונמשכה גם אחריו. האירוע טראומתי בהיסטוריה היהודית, שחוותה שינויים דרמטיים במגוון תחומים (שאינו מתייחסים אליהם בספר זה) בעקבות הגירוש, וגם לעמי ספרד ופורטוגל – שרואים בגירוש כתם על ארצותיהם.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

כמו בכל הפרקים, גם בפרק זה מומלץ לעיין ביחידות המתקשבות הרלוונטיות באתר משרד החינוך.

על האנטישמיות הנוצרית ותאולוגיית הכנסייה ניתן להרחיב [במאמרו של הרב זאב סולטנוביץ](#).

על תופעת הגיור בימי הביניים במאמר של [הרב מרדכי פירון](#).

על הערים בימי הביניים ומעמד היהודים [במדריך של משה"ח](#).

על [קהילות שו"ם](#).

על [מקור השם אשכנז](#) בהסכת של קדמא.

לדיון הלכתי על סוגיית הלואה בריבית לגוי, למעוניינים בהרחבה על [שאלת ריבית בימינו](#). חשוב להדגיש כי יהודים פנו להלוואה בריבית בלית ברירה, ובכל מקרה בעשייתם מילאו תפקיד חשוב בכלכלה המתפתחת, אם כי השניאו עצמם בדרך הטבע על האוכלוסייה. [עוד על סוגיית ההלוואה בריבית](#).

על [גטו ונציה](#).

על [כובע היהודים ועל גלגוליו של הטלאי הצהוב](#) בבלוגים של הספרייה הלאומית.

הקשר בין היהודים לשלטונות המקומיים עמד גם מאחורי תפילת "הנותן תשועה למלכים", הנהוגה עד היום בקהילות היהודיות בחו"ל. אפשר לדון במשמעות התפילה ובתחושותיהם של היהודים בשעה שאמרו אותה. שימו לב להרכב המיוחד של הפסוקים [שנבחרו לתפילה זו](#).

סוגיית שבועת היהודים עמדה גם ברקע לדיון על [תפילת "כל נדרי"](#), שהנוצרים ראו אותה כניסיון של היהודים להתחמק ממילוי שבועותיהם.

רשימה ארוכה של פריווילגיות שניתנו ליהודים נמצאת בספרו של בן ציון דינור, ישראל בגולה, הוצאת מוסד ביאליק, 1965, כרך ב, חלק א, עמ' 140–155.

סוגיית קידוש השם במסעי הצלב [ולסקירות היסטוריות מקיפות על מסעי הצלב](#).

התיאורים במקורות השונים כוללים תיאורים גרפיים, ולא בטוח שאלו מתאימים לתלמידים בכיתה ט'. כמו כן הפולמוס ההלכתי שהתעורר בימי הפרעות ולאחריהם, בדבר השאלה אם יש ליטול את הנפש ואף את נפש בני המשפחה מראש כדי להימנע מהתנצרות כפויה, הוא קשה ומורכב. חלק מהמקורות מובאים להלן לשיקול דעת המורה אם להשתמש בהם או לאו.

שם הייתה אישה חשובה, מרת רחל הבחורה בת רבי יצחק ברבי אשר, ותאמר אל חברתה: "ארבעה ילדים לי. גם עליהם אל תחוס, פן יבואו הערלים הללו ויתפסום חיים ויהיו מקוימים בטעותם. גם בהם תקדשו שם הקדוש" [...] ותקח את יצחק בנה הקטן, והיה נער נעים מאוד, ותשחט אותו [...] והנער אהרן, כשראה כי נשחט אחיו, היה צועק: "אמי, אמי, אל תשחטיני". והלך ונחבא תחת תיבה אחת. ותקח את שתי בנותיה, בילא ומדרונא, וזבחה אותם לה' אֱלֹהֵי צִבְאוֹת אשר צִוּנו בלי להמיר יראתו הטהורה ולהיות תמימים עמו. וכאשר השלימה הצדקת לזבוח שלושה בניה לזבוח לפני בוראינו, אז הרימה קולה וקראה לבנה: "אהרן, אהרן, איפה אתה? גם עליך לא אחוס ולא ארחם". ותמשכהו ברגלו מתחת התיבה אשר נחבא שם, ותזבחהו לפני אֵל מלך רם ונשא

(אברהם מאיר הברמן, **ספר גזירות אשכנז וצרפת**, הוצאת תרשיש תש"ו, עמ' קא–קב).

המהר"ם מרוטנבורג, בן המאה ה־13, נשאל בעניין דומה: יהודי אחד שאל את המהר"ם שיחיה אם צריך כפרה על ששחט אשתו וד' בניו ביום הרג רב בקובלינש עיר הדמים, כי כך ביקשוהו יען ראו כי יצא הקצף מלפני ה' והתחילו האויבים להרוג בני אֵל חי [...] וגם הוא רצה להרוג עצמו במיתתם, אלא שהצילו ה' על ידי גוים... ודאי ההורג עצמו על ייחוד ה' רשאי לחבול בעצמו [...] אבל לשחוט אחרים צריך עיון למצוא ראיה להתיר [...] מיהו דבר זה פשט התירא, כי שמענו ומצאנו שהרבה גדולים שהיו שוחטים את בניהם ואת בנותיהם

(**ספר שערי תשובות** – מהר"ם בר' ברוך ז"ל, ברלין תרנ"א, עמ' 346–347).

[עוד על הסוגיה](#).

[לניתוח הקינות של תשעה באב](#) על מסעי הצלב ולמנהגי האבלות בקהילות אשכנז [בימי ספירת העומר](#).

[על עלילות הדם בתולדות ישראל.](#)

על [הגזרות בימי המגפה השחורה](#) בהסכת של אוניברסיטת בר אילן. לסרטון [על המגפה השחורה](#) (מדקה 4:50).

על משפט פריז ושריפת התלמוד: על הרקע [לשריפת התלמוד](#) ועל משמעותה, לקינה "שאלי שרופה באש" שנכתבה על רקע השריפה, [למקורות שונים על המשפט והשריפה](#). חשוב להבהיר לתלמידים את המשמעות של שריפת מאות ואולי אלפי כתבי יד מבחינת יכולת לימוד התורה.

על אירועי פריז, ומאוחר יותר – שריפות ספרים שהתחוללו בספרד, כתב המשורר הגרמני (שהיה יהודי שהמיר את דתו) היינריך היינה: "במקום שבו שורפים ספרים ישרפו בני אדם", והדברים הפכו כמובן נכונים ומשמעותיים כמה עשרות שנים לאחר מותו עם [שריפת הספרים ההמונית ביד הנאצים](#). אפשר לדון בשאלה מה כל כך גרוע בשריפת ספרים ומהי משמעותה.

על הויכוחים השונים בין יהודים לנוצרים: [קטעים מתוך אוצר ויכוחים](#), [לסרטון מצוין](#), אם כי מעט ישן, המשחזר את ויכוח ברצלונה – **מומלץ ביותר!**

שחזור מסוים של הויכוחים מימי הביניים התקיים בשנים האחרונות באוניברסיטאות במערב, שם נאלצו נציגי ישראל להגן על עמדותיהם. לתיעוד מרתק [מאוניברסיטת אוקספורד](#), מעניין לעמוד על הדמיון לימי הביניים ועל ההבדלים ביניהם.

גירוש ספרד

על הגירוש ופרשת האנוסים נכתבה ספרות למכביר. חלק ממנה מופיע כאן וחלק בביבליוגרפיה הכללית: [לרקע כללי על הגירוש](#), להסכת [של יובל מלחי על הגירוש ומשמעותו](#).

הרקונקיסטה – [סרטון](#) המתאר בצורה חזותית את תהליך הכיבוש מחדש ושל ספרד.

לתיאור החיים במאה שלפני הגירוש, פרעות קנ"א והתנצרות חלק מהאליטה היהודית, מומלץ מאוד לקרוא או לתת לכיתות ברמה גבוהה לקרוא את ספרם של חיותה דויטש ודוד יעקבסון ["אשת הרב אשת הבישוף"](#), המבוסס על סיפורו האמיתי של שלמה הלוי, רב העיר בורגוס, שהתנצר והפך לאחד מבכירי הבישופים בממלכה.

[עוד על חייהם של האנוסים.](#)

על תופעת האנוסים בקרב היהודים שתחת שלטון האסלאם נדון בפרק הבא.

[סרטון הישן של יצחק נבון על האינקוויזיציה והאנוסים](#)

על האינקוויזיציה ראו סקירה מעניינת בספרה של מירי אליאב פלדון, הרנסנס של השטן, הוצאת מגנס, ירושלים, תשפ"ה, עמ' 16–22.

דרך סיפורו של בית הכנסת של [סנטה מריה לה בלנקה](#) ניתן לדבר על "תור הזהב היהודי" ועל התהליכים בתקופה שלאחר מכן, ששיאם בגירוש יהודי ספרד. זהו בית כנסת שנבנה לאור האדריכלות המוסלמית, ולאחר הרקונקיסטה הוא הוסב לכנסייה.

[על דמותו של תומס טורקמדה.](#)

[לנוסח מלא של צו גירוש ספרד](#), [לעיבוד קולנועי של צו הגירוש](#).

על דון יצחק אברבנאל בהסכת של קדמא, וכן בספרו של בן ציון נתניהו, **דון יצחק אברבנאל**, הוצאת שוקן, תל אביב, 2005, בעיקר בעמודים 59–81.

תיאורי הגירוש מספרד מופיעים בפרוטרוט בספר "שבט יהודה" שזכה לאחרונה להוצאה חדשה. להלן אחד מהם:

שמעתי מפי זקנים יוצאי ספרד, כי אניה אחת באה בה מכת הדבר, ובעל האניה השליכם אל היבשה מקום שאין ישוב, ושם מתו רובם ברעב, וקצתם נתאמצו ללכת לרגלם עד ימצאו ישוב. ויהודי אחד בתוכם הוא ואשתו ושני בניו התאמצו ללכת, והאשה מאשר לא נסתה כף רגלה נתעלפה ומתה, והאיש היה נושא הבנים ונתעלף גם הוא ושני בניו מצד הרעב, וכי הקיץ מן העלוף מצא שני בניו מתים. ומרוב הדאגה קם על רגליו ואמר: רבון העולמים! הרבה אתה עושה שאעזוב דתי, תדע נאמנה שעל כרחם של יושבי שמים יהודי אני ויהודי אהיה ולא יועיל כל מה שהבאת ותביא עלי! ואסף מן העפר ומן העשבים וכסה את הנערים והלך לבקש ישוב.

(שבט יהודה, השמד החמישים ושנים, עמ' קכ"ב).

תיאורים מפורטים ומרתקים (וקשים) של הגירוש בספרו של סיימון שאמה, **הסיפור של היהודים**, הוצאת ידיעות אחרונות, 2017, כרך א' עמ' 471–525.

הקהילה היהודית בפורטוגל, הפיקה סרט (לא קל אבל מרתק) על גורלם של אלפי הילדים היהודים שגורשו מספרד ופורטוגל לאיים באוקיינוס האטלנטי (להפעיל כתוביות בעברית).

על תולדות יהדות ספרד והגירוש בסרט ישן אבל מעניין של יהורם גאון, "מטולדו לירושלים"

על הרקע להטבלת היהודים בכפייה בפורטוגל.

הרצאתה של הרבנית ד"ר נעמי שחור על האנוסים.

על סוגיית האנוסים – סיפורי סנטה אסתרקה – המלכה האסתר כדמות המרכזית בתרבות של אנוסי ספרד.

על סוגיית הפיראטים היהודים ביום הקריבי, סרטונים חביבים על הפיראטים היהודים בבית אבי חי, על סיפורו המדהים של השודד רבי יעקב דוקריאל.

על האנוסים השבים ליהדות בימינו.

על השפעותיו ההיסטוריות של גירוש ספרד.

כדאי לבקר גם במוזאון דונה גרציה בטבריה, העוסק בדמותה הייחודית על רקע אירועי הגירוש.

על הקינה "בורא עד אנה" שנכתבה על הגירוש בסרטו של יהורם גאון מטולדו לירושלים (מדקה 9:30).

על הדיון ההלכתי בשאלה אם מגורשי ספרד החליטו להחרים את המדינה ולא לשוב אליה לעולם, ראו תשובתו של הרב אליעזר וולדנברג:

ב"ה, ה' שבט תשי"א, ירושלים עיה"ק תובב"א. לכבוד תלמידי היקר, הרב המופלא, ירא ושלם, מוה"ר אברהם דוד שלם שליט"א, הרב הראשי לעדת הספרדים בפירו.

שלום רב, מכתבך היקר קיבלתי, ושמחתי לשמוע משלומכם הטוב. ועתה באתי על דברי תורה שבמכתבך, והוא על אודות שאלתך בדבר ישראל שרוצה לנסוע לשם מסחר ולדור באספמיה (ספרד), אם מותר לו ללכת לאחר החרם והשבועה שנשבעו המגורשים בשעה שגורשו על ידי ממשלת הרשע והזדון וקבלו עליהם ועל זרעם שלא ייכנסו לארץ זו. ע"כ.

תשובה: הנה מה שהנך כותב כל כך בפשיטות על החרם הנזכר, בטח שאבת זה רק מהנשמע והמקובל כך "מקלא דלא פסיק" [משמועה שלא נפסקה] מאבות לבנים, דור אחר דור, כי כידוע גם, מאידך גיסא, לא מצאו חכמי הדורות כתוב דבר זה עלי ספר, ומדי פעם מתייגעים חכמים וחוקרים למצוא מקור לכך, וקצרה ידם מלהשיג.

גם כותבי תולדות ישראל אינם מזכירים מכך, ומפליא הדבר במיוחד על האברבנאל, שהיה בראש הגולים ההם, ומספר בהקדמת ספריו באריכות מהיציאה מספרד, ובכל זאת אינו מזכיר אף ברמז מהכרזת חרם כזה, כן לא מוזכר מזה בספרים המפורסמים כשבט יהודה, סדר הדורות, ספר יוחסין, שלשלת הקבלה, אשר כרגיל אינם מדלגים על שום אגדה מהלכת. ושאלתי על כך גם ליודעים ובקיאים בהיסטוריה, ולא ידעו לענות לי ולהראות לי איזה מקור לכך. משום כך עלה בדעתי בהשקפה ראשונה לגשת לברר מתוך דברי הפוסקים ז"ל מה הדין נותן על כגון דא, שלא ידוע בבירור אם הייתה בכלל הסכמה לכך. ואם כן הייתה, אם היה זה רק בדרך הסכמה בלבד, או גם בחרם ושבועה. [...] גם אפילו אילו היה מין חרם כזה, הרי אין אתנו יודע עוד מה טעמו ונימוקו, באין לפנינו נוסחת החרמים. ואולי כבר נתבטלה הסיבה שבגללה גזרו החרם, דהרי מאז ועד היום באו כבר חליפות ותמורות בצורת השלטון דשם, וישנם לדאבונו מדינות וארצות שעלו ברשעותם פי כמה ממדינת ספרד, ובמיוחד ארץ גרמניה אשר איה סופר ואיה שוקל אשר יוכל לתנות מה שעשו לנו רשעי עולם דשם, וכן כיוצא בזה הרבה ספקות וספק ספקות שישנם בקשר לכגון גזרות וחרמות כאלה, כמדובר על כך באריכות בספרי הפוסקים, באופן שהיה יוצא לנו שהרוצה להגר לשם יוכל להתברך בלבבו ולומר, שלום יהיה לי, כי לא קיים לי מחלות הסכמה או חרם או שבועה כזאת. אבל אחרי שובי נחמתי, כי חוששני מאד משום "מנהג ישראל תורה" ו"קול המון שהוא כקול שדי", דהרי בקרב ההמונים נפוצה מאוד האגדה המקובלת הזאת, שגולי ספרד עשו הסכמה על כך, וחששו לה דור אחר דור. לכן על כגון דא יש לומר "הנח להן לישראל; אם אין נביאים הן, בני נביאים הן", ואין להתיר בשופי [בקלות] לשואל על ישיבת קבע בספרד, ובמיוחד אם השואל ספרדי מגזע יוצאי גולי ספרד, ובשאלתי על כך למעלת כבודו, הרב הראשי לישראל, הגרב"צ עוזיאל (זצ"ל), אם ידוע לו על איזה מקור להסכמה לבלי שוב לספרד, השיב לי, שאמנם אין שום מקור לכך, אבל יודע הנהו, שכך מקובל הדבר אצל מפי איש, שהספרדים מקפידים מימים ימימה לשמור לבלי לעבור על הסכמה מקובלת זאת. והוסיף לומר, כי אמנם יודע הנהו שישנם מיעוט ספרדים ישראלים הגרים כעת בספרד, אבל מדי פעם, כשפונים משם בבקשה לשלוח אליהם משרתי קודש, משתמטים תמיד מלשלוח להם. בשמעי כזאת, נתחזקה אצלי ביותר דעתי הנ"ל שלא להתיר למעשה.

(ציץ אליעזר, ה, יז).

ביבליוגרפיה

- שמואל אלמוג, שנאת ישראל לדורותיה, הוצאת מרכז זלמן שזר, 1980, עמ' 91–180 (אתר כותר).
- חיים ביינארט, גירוש ספרד, הוצאת מאגנס, ירושלים, 1994.
- מרק כהן, בצל הסהר והצלב, הוצאת אוניברסיטת חיפה, חיפה, 2001.
- יעקב כץ, בין יהודים לגויים, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, 1960.
- קנת סטאו, יהודים בעולם נוכרי, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1997.
- יום טוב עסיס, אורה לימור ואחרים, יהודים מול הצלב, גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, הוצאת מאגנס, ירושלים, 2000.
- אשר פרישמון, האשכנזים הראשונים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2008 (אתר כותר).

פרק 16: היהודים בארצות האסלאם

מבוא

הפרק עוסק ביהודים בארצות האסלאם. כקודמו, שעסק ביהודים בארצות הנצרות, גם פרק זה מתבסס על ראייה רוחבית של תהליכים ולא דווקא על אירועים לפי הסדר הכרונולוגי. ההיבט הרוחבי חשוב במיוחד בלימוד תולדות היהודית בארצות האסלאם בשל העובדה שתכופות תהליכים של שיתוף פעולה וחיי רווחה יחסית תחת השלטון המוסלמי התקיימו במקביל לתופעות של גזירות, רדיפות ופרעות. כדאי להיעזר בציר הזמן ובמפה המופיעה בראשית הפרק.

לצורך הבנת הפרק חשוב במיוחד להכיר את פרק 14 העוסק בתולדות האסלאם, בדגש על סוגיית היחס למיעוטים ותנאי עומר. כדאי להיזכר גם בפרקים העוסקים במעמד היהודים בבבל טרום הכיבוש המוסלמי, כמו פרק 11.

על פי תוכנית הלימודים, העיסוק בתולדות היהודים בארצות האסלאם מסתיים סביב אירועי גירוש ספרד. אירועים חשובים כמו התפתחות הקהילות היהודית באימפריה העות'מאנית וסוגיית שבתאי צבי, ובעיקר בהקשר לפרק זה – מצב היהודים שהלך והחמיר בארצות האסלאם בין המאה ה-17 עד עליית הקולוניאליזם, אינם נכללים בספר זה, אך חשוב להזכירם כרקע כללי בכיתות הרלוונטיות, בעיקר אלו שלא למדו את הפרקים המתאימים בספר "מגלויות לתגליות" בכתה ז'.

בכיתות מתאימות ניתן לבחון שיתוף פעולה רב-תחומי בפרק זה ובפרק על היצירה היהודית – עם המורים לספרות בנוגע למשוררי תור הזהב, או עם המורים למחשבת ישראל העוסקים בטקסטים רלוונטיים כמו ספר הכוזרי או כתביו של הרמב"ם, כגון איגרת השמד ואיגרת תימן.

דגשי הוראה

בדומה למבנה הפרק הקודם, פרק זה עוסק בנושאים הבאים:

← **מעמדם הדתי והמשפטי של היהודים בארצות האסלאם** – על רקע תנאי עומר. בהקשר זה ובהקשרים אחרים כדאי לחזור ולעייין בהתייחסות התורנית לנושא האסלאם. ניתן להיעזר בפרק המתאים [מפניני הלכה](#).

← **חיי הרווחה היחסית של היהודים בארצות האסלאם** בתקופות אלו ובמיוחד ב"תור הזהב" – יש להדגיש את התקופות של שיתוף פעולה בין האוכלוסיות, אך להיזהר ממגמת האידיאליזציה של התקופה בהתאם לנטיות פוליטיות עכשוויות (הרחבה בנושא נמצאת במשימות הסיכום של הפרק ובהעשרה במקום). הרחבנו גם בסוגיית המומרים, שהייתה נפוצה יחסית בקרב היהודים בארצות האסלאם, עם הדגשת הפיתוי והמורכבות של חיי המיעוט היהודי בגלות.

← **רדיפות ופרעות אותן חוו היהודים** – בנושא זה ניתן ורצוי לעמוד על הדומה והשונה בנוגע למה שאירע ליהודים בארצות הנצרות. חשוב לציין גם את ההקשרים לדמויות היסטוריות בתולדות העם היהודי כמו אבן עזרא, הרמב"ם ואחרים.

על הפעילויות שבפרק:

העמקה (עמ' 220) – ניתוח תנאי עומר, בהדגשת ההשוואה לפרק הקודם. כדאי לציין פרטים נוספים המופיעים בתנאי עומר שאינם מופיעים בתרשים.

דיון (עמ' 222) – ההשוואה לכתבי הפריבילגיות מתבססת מחד גיסא על הביטחון היחסי ש"מה שהיה הוא שיהיה" ושהיהודים אינם נתונים לגחמותיו המתחלפות של כל שליט, ומאידך גיסא, לפחות ברמה התאורטית, למלכי אירופה הייתה אפשרות נרחבת יותר להקל על היהודים בשל אינטרסים כלכליים או שוחד, דבר שלכאורה לא היה אפשר לעשות תחת שלטון האסלאם.

העשרה (עמ' 224) – הזדמנות לחשוף את התלמידים למושג הגניזה ואף להראות אותה, אם היא קיימת בבית הספר או בבית כנסת סמוך. כמות החומר המודפס האין-סופית הקיימת כיום מקשה מאוד על המשך שימור הגניזה כפי שהייתה בדורות הקודמים, ועדיין יהיה מעניין לבצע תרגיל של איסוף מקרי של חומרים מהגניזה הבית ספרית וניסיון לחשוב מה יסיקו מהם חוקרים בעתיד.

חקר (עמ' 225) – הביטוי "תור הזהב" מקורו בהיסטוריה היוונית והרומאית. ניתן לבקש דוגמאות על תקופות זוהר נוספות המכונות בשם זה [מההיסטוריה הקרובה והרחוקה](#). ניתן לדון עם התלמידים מה מגדיר תקופה כ"תור זהב".

איור (עמ' 224) – בתמונה נראה חסדאי היהודי כמתווך בין שני נציגי הדתות הגדולות, ביטוי סמלי למקומם של היהודים בספרד. לתרגול טקסט חזותי כדאי להסתייע ב[סרטון](#) שהכין הפיקוח בנושא.

איור (עמ' 226) – משחק השחמט מתאר את הקרבה בין היהודים והמוסלמים, שניהם בביגוד שונה אבל נראה שאין ביטוי מיוחד לאפליה או השפלה בבגדי היהודי.

העשרה (עמ' 227) – הקליפ [עת שערי רצון](#). על [סיפורו של השיר](#).

העשרה (עמ' 227) – המטבע הכוזרי המתאר את משה כ"שליח האל" נראה ככזה שעוצב בהשראת הסיסמה המוסלמית הרואה במוחמד "רסול אללה" – שליח האל. הסמלים היהודיים הם הסמלים המסורתיים. זו גם ההזדמנות להזכיר שבמהלך ימי הביניים סמל [המגן דוד](#) לא נחשב סמל יהודי אלא צורה גאומטרית יפה.

העמקה (עמ' 229) – נאומי ההסתה התמקדו בשפלותם של היהודים, בחובה להתייחס אליהם כבני חסות עוד מימי מוחמד ובביזיון שנוחלים המוסלמים כאשר היהודים הם שולטים על המוסלמים. ההסתה נפלה על אוזניים קשובות, בעיקר על רקע ימי ההצלחה והזהר של שמואל הנגיד ובנו יוסף, שהכעיסה מאוד מוסלמים רבים.

העמקה (עמ' 231) – הקינות מתארות חורבן, הוצאה כפויה לשמד והשמדת מרכזי תורה. במובן זה הן מזכירות במידה רבה את הקינות על מסעי הצלב, שעליהן למדנו בפרק הקודם.

העמקה (עמ' 232) – באיגרת תימן עוסק הרמב"ם בצרות שפקדו את יהודי תימן ואת יהודי ספרד בזמנו וכדרכו מעודד את היהודים שמדובר בניסיון. בקטעים שמביאים בן ששון וכהן עולים ההבדלים בין "מצב הרדיפה הקבוע", שנבע מסיבות תאולוגיות ופוליטיות של היהודים בארצות הנצרות, לבין המציאות, שלא הייתה אידיאלית, אבל יחסית טובה יותר בימי הביניים בארצות האסלאם. ספרו של מרק כהן, "בצל הסהר והצלב", מוקדש לדיון בהשוואה בין מצב היהודים בארצות הנצרות למצבם בארצות האסלאם. במבוא לספר (עמ' 9–45) דן כהן בניסיונות שנעשו בימי ההשכלה, ובעיקר על רקע הסכסוך היהודי-ערבי בימינו, לתאר את ימי "תור הזהב" כימים המאפיינים את כל יחסי היהודים והמוסלמים כסוג של אידיליה לאורך כל ההיסטוריה. כהן וחוקרים אחרים מוכיחים שלא כך היה הדבר. על פי כהן גם התפיסה ההופכית המתארת את ימי היהודים בארצות האסלאם כתקופת גזירות מתמדת, וזאת על רקע ימי העימות הנוכחי בין היהדות לאסלאם, אינה מדויקת. חשוב להציג בפני התלמידים את המורכבות בנושא.

לעיון [במאמרו של גרוסמן](#) בנושא.

הצעה לחומרים ופעילות העשרה והעמקה

על מוחמד והיהודים – נכתבה בשנים האחרונות ספרות ענפה. ניתן להיעזר גם בפואמה של שאול טשרניחובסקי "[האחרון לבני קורייטא](#)", בהסכת של קדמא על [יהודי חייבר](#) ובהרצאתו של [פרופ' מיכאל לסקר](#).

היהודים בארצות האסלאם – בהקשר הכלכלי, המתח שהיה קיים בארצות הנצרות בין יהודים לנוצרים על רקע עיסוקם של היהודים בריבית, כמעט לא היה קיים בארצות האסלאם – שם הנהיגו המוסלמים (שהיו מעורים במסחר הבין-לאומי בימי הביניים הרבה יותר מהנוצרים) מערכות שאפשרו הלוואות בריבית גם על פי חוקי האסלאם (המזכירות במידת מה את "היתר עסקה" בהלכה היהודית), כך שלא רק יהודים עסקו בתחום זה.

[לסיכום הנושא ראה כאן בעיקר סעיף ז'.](#)

הרדהנים – על הסוחרים היהודים הגדולים בבגדד שהמציאו בין השאר את הספותג'ה, ההמחאה הבנקאית הראשונה, בבלוג של [מוזיאון אנו](#).

יהדות מצרים – חשוב לציין שבמשך שנים רבות נגיד יהודי מצרים תחת שלטון הפאטימים המוסלמים היה ראש הישיבה הגדולה בארץ ישראל, שישבה באותה תקופה בצור. עם הידלדלות היישוב בארץ ישראל עבר תפקיד הנגיד לאחד מבכירי הקהילה במצרים. על מצב היהודים בארץ ישראל תחת [שלטון המוסלמים עד למסעי הצלב](#) ניתן לעיין גם בספריה של רבקה שפק ליסק, [מתי ואיך חוסל הרוב היהודי בארץ ישראל, ומתי ואיך הגרו הערבים והמוסלמים לארץ ישראל](#).

ספרו של פלטיאל ראש השרים מבוסס על [מגילת אחימעץ](#). על פלטיאל ושאר נגידי מצרים ראו [במאמר זה](#).

על סדר היום העמוס של הרמב"ם בהיותו הרופא האישי של שולטן מצרים ראו באיגרת המפורסמת ששלח [לאיבן תיבון](#).

על הגניזה הקהירית – מומלץ לשמוע את סדרת ההרצאות **מבית אבי חי**. כדאי להירשם לאתר [אוסף פרידברג \(בחינם\)](#), ובו מוצגים כל קטעי הגניזה ולראות אותם בהקשר לפרק זה ולפרקים אחרים. ניתן, בין השאר, לבחור כתב יד קצר, לדוגמה מכתב או טקסט תיעודי, ולתת לתלמידים לגלות באמצעות הכלים הדיגיטליים מה מקורו, מתי הוא נכתב ומה סיפורו.

על תור הזהב בספרד – בסרטו הישן של יצחק גבון "[ירושלים אשר בספרד](#)".

שמואל הנגיד – לשירי שמואל הנגיד, לסרטון [מצוין של צהר](#), ולסדרת הסכתים שהכין עליו יובל מלחי. באותו הסכת ישנם פרקים רבים גם על חסדאי אבן שפרוט ועל "תור הזהב" בספרד.

הכוזרים – לסדרה ישנה של [ערוץ 11 שהתחקתה על עקבות הכוזרים](#), [הערך הוויקיפדי](#) מסכם יפה את ממצאי המחקר וגם את "תאוריות הקשר" הרלוונטיות. [למכתבים הכוזריים בין חסדאי אבן שפרוט למלך יוסף](#).

רדיפות יהודי תימן – [גלות מוזע](#) אומנם נמצאת מחוץ לתקופה הנלמדת בספר, אך כדאי להזכירה.

בתקופת השלטון העבאסי בעיראק התחוללה פרשת דוד אלרואי.

נזרות אלי-מוואחידון בקינות אבן עזרא: [איך נחרב המערב](#), [אהה ירד עלי ספרד](#).

ביבליוגרפיה

- שלמה דוד גויטין, חברה ים תיכונית, הוצאת ידיעות ספרים, תל אביב, 2005.
- מרק כהן, בצל הסהר והצלב, הוצאת זמורה ביתן, חיפה, 2001.
- ברנרד לואיס, היהודים בעולם האסלאם, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1996.
- מיכאל לקר, מוחמד והיהודים, הוצאת יד בן צבי, ירושלים, 2014.
- סיימון שאמה, הסיפור של היהודים, כרך א', הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב, 2017, עמ' 294–372.
- סדרת [יהדות ואסלאם](#) מסע משותף של יד בן צבי.

פרק 17: היהודים שומרים על זהותם | כמיעוט בחברה נוכרית

פרק זה הוא מעין פרק מעבר בין הפרקים על חיי היהודים בארצות הנצרות והאסלאם, שבהם התמקדנו בעיקר בטיב היחסים של הרוב הנוכרי כלפי היהודים, לבין פרק 18 ו-19, העוסקים בהווה היהודית הפנים-קהילתית, הן בהקשר למוסדות הקהילה היהודית והן בנוגע ליצירה היהודית לגווניה.

על פי תוכנית הלימודים פרק 18 ו-19 הם פרקי רשות, ובשל כך נועד פרק 17 לתת מעין מענה מינימלי לכיתות שלא ילמדו את הפרקים המלאים. אנו ממליצים מאוד, לפחות למורים, לעבור היטב גם על פרק 18 ו-19 ולהשתמש בדוגמאות ותובנות מתוכם לצורך הסברת דרכי ההתמודדות היהודית עם הרוב הנוכרי, כפי שהם מוצגים בתמצות רב בפרק זה.

למותר לציין כי לימוד של הפרקים הקודמים, המדגימים את המורכבות של חיי היהודים בגולה, חיוני להבנת פרק זה.

דגשי הוראה

← **האתגרים שאיימו על המשך קיומה של הזהות היהודית** – בחרנו שלא להיכנס לדיון הארוך סביב הגדרת המושג זהות, וניתן להסתפק בהגדרה המקובלת של נאמנות למסורת היהודית (למעוניינים: דיון אקדמי בסיסי [בהגדרת המושג](#)). כאשר אנו עוסקים באתגרים חשוב להציג הן את תקופת הגזרות והן את החשש מטמיעה תרבותית. לסוגיה ישנן כמובן השלכות רבות לימינו.

← **הקהילה** – כאמור בפרק מדובר בהגדרה מינימלית, כדאי להיזהר מאנכרוניזם בנוגע למושג קהילה כפי שאנו מכירים אותו היום בהקשר לקהילות בתי הכנסת.

← **היצירה התורנית** – כאמור גם נושא זה יוצג בהרחבה בפרק 19. בפרק זה חשוב להציג יצירה ענפה זו כחלק מהנאמנות לערך לימוד התורה שסייע להמשכיות הזהות היהודית.

← **חיי היום-יום כמיעוט** – חשוב להדגיש בפני התלמידים כי בימי הביניים לא הייתה מציאות של פרעות יום-יומית נגד היהודים וכי תקופות ארוכות היו יחסים חברתיים וכלכליים סבירים בין יהודים לגויים, על יתרונותיהם וחסרונותיהם.

על הפעילויות שבפרק

העמקה (עמ' 234) – סוגי האתגרים על פי הרמב"ם: הרמב"ם מתאר שני סוגי אתגרים שהעמידו את הקיום היהודי בימי הביניים: איום פיזי-כוחני – שליטים ועריצים שניסו לבטל את התורה בכוח הזרוע והחרב או להכריח את היהודים להמיר את דתם; איום רוחני-אינטלקטואלי – חכמי אומות העולם ונבונים שניסו לערער על התורה באמצעות ויכוחים פילוסופיים וטענות שכליות.

דוגמאות מהפרקים הקודמים (לכל סוג): פיזי-כוחני – מסעי הצלב, גזרות האלמחודים. אינטלקטואלי – ויכוחים פומביים עם אנשי דת נוצרים ומוסלמים שניסו להוכיח שהתורה בטלה או שאיננה אלוהית, או הפיתוי שעמד בפני יהודים רבים להצטרף לדת השלטת והמצליחה.

העמקה (עמ' 236) – העיקרון של "כל ישראל ערבים זה בזה" יצר תחושת אחריות משותפת בין כל בני הקהילה. בזכותו הוקמו מוסדות קהילה חזקים (חינוך, סעד, דת) שדאגו לכל פרט, גם לחלש. הערבות ההדדית חיזקה את הלכידות והאחדות הפנימית, מה שאפשר לקהילה לעמוד מול לחצי המרה וחשש טמיעה ולבצע מהלכים לפדיון שבויים.

מוסדות הקהילה שימשו הן להשרדות והן לשימור הזהות היהודית, באמצעות מערכת החינוך ומוסדות הסעד והדת – סיוע לנזקקים וחיזוק דתי-רוחני יצרו רשת ביטחון פנימית, כך שגם העניים והחלשים יכלו להישאר חלק מהקהילה ולא לפנות לנוצרים או מוסלמים לצורך פרנסה או תמיכה, מה שהיה עלול להוביל להמרה.

העמקה (עמ' 237) – בטקס בלט השימוש בדבש כסמל לכך שתורת ה' מתוקה כדבש. הילד ליקק את האותיות שנכתבו בדבש כדי לקשר בין חוויית הלמידה לבין תחושת מתיקות וחיבה. הטקס נשען על קריאת פסוקים מהתורה, מהנביאים ומדברי חז"ל והודגש בו הממד הדתי-מיסטי. נוסף לכך הילד אכל עוגה וביצה שעליהן נכתבו פסוקים, כסמל לפתיחת הלב ללימוד התורה.

חקר (עמ' 237) – מנהגים כמו אמירת "אנעים זמירות", "ימלוך", קריאה בתורה, גלילה, קבלת סוכריות, עליית הנערים בשמחת תורה. כדאי לעמוד על המנהגים ולהדגיש כיצד הם נועדו לשלב את הילד בתפילה.

העשרה: (עמ' 238) – האישה מבקשת שאחותה תדאג לכך שבתה תלמד תורה, ומפצירה בה לעשות כן למרות הקושי הכלכלי בשם האם, שככל הנראה ידעה ללמוד תורה והתנהגה כצדיקה.

חקר (עמ' 239) – "אמונות ודעות" התמודד עם הפילוסופיה המוסלמית, ספר ניצחון היה חלק מהוויכוח עם הנוצרים, וספר הכוזרי התמודד עם שניהם כמו גם עם דעות פילוסופיות וקראיות.

העמקה (עמ' 239) – רבי יהודה הלוי (המאה ה-12, ספרד) מבטא את תחושת הניתוק: ליבו במזרח, בארץ ישראל, בעוד הוא עצמו נמצא במערב, בספרד. הוא מתאר את חוסר התיאבון והשמחה ("איך אטעמה את אשר אוכל") כי ציון נתונה תחת שלטון הנוצרים (אדום) והמוסלמים (ערב). על אף כל הטוב והשפע של ספרד המפוארת, הדבר קל בעיניו לעזוב – כי לראות אפילו את "עפרות דביר נחרב" (הר הבית החרב) יקר בעיניו מכול. הקשר היסטורי: בימיו ארץ ישראל עברה בין שלטון מוסלמי (פאטימים, סלג'וקים) לנוצרי (מסעי הצלב, 1099 ואילך). מצב זה חיזק את תחושת הגלות והגעגוע של יהודי התפוצות. קטעים דומים הם הברכות השונות בתפילת שמונה עשרה, קטעים נוספים קיימים בפיוטים ובפרשיות השונות.

חקר (עמ' 240) – [על המאכלים היהודים והזיקה בינם לבין מאכלי העמים.](#)

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

כאמור, נושא הקהילה והיצירה היהודית יזכה להרחבה ניכרת בפרקים הבאים.

הקהילה היהודית – למעוניינים [בקעת הקהילות ביד ושם](#) והחזיון האורקולי המוצג במקום מספרים את סיפורן של קהילות ישראל. אומנם מדובר יותר על העת החדשה, אך חלק ניכר מהדברים קשורים גם לקהילה היהודית בימי הביניים.

על הנאמנות לתורה ולמצוות כגורם בהשרדות עם ישראל – ניתן להזכיר גם את דבריו של הוגה הדעות (החילוני!) אחד העם על כך ש"[יותר מששמרו ישראל את השבת שמרה השבת על ישראל](#)".

[החינוך היהודי בימי הביניים בארצות האסלאם](#), ובארצות אשכנז.

על לימוד תורה לנשים ועל חינוך [נשים בימי הביניים](#) – הנושא כמובן דורש ליבון והרחבה בנוגע לתמורות המהפכניות בתחום זה בדורות האחרונים, עם זהירות מאנכרוניזם.

על השפות היהודיות – לדף [הרשות הלאומית לתרבות היידיש](#), [הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו](#), על השפות היהודיות מומלץ מאוד לעיין בספרם של עשהאל אבלמן וחנוך גמליאל, **מכל הלשונות למה אנחנו מדברים עברית**, הוצאת כנרת זמורה 2022, פרקים 12-13.

ביבליוגרפיה

יעקב כץ, בין יהודים לגויים, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"א.
קנת סטאו, מיעוט בעולם נוכרי, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1997.
הרב זאב סולטונוביץ, [הקהילה היהודית בימי הביניים](#).

פרק 18: ארגון הקהילה היהודית כמענה לאתגר הקיום היהודי בארצות הנצרות והאסלאם

הפרק מרחיב בנושא הקהילה, שהוא אחד משני העמודים שעליהם עמד הקיום היהודי בימי הביניים, והוצגו בפרק הקודם: הקהילה והאמונה. הפרק רואי בדיונים משפטיים והלכתיים מורכבים יחסית, ומומלץ למורה לבדוק את התאמת המשימות לכיתה.

היכרות עם נושא הקהילה יכולה להילמד גם בממשק עם שיעורים בתורה שבעל פה ואף שיעורי אזרחות, בעיקר בהתחשב בעובדה שחלק ניכר מהשיח התורני על סמכויות המשטר במדינת ישראל מבוסס על דיונים בדבר תקנות הקהילה ושאלות הכרעת רוב שנפוצו בימי הביניים, כמובן עם הדגשת השוני בין מדינה ריבונית בעידן המודרני לקהילת אוטונומית של קבוצת מיעוט בגולה, בחברה הבנויה בצורה שונה. חשוב להדגיש כי ניתן וכדאי להשוות בין מגוון הקהילות שאליהם משתייכים תלמידינו (בתי כנסת, יישובים, ואף מוסדות חינוך ותנועות נוער) ולדון עימם על משמעות מושג הקהילה ואופיו בחברה היהודית לדורותיה.

חלקו האחרון של הפרק עוסק בנושא המשפחה בכלל ומעמד האישה בפרט. למותר לציין שמדובר בנושא חשוב ורגיש שכדאי להקדיש לו מקום ודיון נרחב, עם התאמה לאופי בית הספר והשיח ההלכתי והחברתי בנושא בימינו.

דגשי הוראה

← **מנהיגות מקומית ומוסדות הקהילה** – הפרק מבליט את ההבדל בין ראשיתם של ימי הביניים (פחות או יותר עד סוף האלף הראשון) שבהם ציית רוב רובו של עם ישראל להנחיות שהגיעו מהמרכז הבבלי, לבין התקופה של שקיעת המרכז הבבלי ועליית ההתארגנויות של הקהילות המקומיות. לצורך הבנת פרק זה כדאי לזכור ולהזכיר את התהליכים הרלוונטיים בקרב היהודים שחיו בארצות הנצרות ובארצות האסלאם שעליהם למדנו בפרקים 14–15.

במסגרת הדיון על המנגנונים ובעלי התפקידים האחראים על קבלת החלטות הבאנו את מגוון הדעות המרכזיות שרווחו בקרב חכמי ישראל בימי הביניים, והדבר מאפשר לדון בכיתה על הגישות השונות והנימוקים של כל אחת מהם. עולם תקנות הקהילה העמוס בדוגמאות מרתקות יכול לשמש מופת להתארגנות חברתית המתמודדת עם אתגרים פנימיים וחיצוניים, ובכיתות מתאימות ניתן לתרגל את הנושא אף על ידי יצירת תקנות (על הדומה והשונה בינם לבין "תקנוני בתי הספר") בידי התלמידים.

← **תלמידי חכמים כגורם מרכזי בהנהגה המקומית** – בפרק מוזכרים רבים מחכמי ישראל מאשכנז מספרד, עם הבלטת תפקידם הן כ"מרא דאתרא" והן כגדולי דור המאשרים או מובילים מהלכים על קהילתיים. חשוב להזכיר שבפרק הבא (19) ישנן מסגרות העשרה על רבים מאוד מגדולי ישראל המוזכרים בפרק, וניתן להפנות אליהן את התלמידים כחלק מהלימוד השוטף או במסגרת עבודות בית/כיתה.

← **מאפייני הקהילה ומוסדותיה** – בפרק מתוארות המערכות שהופעלו בידי הקהילות, ובהן מערכות החינוך, השיפוט, המיסוי והרווחה. מערכות אלו, שמורשתן משפיעה על החברה היהודית ועל אופייה של מדינת ישראל עד היום, פעלו תכופות בתוך מסגרת גאוגרפית מוגדרת שבה חיה הקהילה. במסגרת זו חשוב להדגיש כי מגורי היהודים בשכונות ואזורים מוגדרים היו פועל יוצא של רצון יהודי, כדי לאפשר את החיים הקהילתיים, בד בבד עם הגזרות (בעיקר בארצות הנוצריות) שהגיעו מטעם השלטון והכנסייה, שביקשו לדחוק את היהודים מהמרחב הציבורי.

← **המשפחה היהודית** – בפרק הדגשנו את מקומן ותפקידן של הנשים היהודיות בכל תחומי החיים בחברה היהודית של ימי הביניים. לצד הדגשת פעילותן ומקומן החיוני של הנשים, יש להיזהר בלימוד נושא זה מאנכרוניזם המנסה להחיל את רוח המאה ה-21 על החברה הכללית והיהודית בימי הביניים. שאלת מקומה של האישה בחיים הדתיים היא שאלה מורכבת, וכל מורה ינהג בה בהתאם להשקפת המוסד הרלוונטי. היכרות עם הנושא על הדומה והשונה לימינו עשויה לסייע בטיפול המהפכה המבורכת של לימוד תורה לנשים, הנפוצה בשנים האחרונות בכל חלקי החברה הדתית.

על הפעילות שבפרק

דיון (עמ' 243)

הכינוי ק"ק – קהילת קודש, מצביע על תחושת היהודים כי הארגון הקהילתי שאליו הם משתייכים הוא בעל תוקף מקודש וחלק מהברית בין העם לאלוקיו. מובן שכינוי מסוג זה נתן משמעות עמוקה למוסדות הקהילה ולתחושת השייכות אליה. כיום הביטוי קהילה נשאר במשמעותו המקורית (אם כי בדרך כלל מדובר על השתייכות וולנטרית ולא מחייבת) בנוגע למסגרות של בתי כנסת, יישובים, קהילות יהודיות בחו"ל, ולאחרונה גם קבוצות וירטואליות במרחב ברשת החברתית. כדאי לדון עם הכיתה מה משמעות העומק של המושג ברשת החברתית לעומת ביטוי הממשי בחיים קהילתיים של ערבות וקשר מחייב.

העמקה (עמ' 244)

הרמב"ם מבסס את סמכותם של ראשי הגולה על פסוק מהתורה (בראשית מט, י). כלומר מקור הסמכות הוא המסורת המקראית-תורנית שלפיה השלטון בעם ישראל שייך לשבט יהודה, ובזמן שאין מלך מישראל – ראשי הגולה נחשבים כממשיכי שושלת זו, ולכן יש להם זכות לרדות בישראל. לפי הרמב"ם סמכות ראשי הגולה אינה מוגבלת לאזור מסוים (כגון בבל או תחת שלטון האסלאם), אלא היא חלה על כל ישראל, בכל מקום שהם נמצאים.

חקר (עמ' 247)

על המנהגים הקראיים וההבדלים בינם לבין מנהגי ישראל (בסעיף על מנהגי הקראים).

כל הכיתות המוזכרות בשאלה זו נלמדו בפרקים הקודמים והשאלה משמשת הזדמנות לבסס ידע קודם. כל אחת מהכיתות (שומרונים, צדוקים, נוצרים ראשונים, קראים) ראתה בעצמה חלק מעם ישראל או ממשיכתו, וכולן התייחסו בשלילה למסורת התורה שבעל פה. מבין כל הקבוצות, הקראים נותרו הקרובים ביותר למסורת היהודית המרכזית, בעוד האחרים נעלמו או התנתקו מעם ישראל, ולכן כפי שהדגשנו בפרק רוב הפוסקים רואים בהם (או לפחות בקראי מצרים) חלק מהעם היהודי.

דיון (עמ' 248)

מחד גיסא, מדינת ישראל יכולה להיחשב כמרכז לאומי לעם היהודי משום שהיא מרכז החיים הפוליטיים, התרבותיים והצבאיים של העם היהודי. רוב העם היהודי כיום חי בה (כנראה קרוב למחצית היהודים בעולם או אף יותר מכך), היא משמשת מוקד דתי, רוחני וסמלי, כפי שבבל הייתה מוקד לימוד תורה והנהגה בתקופת הגאונים, ובוודאי היא המרכז התורני הגדול בעולם. מאידך גיסא, בניגוד לבל בתקופת הגאונים, שבה כל הקהילות היהודיות הכירו בסמכותה הרוחנית והמשפטית, כיום אין לישראל סמכות מחייבת על יהודי התפוצות.

העמקה (עמ' 249)

התהליך המתואר הוא המעבר ההדרגתי של מרכז ההנהגה הרוחנית והתורנית מבבל (ישיבות סורא ופומבדיתא) אל קהילות ספרד, צפון אפריקה ומצרים במאה העשירית. הדגשת "סיבה מאת הקב"ה"

נועדה להסביר שיהודי ספרד והמגרב לא נפרדו סתם כך מבבל, אלא המעבר נבע ממהלך אלוקי מתוכנן. בכך הסיפור מציג את ירידת בבל ועליית ספרד לא ככישלון אלא כחלק מתוכנית אלוקית להמשך התורה שבעל פה. המלך שמח כי יהודי ספרד לא יצטרכו עוד לפנות אל מרכז רחוק בבבל לקבלת הוראות הלכתיות והדבר חיזק את מעמד הממלכה שלו. היהודים שמחו גם הם, כי לא היו צריכים להמתין לתשובות מישיבות בבל הרחוקות, אלא יכלו לשאול את החכם ישירות והדבר חיזק את תחושת הביטחון והזהות היהודית המקומית.

העמקה (עמ' 250)

ספר החינוך מציע שכל קהילה תבחר מתוכה אנשים טובים וישרים שיהיו ממונים עליה, וינתן להם כוח וסמכות לנהל את ענייני הציבור – גם בלי שיהיו "סמוכים" במובן ההלכתי-המקורי (כמו דיינים שקיבלו סמיכה מפי חכמים בארץ ישראל). סמכותם נוגעת לשני תחומים עיקריים: כפייה על קיום מצוות התורה – "להכריחם בכל מיני הכרח... בממון או אפילו בגוף". שמירה על טוהר המידות הציבורי – "למנוע מקרבם כל דבר מגונה וכל הדומה לו". נדרש מהם להיות אנשים ישרים, בעלי דרך ארץ ומעשים טובים. על הביטוי "[טול קורה מבין עיניך](#)".

העמקה (עמ' 252)

מקור 1 – רבנו תם (גרמניה, המאה ה-13): רבנו תם מתנגד לכך שראשי הקהל יקבלו החלטות שיש בהן רווח לאחד והפסד לאחר, אם אין מדובר בצורך ציבורי הכרחי. **לדעתו** אסור לרוב או לראשי הקהל לכפות החלטה לטובתם אם היא פוגעת במיעוט. הכרעת הרוב לגיטימית רק כשמדובר בצורך ציבורי אמיתי.

מקור 2 – המהר"ם מרוטנבורג (גרמניה, המאה ה-13)

אם יש מחלוקת בקהילה, יש להעמיד בעלי בתים (מי שמשלמים מס), וכל אחד יביע דעתו. הולכים אחרי הרוב בכל ענייני הקהל – בחירת מנהיגים, תקציבים, בניית מוסדות ציבור ועוד. **לדעתו** הכרעת הרוב היא העיקרון המחייב בכל ענייני הציבור.

מקור 3 – הרשב"א (ספרד, המאה ה-13)

אין שיטה אחת מחייבת: יש קהילות שבהן זקנים מובילים, יש שבהן דורשים הסכמה מלאה, ויש שממנים אפוטורופסים לזמן קצוב. **לדעתו** אין עיקרון קבוע של "רוב מכריע", אלא זה תלוי במנהג המקום – לפעמים רוב, לפעמים אחדות מלאה, ולפעמים מינוי נציגים.

מקור 4 – הרא"ם (האימפריה העות'מאנית, המאה ה-15)

כל הקהל נחשב "בית דין", ולכן יש ללכת אחרי הרוב, ללא הבדל אם הרוב עשירים או עניים, חכמים או פשוטים. **דעה:** תמיד הולכים אחרי הרוב, וכל החולק נחשב חוטא. עיקרון של שוויון קולות מלא.

מקור 5 – מהרשד"ם (סלוניקי, המאה ה-16)

הסבר: אין הכוונה שתמיד הולכים אחרי רוב האנשים. אם יש הבדל איכותי בין הצדדים, ייתכן שאדם אחד שקול כנגד רבים. בפועל, יש ללכת אחרי "רוב בניין" – כלומר רוב שמחזיק גם את רוב המשאבים והנכסים, ותורמים לקהילה את רוב מיסיה. **לדעתו:** ההכרעה צריכה להיות בידי מי שבידם הכוח הכלכלי, מתוך הנחה שהם יבחרו ביושר ובתבונה ומתוך הכרה שהם אלו שבפועל מחזיקים את הקהילה.

הכי קרוב לדמוקרטיה כיום: מקור 4 (רא"ם) – עיקרון של שוויון קולות מוחלט: לכל אחד יש קול, והולכים אחרי הרוב ללא קשר למעמד, עושר או חוכמה. זהו עקרון היסוד של הדמוקרטיה המודרנית.

יתרונות כל מקור:

רבנו תם: (1) מגן על מיעוטים מפני עריצות הרוב.

מהר"ם: (2) סדר ברור, מאפשר הכרעה בענייני ציבור בלי קיפאון.

הרשב"א: (3) גמישות – התאמה למנהגי המקום ולצרכים שונים.

רא"ם: (4) שוויון מוחלט – עיקרון בסיסי לדמוקרטיה.

מהרשד"ם: (5) נותן משקל לבעלי אחריות כלכלית – שיקול של "מומחיות" או "אחריות", הוקרה למי שבפועל מחזיק את הקהילה.

חסרונות:

רבנו תם: (1) עלול לשתק החלטות ציבוריות אם תמיד נזהרים מ"פגיעה".

מהר"ם: (2) רוב רגיל עלול לדכא מיעוטים.

הרשב"א: (3) חוסר עקביות – חוסר ודאות לגבי דרך קבלת ההחלטות.

רא"ם: (4) שוויון מוחלט גם למי שלא בקיא בענייני ציבור – עלול להוביל להחלטות פופוליסטיות.

מהרשד"ם: (5) מתן יתרון לעשירים – פוגע בשוויון, עלול ליצור שלטון אליטה.

לדיון (עמ' 253)

כיום החרם כמעט אינו קיים משום שהקהילות אינן סגורות וכל אדם יכול למצוא לעצמו מסגרות אחרות. דרכים חלופיות לשמירה על אחריות וערבות הדדית יכולות להיות הפעילות של מוסדות משפט ואכיפת חוק במדינה, חינוך, הסברה וערכים של כבוד הדדי ותחושה של אחריות ושותפות.

במערכת החינוך ובחרם הקהילתי מדובר בהדרה חברתית – מניעת קשרים, ניתוק מהחברה, פגיעה בקשרים האנושיים. בימי הביניים: החרם היה כלי ממוסד, מאושר על ידי ההנהגה הדתית-קהילתית, ונועד לשמור על הסדר הציבורי והדתי. במערכת החינוך כיום: "חרם" הוא תופעה שלילית, אכזרית ובלתי מוסרית, שבה ילדים מבודדים חבר לכיתה מסיבות אישיות או חברתיות. הוא פוגע בזכויות הילד, בכבודו ובבריאותו הנפשית. בניגוד לחרם ההיסטורי, כאן אין תועלת ציבורית אלא רק נזק. בכיתות רלוונטיות ניתן לדון על [סוגיית החרם ומשמעותו](#).

בכל נדרי: ערב יום כיפור הוא זמן של סליחה, מחילה והתחלה חדשה. על כן התרת החרמות נועדה להחזיר את האדם לחיק הקהילה, גם אם חטא ונענש בעבר. [על הרקע ההיסטורי לתפילה](#).

העמקה (עמ' 255)

תחום משפחתי: רבנו גרשום אסר על ריבוי נשים, אסר לגרש אישה בעל כורחה וקבע שאסור לאדם להתרחק מאשתו יותר מ"ח חודשים. כל אלה נועדו להגן על זכויות האישה ולחזק את התא המשפחתי. תקנות אלו רלוונטיות מאוד גם כיום – איסור ריבוי נשים ואיסור גירושין בכפייה קיימים בחוק ובהלכה.

תחום דתי: נקבעה תקנה שלא לצאת מבית הכנסת ולבטל מניין, וכן תקנות שחייבו כל קהילה להחזיק "מריץ תורה" (רב או מלמד). התקנות הללו נועדו לשמור על תפילות במניין ועל חשיבות מערכת החינוך ולימוד התורה.

תחום חברתי: רבנו גרשום אסר לקרוא מכתבים של אחרים (חדר"ג) – תקנה שמגינה על פרטיות, והיא רלוונטית מאוד גם לימינו. תקנה אחרת הגבילה את מספר המוזמנים לסעודות נישואין כדי למנוע בזבז

מופרז – רעיון שמוכר גם כיום בדיונים על צמצום הוצאות חתונות. גם איסור על משחקי הימורים מופרזים (תקנת פורלי) נועד לשמור על חברה יציבה ולמנוע התמכרות – סוגיה אקטואלית גם היום.

תחום כלכלי: נקבעה תקנה שלא יפטור אדם עצמו מתשלום מיסים רק בגלל קשריו עם השלטון – רעיון דומה לעיקרון המודרני של שוויון במס. תקנות אחרות עסקו במניעת "הסגת גבול" במסחר ובשכירות, כדי להבטיח תחרות הוגנת, והן דומות במידה רבה לחוקי תחרות הוגנת בימינו, אם כי יש דיון על מדיניות מסוג זה לעומת תחרות חופשית. כמו כן, הוטלו מיסים מיוחדים למימון לימוד תורה ותשלום שכר למורים – עיקרון שמקביל למימון ציבורי של חינוך במדינות מודרניות.

לבסוף, תקנה מיוחדת היא "חרם היישוב" (פריז, 1263), שאסרה על יהודים להתיישב בקהילה חדשה בלי רשות מראשיה. מטרתה הייתה למנוע תחרות מסחרית או חשש מהגדלת מספר היהודים מול השלטון. תקנה זו פחות רלוונטית היום, שכן היא סותרת את ערכי חופש התנועה וחופש העיסוק הנהוגים בחברות מודרניות. התקנה יכולה להיות רלוונטית לשאלת מדיניות הגירה, אבל אינה רלוונטית ליהודים, בשל "חוק השבות" המתיר לכל יהודי לעלות לארץ.

איור (עמ' 257)

על נושא צמצום הוצאות בשמחות, הנושא עולה תכופות לדיון ציבורי.

העמקה (עמ' 258)

המעבר לשלטון קהילתי בימי הביניים כלל שני חידושים גדולים: הראשון הוא מעבר לשלטון רבים ובחורים ולו בצורה יחסית, והשני – המעבר ממרכז ריכוזי למרכזי משנה חייב כל קהילה לפתח מוסדות עצמאיים. שלושה עקרונות דמוקרטיים שהופיעו כבר אז – בחירות, הכרעת הרוב וחקיקה מקומית – דומים לדמוקרטיה המודרנית, אך שונים ממנה בכך שלא כל הציבור השתתף, והחקיקה (התקנות) הייתה מצומצמת בהיקפה וללא כלים של מדינה.

העמקה (עמ' 261)

הישיבה בימי הביניים שימשה לא רק כמוסד לימודי אלא גם כמרכז לחיי הציבור: אנשי הקהילה, נשים ודיינים פנו אל ראש הישיבה בענייני הלכה, כשרות ומחלוקות ביניהם, והישיבה הייתה מוקד לדיון ולהכרעה בענייני ציבור. אף שלא הייתה לה מגמה רשמית להכשיר רבנים, התלמידים התחנכו למנהיגות מתוך עצם החשיפה לתהליך: הם צפו בשאלות ובתשובות שנידונו בפומבי, למדו כיצד ראש הישיבה מייעץ ומכריע, וכך רכשו כלים מעשיים לשמש בעתיד כרבנים ומנהיגי קהילה.

איור (עמ' 262)

חקיקת הסצנה על המצבה שימשה מעין עדות נצחית לכך שהאדם התפרסם במעשיו הטובים, ויש כאן גם **מסר לדורות הבאים** – להטמיע ערך חינוכי וציבורי: המצבה לא רק מנציחה את האדם, אלא גם מזכירה לעוברים ושבים את חשיבותה של מצוות הצדקה.

העמקה: (עמ' 263)

בן־ציון דינור טוען שכל שינוי ותמורה בחיי העם היהודי בגלות התרחשו בתוך מסגרת הקהילה, משום שהקהילה הייתה היחידה החברתית המרכזית של היהודים: היא איחדה את כלל בני המקום, פיקחה על חיי הדת, החברה והכלכלה, ודאגה הן לפרט והן לציבור. בכך הפכה הקהילה לעמוד השדרה של הזהות היהודית ולבסיס קיומו של העם. הדבר מתבטא, למשל, במערכת המשפט שהפעילה הקהילה, אשר דנה בסכסוכים פנימיים על פי ההלכה, ובמוסדות החסד שטיפלו בעניים, חולים ויתומים ודאגו גם לקבורה בכבוד – תחומים שממחישים היטב את מרכזיותה. מוסדות הקהילה בימי הביניים משמשים גם בסיס מוקדם למוסדות מדינת ישראל של ימינו: כמו אז, קיימים גם היום מוסדות משפט, חינוך ורווחה המאחדים

את כלל הציבור. אולם ההבדל המרכזי הוא שבימי הביניים הייתה הקהילה מסגרת אוטונומית מוגבלת תחת שלטון זר, ואילו כיום מדינת ישראל היא מדינה ריבונית ועצמאית בעלת סמכות מלאה, ומורשת מוסדות הקהילה השפיעה רבות על דמותה.

חקר (עמ' 264)

על מנהגי [נישואין בארצות המזרח](#), מנהגי [יהדות אשכנז](#), מנהגי ברית מילה ([אשכנז, ספרד](#)).

העמקה (עמ' 265)

בהתבסס על הקטע, ניתן לזהות שלושה תפקידים עיקריים של הנשים בתקופה: **ניהול ענייני הבית** – תחום הבית. **חינוך הילדים בעת היעדרות הבעל** – תחום הבית. **השתלבות בפעילות הכלכלית** – מסחר והלוואה בריבית, כולל מגע ישיר עם שליטים נוכרים – תחום הציבור.

חקר (עמ' 266)

[רשימת מצוות עשה שהזמן גרמא](#).

העמקה (עמ' 266)

מתוך ההספד של רבי אלעזר ניתן לזהות כמה מנהגים ותפילות: **אמירת זמירות ותפילות** – שירת פיוטים ושירים דתיים. לא ברור אם היא שרה לעצמה או הובילה שירה של נשות הקהילה במסגרת תפילה שנעשתה כנראה בנפרד בית הכנסת; **תחנונים ודווי** – תפילות תחנון יום-יומיות על כלל ישראל; **אמירת פיוטום הקטורת** – קטע תפילה המתאר את עבודת המקדש (סיום שחרית או לפני מנחה); **אמירת עשרת הדיברות** – מנהג שהתקיים בקהילות מסוימות; **לימוד והנחיית נשים אחרות** – לימדה נשים תפילות וזמירות; **סידור סדרי תפילה בבוקר ובערב** – דאגה לתפילה קבועה; **הליכה לבית הכנסת** – הקדימה לבוא ואף איחרה לצאת, כלומר שהתה שם זמן רב.

דולצ'א ונשים רבות אחרות חשו כי התפילה מקור רוחני של חיזוק ואמונה, במיוחד בזמנים קשים של גזרות ורדיפות. ההגעה לבית הכנסת יצרה שייכות קהילתית והזדהות עם הציבור היהודי.

העמקה (עמ' 267)

בתו של ר' שמואל בן עלי, גאון בבל במאה ה-12, הייתה מלומדת ובקריאה ובתלמוד, והיא לימדה מקרא לתלמידי הישיבה דרך חלון: היא ישבה בבניין סגור בעוד התלמידים בחוץ, כדי שלא יראו אותה אלא רק ישמעו את קולה. הופעתה של אישה מלומדת נחשבה חריגה, משום שבימי הביניים רוב הנשים לא זכו להשכלה תורנית גבוהה וחינוך התורה נחשב נחלת הגברים בלבד, ולכן העובדה שהיא למדה ואף לימדה גברים עמדה בניגוד לנורמות של התקופה ולכללי הצניעות. נקודת הדמיון למעמד הנשים כיום היא שגם אז וגם היום יש נשים רבות שלומדות תורה ומשיגות ידע רב, אם כי היום התופעה בולטת בהרבה ונפוצה. נקודת השוני היא שכיום נשים יכולות ללמוד וללמד תורה בגלוי ובשוויון יחסי, במוסדות תורניים ואקדמיים, בד בבד עם שמירת גדרי הצניעות המקובלים, ולעומתן בת הגאון לימדה מאחורי חלון.

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

הגורמים להיווצרות הקהילה – מאמר מפורסם של [יצחק בער](#) על הקשר בין מורשת הקהילה הארץ ישראלית בימי המשנה והתלמוד לקהילה בימי הביניים. לדיון כללי ומעניין על הקהילה ומעמדה במאמר של [פרופ' גרוסמן](#).

גודל האוכלוסייה היהודית – בשל העדר מאגרי נתונים רלוונטיים, קשה להעריך את גודל האוכלוסייה היהודית בימי הביניים, וההיסטוריונים מתבססים על הערכות. מקור שכנראה יכול לסייע בהכרת העולם היהודי בתקופה זו הוא יומן מסעותיו של בנימין מטודלה, הסוקר את אופי הקהילות היהודיות שפגש [במהלך מסעותיו במאה ה־12](#). [ליומן המסע](#) – כדאי מאוד להציג קטעים ממנו בפני התלמידים ולבקש מהם לאפיין את הקהילות שהוא מזכיר בהתאם לנושאים שנלמדו בפרק זה ובפרקים קודמים. [להרצאת זום](#) על ספר המסעות, [וכמובן שירו המפורסם של אלתרמן על בנימין מטודלה](#).

מוסד ראש הגולה – על מוסד ראשות הגולה למדנו בפרק 11 ובהפניות המדריך למורה במקום. [לרשימת כל ראשי הגולה](#). במסורת היהודית ידועים סיפורים על מחלוקות ומרידות סביב משרת ראש הגולה, ובהם [פרשת בוסתנאי](#) מתקופת המאה השביעית. לאחר ביטול משרת ראש הגולה היה ניסיון לכונן סוג של עצמאות יהודית בידי [דוד אלרואי במאה ה־12](#). אף על פי שאלרואי נתפס בהיסטוריה כמשיח שקר, [דמותו הייתה חביבה על מייסדי הציונות](#), שהנציחו את שמו ברחובות ברחבי הארץ, ועל רבים מיוצאי עיראק, שהקימו בתי כנסת על שמו.

מאפייני תקופת הגאונים – על מאפייני תקופת הגאונים בשיעור של [הרב בנימין הולצמן](#) וסדרת הרצאות של [ד"ר רוני שויקה](#).

רס"ג – על דמותו של רבי סעדיה גאון כדאי לעיין בספרו של חגי בן שמאי: רס"ג – מפעלו של מנהיג (אתר כותר) [ובהרצאתה של פרופ' אסתי גולדשמידט אייזמן](#) ושל הרב [חיים סבתו](#).

על המחלוקת בין גאוני בבל לגאוני ארץ ישראל – החיבור [פירקוי בן באבוי](#) שנועד להעצים את תורת בבל לעומת ארץ ישראל. על [מחלוקת הלוח העברי](#), על [גאוני ארץ ישראל](#).

הושענא רבה בהר הזיתים – על מעמד הר הזיתים, על מנהג מעמד הר הזיתים בימינו.

הקראים – לאתר התנועה הקראית בישראל.

סיפור ארבעת השבויים – הטקסט המלא של הסיפור, לניתוח הסיפור ומשמעותו, לעיבוד באתר אנדה.

הכרעת הרוב בקהילות ישראל – על הדיון ההלכתי בנושא הכרעת רוב במאמר של [הרב יעקב אריאל](#).

בקובץ המאמרים "בדרך הדמוקרטיה – על המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית", (אתר כותר) מספר מאמרים מעניינים על משמעותם של מנגנוני קבלת ההחלטות בקהילות ישראל בימי הביניים.

עולם התקנות – מאות רבות של תקנות מתקופת ימי הביניים מובאות בספרו של ישראל שפצ'נסקי, תקנות הקהילה (הספר מופיע במאגר "אוצר החוכמה").

על סוגיית עיכוב תפילה – כדאי להשוות לקטע הבא ולדון על הסיבות להופעת המנהג דווקא לאחר שקיעת המרכז בבבל:

ושאלת (אם) מותר לבר ישראל לעכב את התפלה בשבת... אבל בעראק (בבל) אין מכירים את זה [שהרי אין שם על] הציבור הפיקוח על חוק ומשפט, אלא על בית הדין מוטל דבר זה, ועל הציבור להשמע למה שמצוה בית דין... וכן כל מקום שיש בו דין ממונה על חוק ומשפט, אין לבעל התביעה לפנות אלא אליו, לא אל הציבור" – תשובות הגאונים, מהדורת אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 108.

(מתוך אברהם גרוסמן, תמורות בחברה היהודית בימי הביניים, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, 2017, עמ' 217).

ניתן להרחיב בדיון גם על בסיס הקטע הבא:

קראו את הקטע הבא וענו על השאלות שאחריו:

ברור כי ביסודו, המוסד [עיצוב תפילה] הוא תוצר של קבוצה קטנה, שחשובה לה מאוד הרגשת ה"ביחד" של היחידים בה. ההרגשה כי ניתן לפתור כל בעייה בתוך המסגרת הקבוצתית, ואין צורך להוציא סכסוכים החוצה לאלה שהכח בידם, כלומר, השלטונות הנוצריים. כמו כן צריכה להיות ליחיד תחושה, כי למרות החולשה הבסיסית של המערכת היהודית לפתור את בעיותיו בדרך משפטית, הוא יכול להגיע לדין שיהיה מוסכם גם עליו. במילים אחרות, הפונקציה העיקרית של התקנה, היא ההרגשה הטובה של חברי הקבוצה, וחוסר הרצון שלהם להפרד מן הקבוצה. [...]

(שמחה גולדין, מתוך הייחוד והיחד – חידת השרדותן של הקבוצות היהודיות בימי הביניים,

הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1997, עמ' 157–167)

1. ציינו מה הייתה המטרה העיקרית של מוסד עיצוב תפילה כפי שמתואר בקטע.

2. הסבירו כיצד ניתן לראות במוסד עיצוב תפילה ניסיון לשמור על אחדות הקהילה היהודית תחת שלטון נוצרי,¹ ומה ניתן ללמוד מכך על חשיבות הסולידריות הקהילתית.

3. הסבירו מדוע לדעתכם מוסד "עיצוב התפילה" אינו קיים בימינו ומה בפועל מחליף אותו.

"מזרח" בבית הכנסת – הזדמנות להזכיר שוב את נושא [הזיקה לארץ ישראל בימי הביניים](#).

המשפחה היהודית – בכיתות ובהקשרים מתאימים ניתן לדון על משמעותו של מוסד המשפחה היהודית מימי הביניים ועד ימינו. על [המשפחה היהודית כיום](#).

מעמד האישה – לגבי מעמד האישה בימי הביניים כדאי לעיין בספרו של אברהם גרוסמן ו"הוא ימשול בך?", הוצאת מרכז שזר, ירושלים, 2007, הסוקר את תפיסתם של עשרים מחכמי ישראל בימי הביניים בנוגע למעמד האישה. על [מעמד האישה בימי הביניים לאור גניזת קהיר](#).

דונה גרציה – [על דמותה](#).

על דולצ'א אשת רבי אליעזר מוורמס – [כאן](#) ובמאמר [בכתב העת סגולה](#).

ביבליוגרפיה

מנחם אלון, המשפט העברי, תולדותיו, מקורותיו ורעיונותיו, הוצאת מגנס, ירושלים, 1998

אלישבע באומגרטן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס"ה (כותר)

מרדכי ברויאר, אהלי תורה, הישיבה תבניתה ותולדותיה, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס"ד

אברהם גרוסמן, יוסף קפלן, קהל ישראל, ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס"ד (כותר)

אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות, נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2001

אשר פרישמן, האשכנזים הראשונים: תולדות היהודים באירופה הצפונית מראשית התיישבותם עד פרעות תתנ"ו, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1998 (כותר)

1 מוסד עיצוב התפילה היה בעיקר תחת שלטון הנוצרים ונפוץ פחות בקהילות היהודיות בארצות האסלאם.

פרק 19: היצירה היהודית כמענה לאתגר הקיום היהודי

בפרק רחב יריעה זה נעסוק ביצירה היהודית שהתקיימה בארצות אשכנז וספרד במהלך אלף שנות ימי הביניים, בין המאה החמישית למאה ה־16.

מן הסתם מבחינת ההספק האפשרי של לוחות הזמנים תהיה אפשרות מצומצמת ללמוד את כל הנושאים המופיעים בפרק זה, ולכן הצעתנו היא לתת סקירה כללית על היקף היצירה היהודית לגווניה ולהתמקד באחד או שניים מהתחומים המופיעים בפרק. הבנת הרקע ליצירות התורניות, בעיקר בהקשר ההיסטורי שלהן, מחייבת רקע מוקדם ביחסי יהודים וגויים, כפי שבא לידי ביטוי בפרקים 15–16, ובמשמעותו ההיסטורית של לימוד תורה כחלק מאושיית הקיום היהודי כפי שהדגשנו בפרקים 17–18.

הפרק מאפשר הזדמנות להיכרות מעמיקה עם טקסטים שהתלמידים מכירים מחיי היום־יום וממקצועות מקבילים. אנו ממליצים להתמקד בשמותיהם של פרשנים או יצירות המוכרים לתלמידים מסיודור התפילה או מלימודי הגמרא והתנ"ך, ובמידת האפשר מומלץ לבצע שיעורים רב־תחומיים עם מורים ממקצועות כמו תנ"ך, תושב"ע, ספרות או לשון. סביר שעל רקע ההבדל בין היקף חשיפתם של התלמידים למקורות תורניים (בין תלמידים ותלמידות ובין רמות שונות של תלמידים) יהיו הבדלים באוריינות ובנגישות למקורות השונים בין הכיתות, אולם ייתכן שדווקא עבור כיתות שאינן מורגלות בחשיפה למקורות תורניים לימוד הפרק ישמש הזדמנות ליצירת עניין והיכרות עם מקורות אלו.

אפשרויות ההרחבה וההעמקה בנוגע לכל אחד מהנושאים המובאים לקמן יכולות לשמש, אם המורה מעוניין בכך, להפניית תלמידים לסוגים כאלו ואחרים של עבודות חקר שיעסקו בדמויות שונות או בהשוואה בין סגנונות פרשנות שונים. לקמן יובאו הצעות להרחבה במסגרת מקורות מודפסים או דיגיטליים, ובמרשתת ובספריות ישנן כמובן אפשרויות רבות. בין השאר, מומלץ להשתמש בהסכמים [קדמא](#), [ותולדות ספרות ההלכה](#), וכמובן בשילוב עם עיון ביקורתי – בערכים בוויקיפדיה המרחיבים בנושאים המופיעים בפרק ויכולים לסייע למורים ולתלמידים. מקורות חשובים נוספים הם סדרת הספרים של פרופסור ישראל תא שמע: כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים (אתר כותר) ומקורות רבים נוספים.

דגשי הוראה

הפרק עוסק ביצירה היהודית על בסיס חלוקה לתחומים, ובהם פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, פסיקת ההלכה, עולם הלשון השירה והפיוט וספרות הסוד והמוסר. במקרים רבים היו תלמידי חכמים שידם רב להם בשניים או יותר מבין תחומים אלו. כל יצירה נלמדה בהקשרה בתחום הרלוונטי, אולם ראוי להדגיש בפני התלמידים את היקף היכולות היצירתיות של חכמים במגוון תחומים.

מטרת העיסוק ביצירה התורנית אינה להתמקד בתוכן הפרשנות או פסקי ההלכה, אלא להבהיר את המקום המרכזי שתפסו אלו בקיום היהודי בימי הביניים, באתוס לימוד התורה ובפיתוח יכולות ההתמודדות העיונית והנפשית עם האיומים והפיתויים שהופנו כלפי היהודים מצד חברת הרוב הנוצרית או המוסלמית. בפרק ניתן מקום לסוגיות חשובות בהתפתחות ההלכה (כמו המחלוקות על שיטות הרמב"ם בפסיקת הלכה ובפילוסופיה), אולם התמונה הכוללת צריכה לעסוק בנושא לימוד התורה כאמצעי מרכזי בהמשכיות הקיום היהודי.

מטבע אופיו של העולם הכללי והיהודי בימי הביניים, נשים לא עסקו ביצירה התורנית לגווניה. אם הנושא עולה על סדר היום בכיתות כאלו ואחרות, ניתן לעסוק בשאלת התפתחות לימוד התורה לנשים ובעשייתן בתחום בעיקר בעשרות השנים האחרונות, בד בבד עם הבנת ההקשרים ההיסטוריים. בהקשר זה מומלץ להיעזר בספרו של פרופ' אברהם גרוסמן, "חסידות ומורדות", הנמצא באתר כותר וכן בדיונים בנוגע לאישה היהודית בימי הביניים, שבהם עסקנו בפרקים 17 ו־18.

על הפעילויות שבפרק

איור (עמ' 271) – רש"י נחשב בכל הדורות אחד מגדולי ישראל, הפרשן, בה"א הידיעה, של התנ"ך והגמרא.

איור (עמ' 271) – על [כתב רש"י](#).

העמקה (עמ' 272) – קישור לבלדה המלאה "[אשירה לרש"י](#)", הדגש על רש"י הקצר, המביא מדרשים לצד הפשט ובכך הופך לחביבם של הילדים. הבלדה מתייחסת ל"ראשית צעדים בארץ כנען" ולשאר מפרשי החומש מחד גיסא, ו"לשבילי נהרדעא" (ניתן להזכיר מה שלמדנו על העיר בפרק 11) כביטוי לפרשנות הגמרא, מאידך גיסא.

איור (עמ' 273) – הציור מתייחס לאב"ע כאסטרונום המצביע על גרמי השמיים. על [אב"ע כאסטרונום](#).

העשרה (עמ' 273) – רבי יוסף בכור שור על שם הברכה ליוסף: "בכור שורו הדר לו" (דברים לג, יז).

העמקה (עמ' 276) – רש"י מתייחס להבטחה שעם ישראל לא יוחלף בניגוד לטענה הנוצרית, אב"ע יוצא כנגד הקראים שלדבריו אינם יכולים להבין את התורה שבכתב ללא פרשנות התורה שבעל פה, הרמב"ן מתייחס גם הוא להבטחה על נצחיות עם ישראל ואברבנאל תוקף ישירות את ניסיונם של הנוצרים לייחס לישו את נבואת ישעיהו. חשוב להדגיש לתלמידים את עוצמת האיום/הפיתוי הנוצרי שהיה נוכח מאוד בעולמם של פרשני המקרא.

העשרה (עמ' 277) – בעולם של קדם-דפוס, הלימוד התבסס על כתבי יד שהועתקו זה מזה. מציאות זו הביאה עימה באופן טבעי טעויות בהעתקה ושאלות מהי הגרסה המדויקת. להדגמת ההבדל בין גרסאות ניתן לעיין עם תלמידים באתר [פרידברג של כתבי היד בתלמוד](#).

איור (עמ' 278) – רבנו תם צויר עם תפילין הן כביטוי לצדיקותו והן כתזכורת למחלוקת הידועה בינו לבין סבו רש"י לגבי [סדר הפרשיות בתפילין](#).

העשרה (עמ' 278) – רבנו יעקב בן מאיר נקרא בשם זה מתוך הכרה לאישיותו ועל בסיס הזיהוי בין דמותו של "יעקב איש תם יושב אהלים". גם רבי יוסף מאורליאנס קיבל את הכינוי "יוסף בכור שור" על בסיס הברכה ליוסף בספר דברים. הכינוי לשניהם, הנשען על כינויים מקראיים לאישים גדולים, מלמד על ההערצה כלפיהם מצד בני דורם.

דיון (עמ' 279) –

מפרש	חסרונות	יתרונות	מאפיין מרכזי
רבנו חננאל	פירוש קצר מדי, חסר עיון מעמיק	קובע גרסה מוסכמת, נותן בהירות בסיסית ללומדים	נוסח מדויק של הגמרא, סיכום תמציתי והכרעת הלכה
רש"י	לא נכנס לעיונים רחבים, פחות מעמיק	בהיר, קצר, מתאים לכל לומד, מאפשר הבנת יסוד	פירוש צמוד לטקסט, הסבר מילים קשות וביאור פשט
בעלי התוספות	מבלבל ללומד הפשוט, קושיות רבות מקשות על הפשט	מפתח חשיבה לוגית, יוצר עומק ורב-שכבתיות	עיון מורכב: השוואת מקורות, העלאת קושיות ופתרון
הרשב"א	דורש ידע מקדים, פחות נגיש למתחילים	פרשנות עשירה, מבוססת על הרמב"ן, מעמיקה ומקיפה	הרחבה ועומק בהבנת הסוגיה, שילוב פסיקת הלכה
המאירי	פחות "חי" מבחינה דיונית, חסר קושיות ודיונים מתפתחים	סגנון ברור, מסכם, כולל את כל הדעות בצורה מסודרת	פירוש שיטתי ועברי נקי. (בית הבחירה – מציג כל השיטות)

חקר (עמ' 280) – מדובר במשימה מאתגרת בעיקר למי שאינו מורגל בטקסטים הלכתיים, אולם עדיין בהדרגה מתאימה של המורה ניתן לחוות את ההבדל, היתרונות והחסרונות של השו"תים מהתקופות השונות, הבנת הדינמיקה של ספרות השו"ת והבנת החשיבות בחיוניותה.

מבחינת לשון וסגנון – ימי הביניים: לשון תלמודית/ארמית, תמציתיות, בעת החדשה (200 השנים האחרונות): עברית רבנית בהירה יותר, אם כי לעיתים התשובות עדיין כתובות בקודים הלכתיים (מעניין להבחין בהקשר זה בין ספרות של רבנים מהזרמים החרדיים לבין ספרות שו"ת מבתי המדרש הדתיים לאומיים). דיגטלי (אתרים/בינה מלאכותית): ניסוח נגיש ומהיר, לעיתים נקודתי/תמציתי מדי.

מבנה ותהליך – ימי הביניים: מענה קצר לפסיקה מעשית. בעת החדשה: מאמר הלכתי מפורט; השוואת ראשונים/אחרונים (לעיתים ישנם גם שו"תים כאלה מימי הביניים). דיגטלי: תשובות קצרות.

מקורות וסמכות – ימי הביניים: תלמוד, גאונים ומנהג המקום; סמכות ראשי ישיבות/גאוני קהילה. בעת החדשה: שו"ע ונושאי כלים, אחרונים, פסיקות מובהקות של גדולי הדור; זהות הפוסק ברורה וחתומה. דיגטלי: רבני אתרים, מאגרי מקורות, ולעיתים כלי AI – אתגרי אמינות, ייחוס ומעקב אחרי מקור.

תחומי השאלות – ימי הביניים: מסחר, נישואין וגיטין, קהילה ומנהגים. בעת החדשה: מדינה וחברה, רפואה מודרנית, טכנולוגיה (חשמל), צבא וכך גם באתרים הדיגיטליים, שבהם כל שו"ת מתייחס לאתגרי התקופה (בשו"תים ישנן תכופות גם שאלות באמונה).

קהל יעד והפצה – ימי הביניים: שואל/קהילה מסוימת; הפצה איטית בכתבי יד. בעת החדשה: ציבור רחב דרך ספרים וקבצים מודפסים. דיגטלי: קהל המונים גלובלי, זמינות מיידית ועדכון מהיר.

מהירות ודיוק – ימי הביניים: איטי אך שקול, סיכון לשיבושי העתקה. בעת החדשה: דיוק דפוס, מהיר יחסית. דיגטלי: מהיר ונגיש מאוד, אך חשוף לשגיאות.

דמיון (רצף) – בכל התקופות נשמר אותו עקרון יסודי: בירור מציאות, עיון במקורות, נימוק, הכרעה מעשית. חזרה מתמדת למקורות היסוד (תלמוד-ראשונים-אחרונים) בד בבד עם שקלול מנהג המקום, צורכי הקהילה ושיקולי ערך (פיקוח נפש, דרכי שלום, תקנת הציבור). השו"ת משמש גשר בין הטקסט הקנוני למציאות משתנה – זהו הלב הפועם של התורה שבעל פה.

שוני (התאמה לדור) – הכלים משתנים לפי הטכנולוגיה והחברה: מכתבים וכתבי יד, דפוס וספריות, רשת, מאגרים וכן AI. מעגל השיח מתרחב מקהילה מקומית אל ציבור רחב וגלובלי; עולות שאלות חדשות (רפואה, צבא, דיגטל).

מסקנה – השו"ת לדורותיו מלמד שההלכה חיה ומגיבה: היא שומרת על מתודולוגיה ושיטה יציבה, אך משתמשת בכלים של כל דור. בדור הדיגטלי המהירות והנגישות הן ברכה, אך הן מחייבות זהירות, ייחוס מדויק ופסיקה אחראית של בעל סמכות הלכתית המכיר את פרטי המציאות.

סביר שבשנים הקרובות יתרחב מאוד הדיון על השימוש בכלי AI כתחליף לשו"ת הלכתי. כדאי לדון ולהדגים נושא זה בכיתה. כדאי לעיין בספרו של הרב שלמה הכט, [עתידין להתחדש](#), העוסק בנושא וכן במאמר של [הרב יובל שרלו](#).

איור (עמ' 283) – פסל הרמב"ם בקורדובה כמו גם [הנצחתו במקומות אחרים בעולם](#), מבטאים את דמותו כמי שנחשב אחד מחכמי האומות בתחום הפילוסופיה והרפואה. ניתן לסייר גם במוזאון הרמב"ם בטבריה, הסמוך לקברו.

העמקה (עמ' 284) – הרמב"ם מתאר תקופה של מצוקה בשל הגלות הקשה: חכמים נחלשו, החוכמה נתמעטה והבנת התלמוד ופירושי הגאונים נעשתה קשה לרוב הציבור. לימוד התורה שבעל פה דרש זמן רב וכוחות רבים שלא היו בנמצא, ובשל כך חיבר "את משנה תורה", מתוך מטרה לאסוף, לסדר ולבאר

את התורה שבעל־פה בצורה ברורה וקצרה, כך שכל אדם יוכל לדעת את ההלכה בלי בלבול. השם "משנה תורה" מבטא זאת: אחרי קריאת התורה שבכתב, מספיק לקרוא בו כדי לדעת את התורה שבעל פה כולה, בלי ספרים נוספים. מבחינת הרמב"ם, יהודי היה צריך ללמוד את התורה שבכתב ואת ספרו (לימים, בפולמוס שהתפתח בעקבות כתיבת משנה תורה, טען הרמב"ם באגרותיו כי התכוון שלומדי התורה ימשיכו לעסוק בכל הספרות התורנית, אך מהקדמתו נראה שהכוונה הייתה שלפחות בשביל הציבור הרחב היה ניתן להסתפק בתורה ובספרו לבד). מפעלו של הרמב"ם מקביל למפעלו של רבי יהודה הנשיא, עורך המשנה: שניהם אספו את התורה שבעל פה, סידרו אותה בצורה ברורה וקצרה כדי שלא תישכח. עם זאת, רבי יהודה הנשיא ערך את המשנה כלשונה (מקורות עם מחלוקות), בעוד הרמב"ם סיכם את המסקנות ההלכתיות באופן פסקני בלי להביא שמות וחולקים.

הראב"ד טוען שהרמב"ם "עזב דרך כל המחברים" – הוא אינו מביא את שמות החכמים ואת מגוון הדעות, אלא רק את מסקנתו. בכך נעלמת אפשרות לשקול דעות אחרות ולדעת מי חלק עליו, וזה עלול למנוע פסיקת הלכה בדרך הראויה והמסורתית שנהגה עד ימיו.

אפשר לטעון שהרמב"ם צדק, כי בזמנו היה צורך דחוף בספר הלכה בהיר ומסודר לכלל ישראל כדי שההלכה תהיה נגישה. מצד שני, ניתן לומר שהראב"ד צדק, מפני שללא ציון דעות וראיות יש חשש להסתמכות עיוורת על דעה אחת בלבד ולפגיעה בלימוד העיוני. למחלוקת ביניהם יש כמובן השלכות על שיטות לימוד ודרכי כתיבת הלכה גם בימינו.

העמקה (עמ' 286) – שמות ארבעת הטורים הם סמליים וקשורים לתכנים של חלקי הטור:

אורח חיים – מתאר את דרך החיים היום־יומית של האדם היהודי: תפילה, ברכות, שבת, חגים. זה "האורח" שבו הולך האדם יום־יום.

יורה דעה – לקוח מהפסוק "ויראו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל" (דברים לג, י). כלומר כאן עוסקים בדינים שהרב "יורה" (פוסק) לציבור בענייני כשרות, נדרים, אבלות וכד'. עד היום רב שמקבל סמיכה מקבל תעודה שנקראת "יורה יורה".

אבן העזר – הספר עוסק בענייני נישואין, גירושין ומשפחה, תחום שבו היהודי מחפש "עזר כנגדו" (בראשית ב, יח), כלומר סביב יחסי גברים ונשים.

חושן משפט – על שם חושן המשפט של הכהן הגדול (שמות כח, טו). כאן עוסקים בדיני ממונות, דיינים ועדות – כלומר הצדק והמשפט שבין אדם לחברו. הרעיון הוא לחבר את המשפט (כאשר הכוונה בדרך כלל למשפט הממוני) לחושן של הכהן הגדול.

דיון (עמ' 286) – הטור קצר בהרבה מהרמב"ם ומביא את המחלוקות ומגוון הדעות ובכך מאפשר דיון הלכתי (כפי שראינו את טענות הראב"ד לעיל). הרמב"ם כלל את כל המצוות, כולל אלו התלויות בארץ או במקדש, ספרו מובנה מאוד, עם עברית בהירה ונוחה והוא מביא הלכה פסוקה וברורה.

העמקה (עמ' 288) – המקורות שאליהם מתייחס השו"ע הם תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי, תוספתא, ספרא, ספרי, מכילתא (מדרשי ההלכה השונים מימי התנאים והאמוראים), ארבעת הטורים והפוסקים והשו"תים שהיו עד ימיו. חשוב לציין שרבי יוסף קארו, [בהקדמתו לספרו "בית יוסף"](#), מפרט על איזה ראשונים הסתמך, ובעיקר הוא מתמקד ב"שלושת עמודי ההוראה" – הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש.

המטרות בכתיבת השולחן ערוך הן: פשטות ובהירות – לנסח את ההלכה בלשון קצרה וצחה, כדי שתהיה שגורה בפי כול. שימוש יום־יומי – שהתלמידים והחכמים יוכלו לחזור עליו מדי יום/חודש, עד שתהיה ההלכה קבועה בליבם. נגישות לכלל הציבור – לקטנים וגם לגדולים, כדי ש"תמלא הארץ דעה את ה'".

הבדלים בין השולחן ערוך לבין ספרי יסוד אחרים:

לעומת הרמב"ם במשנה תורה – הרמב"ם אינו מזכיר כמעט מקורות ודעות אחרות, אלא מביא פסק סופי, לעומתו השולחן ערוך מבוסס על בית יוסף, שמנתח את שיטות הראשונים והפסק מתבסס עליהן. כמו כן, בדומה לטור ובניגוד לרמב"ם, השולחן ערוך אינו דן בהלכות שלא נהוגות בימי הגלות.

לעומת ארבעת הטורים – ספר הטורים ארוך ומביא דיונים ודעות שונות, ואילו השולחן ערוך מקצר מאוד, מציג את ההלכה הפסוקה בשפה פשוטה ומסודרת.

העמקה (עמ' 289) – הרמ"א רצה להשלים את השולחן ערוך של רבי יוסף קארו ולהתאימו גם ליהדות אשכנז, בעיקר לאחר שראה שבשולחן ערוך נפסקו הלכות בעיקר על פי מנהגי ספרד.

המשותף: כל הקהילות ראו את התורה שבעל פה ואת ההלכה כבסיס משותף והסתמכו על אותם מקורות יסוד (תלמוד, ראשונים). השולחן ערוך הפך במהרה לספר פסיקה מרכזי לכלם.

המפריד: לכל קהילה (ספרדית או אשכנזית) היו מנהגים אחרים ופסיקות מקומיות אחרות שהתקבלו מדורי דורות. ההבדלים הללו יצרו צורך להוסיף את "המפה", כדי לשלב את שתי המסורות בספר אחד.

דיון (עמ' 291) לנוסחים השונים של [טעמי המקרא](#). הנושא מוכר מן הסתם לתלמידים שחגגו בר מצוה זה לא מכבר. לגבי כיתות בנות, המשימה יכולה להוות הזדמנות לחשוף אותם לנושא. על משמעותם של [טעמי המקרא](#).

העמקה (עמ' 291) – הלשון נתפסה כליבה של התרבות היהודית וכחלק מההלכה והמסורת על הקדושה הכרוכה בה. סביר שהייתה כאן גם השפעה של התרבות הערבית, שעסקה ללא הרף בענייני הלשון מתוך רצון לחזק את הטיעון שהקוראן נכתב בשפה הקדושה והיפה בעולם. כיום הנושא זניח יחסית, הן בגלל מגמות חילון והן בגלל התהליכים שהעברית עברה והתמודדותה עם הסלנג ושפות זרות. ולמרות זאת עדיין חשוב להדגיש את דברי הרמב"ן – "וכן הטעם אצלי במה שרבותינו קוראין לשון התורה "לשון הקודש", שהוא מפני שדברי התורה והנבואות וכל דברי קדושה כולם בלשון ההוא נאמרו. והנה הוא הלשון שהקב"ה יתעלה שמו מדבר בו עם נביאיו ועם עדתו" (שמות ל, יג); וכן את דברי הרמב"ם – "אחר כך אמר שצריך לזהר במצווה שיחשוב בה שהיא קלה כשמחת הרגל ולמידת לשון הקדש, כמצווה שנתבאר לך שהיא גדולה כמילה וציצית ושחיטת הפסח. ושם סיבת זה, שאין אתה יודע מתן שכן של מצוות" (פירוש למשנה באבות ב, א).

איור (עמ' 291) – חידת דונש בן לברט בסעיף ב.

חקר (עמ' 293) – בתפילת נעילה: בין פיוטי אשכנז ניתן למצוא את [אנא סלח נא](#), [ומי יעמוד חטא](#), [מרבין צרכי עמך](#) (פיוט של רבי יוסף בכור שור), [זכור ברית \(של רבנו גרשום מאור הגולה\)](#) ועוד. פיוטים רבים בתפילות אשכנז לקוחים מפייוטים ארץ ישראל קדמונים (ולכן תכופות אינם מזוהים בשמם).

בנוסף ספרדי: (לפני התפילה) [אֵל נורא עלילה](#), [שבט יהודה בדוחק](#).

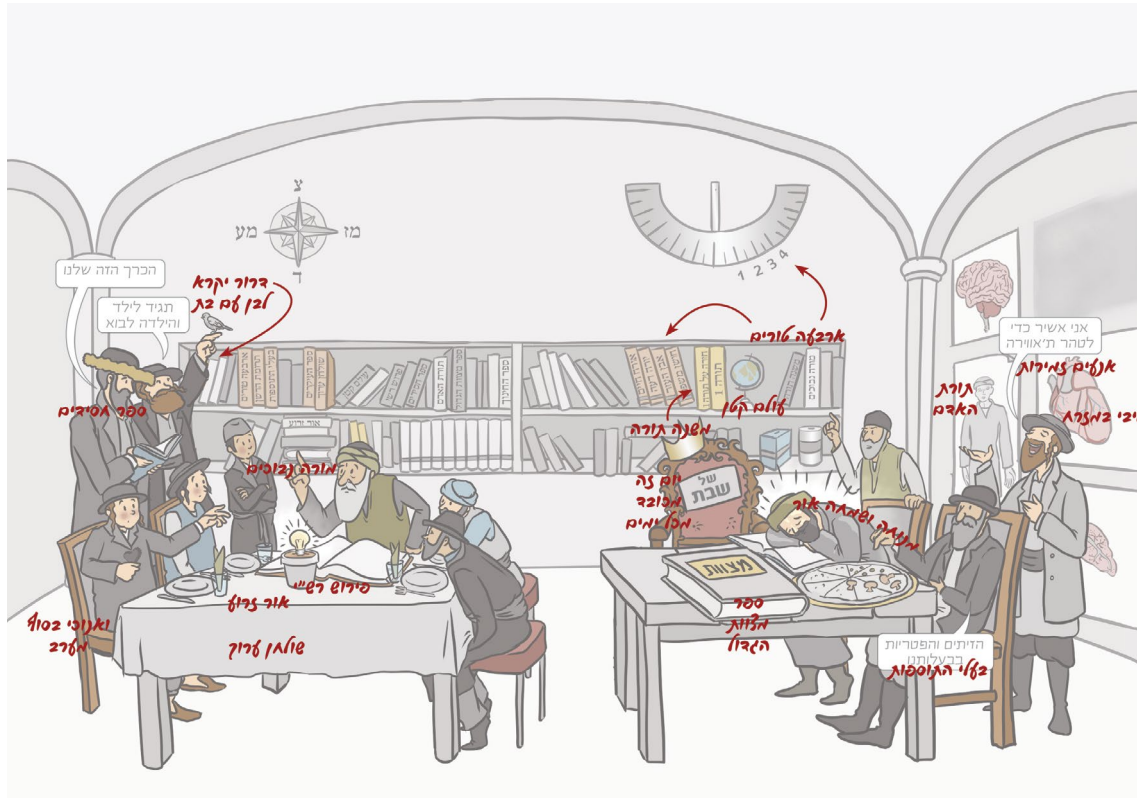
חקר (עמ' 293) – הפיוטים: **יום זה מכובד**, **מנוחה ושמחה**, **אנדלך**, **מעוז צור**, **בן אדם**. לכלול יש ערכים בוויקיפדיה. בהקשר זה, כמו גם בשאר חלקי הסידור והמחזור, ניתן להמחיש את המכנה המשותף הרחב של כל קהילות ישראל לצד ההתפתחות הנפרדת של תרבויות כל אחת מהעדות.

העמקה (עמ' 294) – [לביאור הפיוט ככלות ימי](#). מהשיר ניתן ללמוד על חברה משכילה ומעורבת בתרבות הסביבה, שמשולבת בתרבות הכללית ונהנית גם מעושר יחסי, עם הרבה מרחב של פנאי מוזיקה וסעודות.

דיון (עמ' 296) – לוויכוח על הפילוסופיה יש השלכות רבות בדבר החשיפה לתרבות האומות והעצמת/החלשת חוסן אמוני ולאומי בהתאם. לשאלה זו יש כמובן השלכות אקטואליות בנוגע לחשיפה חינוכית

לשאלות וקושיות על האמונה והכרת דעות שונות. [על פולמוס הפילוסופיה לשלביו השונים](#). על עמדותיו של רבי יוסף יעבץ, שיצא [נגד לימוד הפילוסופיה בעקבות גירוש ספרד](#) (ראו כאן לדיון [מעניין בדבריו](#)).

חידון (עמ' 301) -

הצעה לחומרים ופעילויות העשרה והעמקה

חלוקת התקופות – להרחבה על התקופות [בספרות התורנית](#). כדאי לתרגל בכיתה סיווג ספרים ופרשנים לאור חלוקה זו, בד בבד עם הבהרת חשיבות הרצף בין התקופות ומשמעות העובדה שהן בנויות זו על זו.

חכמי ישראל כאנשי אשכולות – לביאור המושג [אנשי אשכולות](#). ניתן להדגים זאת באמצעות מעבר על שמות החכמים והבנת היקף פעילותם במגוון תחומי היצירה. ניתן להיעזר ברשימת הרחובות בשכונת [רחביה בירושלים](#), המוקדשים כמעט כולם לחכמי ספרד בימי הביניים. על הרקע להחלטה לקרוא לרחובות השכונה על שם חכמי ספרד והאירועים המשעשעים שנלוו להחלטה זו [ראו כאן](#).

פרשנות המקרא – ניתן לעיין בביבליוגרפיה המובאת בהמשך. כמו כן מומלץ לבצע פעילות רב־תחומית בנושא יחד עם המורים לתנ"ך. לסקירה כללית על פרשנות המקרא בימי הביניים ומאפייניה [ראו כאן](#). מומלץ מאוד להיעזר **במפה זו** ובהרצאתו של **הרב פרופ' יהונתן יעקובס**.

רבי סעדיה גאון – על דמותו למדנו בפרק הקודם. על [פרשנותו למקרא](#).

רבי אברהם אבן עזרא – על פרשנותו למקרא ראו את הרצאתו של [הרב אוריאל עיטם](#), וסקירה של [הרב חיים רבינוביץ](#).

[להרצאה על דמותו](#) מפי הרב בנימין הולצמן, להרצאה קצרה מפי [הרב אברהם ענתבי](#), לסקירה קצרה על דמותו [באתר הספרייה הלאומית](#). עיון מקיף בדמותו בספרו של פרופ' דב שוורץ: [אבן עזרא – איש האשכולות](#).

לרשימת [שירי האבן עזרא](#), [למערכ שיעור](#) בית "לב לדעת", על שירו "אשכים לבית השר" ומה ניתן ללמוד על דמותו משיר זה.

רש"י – מומלץ מאוד לעיין בספרו של [פרופ' אברהם גרוסמן](#) על רש"י וחיויו.

[לסרט על חיוו](#) המותאם ליסודי, אך יכול להתאים גם לחטיבת הביניים. [לסרטון קצר](#) של הספרייה הלאומית. לסרטון קצר של [הרב אברהם צ'יקוטאי](#).

על פרשנותו למקרא – הרצאה של הרב [אוריאל עיטם](#).

[למערכי שיעור של משרד החינוך](#) לחטיבת הביניים על דמותו ופירושו. במידת האפשר מומלץ לעיין לפירושו לפרשת השבוע ולאתר בתוכו את מאפייני פירושו.

רשב"ם – להרצאתו של הרב [אוריאל עיטם](#) ושל [פרופ' יהונתן יעקובס](#) ומאמרה של [ד"ר אביגיל ראק](#).

רבי יוסף בכור שור – למאמר מעניין על פירושו של [ד"ר יוסף פריאל](#) ושל [ד"ר אביגיל ראק](#).

רמב"ן – מומלץ לעיין בספרו של עודד ישראלי, [רבי משה בן נחמן, ביוגרפיה אינטלקטואלית](#) (לראיון קצר איתו על [הספר ועל דמותו](#)) (על ויכוח ברצלונה שבו השתתף למדנו בפרק 15).

על פרשנותו לתורה בהרצאתו של [הרב אוריאל עיטם](#) ושל [פרופ' חננאל מאק](#) ושל [ד"ר אביגיל ראק](#).

על [אהבתו של הרמב"ן לארץ ישראל](#), על סיפור עלייתו לארץ ומערכ [שיעור של צה"ל על דמותו](#).

[לאגרת הרמב"ן](#).

אברבנאל – על דמותו כדאי לקרוא את ספרו של בן ציון נתניהו ["דון יצחק אברבנאל, מדינאי והוגה דעות](#), להרצאה על [פירושו לתורה על רקע תקופתו](#) ועל [מאפייני פירושו](#).

פרשנות הגמרא – לתזכורת על הדרך להיכרות עם דף גמרא למתחילים ראה לעיל במדריך זה בעמ' 48.

דור הסבוראים – להרחבה על פעילותם בהרצאה של [הרב אורי שרקי](#), על [הסבוראים](#).

פרשנות הגאונים לגמרא – למאמרים של [פרופ' ברודי](#) והרב [פרופ' שמחה אסף](#) ולסדרת הרצאות של פרופ' [רוני שויקה](#).

רבנו חננאל – [שיעור של הרב בנימין הולצמן](#).

רבנו גרשום – על דמותו עמדנו בפרק 18. על פירושו בשיעור [של הרב בנימין הולצמן](#).

פרוש רש"י על הגמרא – שיעור הסבר לתלמידים, [שיעור של הרב הולצמן](#), [במאמר קצר של פרופ' גרוסמן](#). כדאי להדגים את פירושו באחד דפי הגמרא הנגישים לכיתה.

בעלי התוספות – על בעלי התוספות נכתבה יצירתו המונומנטלית של [פרופ' אורבך](#). הסכמים יפים של [קדמא](#) על בעלי התוספות ורבנו תם, כמו גם על רבים מהחכמים האחרים המוזכרים בפרק זה. [להסבר קליל למתחילים](#). גם כאן כדאי לנסות ולהדגים את לימוד התוספות בכיתה.

[לרשימת בעלי התוספות](#).

רבנו תם – כדאי לעיין בספרו של פרופ' אברהם ריינר "[רבנו תם, פרשנות, הלכה, פולמוס](#)" בהוצאת אוניברסיטת בר אילן (נמצא באתר כותר).

הרשב"א – [לסרטון על חייו ותורתו עם פרופ' דוד סורוצקין](#) (בעיקר בהקשר של דעותיו בנושא הפילוסופיה), [לספריו](#) (כולל "מאמר על ישמעאל").

המאירי – [על המאפיינים המיוחדים של פירושו](#), על [דעתו ביחס לנוצרים](#).

ספרות השו"ת – בהמשך למשימה שניתנה בהקשר זה, כדאי מאוד לבקש מהתלמידים לנסות לנסח שאלה לרב ולעמוד על הדינמיקה של השו"ת. כדאי לעיין בספרו הקלאסי של פרופ' חיים סולובייצ'יק "[שו"ת במקור היסטורי](#)". לאתר [פרויקט השו"ת](#).

ספרות הפסיקה בימי הגאונים – [על ספר הלכות גדולות והלכות פסוקות](#). חשוב להדגיש כי ספרות הגאונים נכתבה בשעה שכל הסמכות ההלכתית רוכזה בבבל (למעט ויכוחים שהלכו ודעכו מול גאוני ארץ ישראל) ולא היה צורך בדיונים והשוואות בין קהילות מרוחקות.

הרמב"ם –

לסרט [לילדים על הרמב"ם](#) (יכול להתאים לפחות בחלקו לתלמידי ט), [לסדרה שהופקה על ידי ערוץ כאן 11](#), שלאחר בדיקת התאמה ניתן להשתמש גם בחלקים ממנה, [למערכי שיעור של משרד החינוך על דמותו ותולדותיו](#).

לאחר מרכז [מורשת הרמב"ם בטבריה](#) ובו פעילויות וחומרים רבים.

על תפיסתו ההלכתית [בסרטון של מש"ב](#), [לערוץ הרמב"ם היומי](#) (שכדאי להמליץ לתלמידים להצטרף אליו במסגרת החמ"ד).

על הרמב"ם נכתבו אין סוף ספרים ומחקרים. לאחרונה יצא ספרה של שרה סטרומזה: [הרמב"ם כהוגה ים תיכוני](#).

ובספריית כותר ניתן לעיין בשני כרכים בעריכת אבי רביצקי: [הרמב"ם, היסטוריה והלכה](#).

מומלץ לערוך בעזרת עבודה כיתתית סקירה משותפת על חייו של הרמב"ם בתפקידיו השונים: פוסק, רופא, מנהיג הקהילה היהודית, קשריו עם משפחתו וסביבתו וכדומה.

כדאי להיעזר [בסדר היום המפורסם של הרמב"ם](#), [רשימת ספריו](#), [יחסו המיוחד ליהדות תימן](#) ועוד.

הראב"ד – יש לשים לב כי [ישנם כמה ראב"ד](#) בין חכמי ספרד.

אור זרוע – [אור זרוע](#) הוא חלק מסדרת ספרים שסיכמה את מנהגי אשכנז. [על הרקע למנהגי אשכנז](#). בשל קוצר היריעה בחרנו שלא להיכנס לכל סוגיית היחס [בין מנהג להלכה](#).

הרא"ש – על הרא"ש ומשמעות מעברו [מצרפת לספרד](#), [לשיעורו של הרב הולצמן](#).

הטור – על צורת החלוקה של הטור מול משנה תורה.

מסנה תורה לרמב"ם	ארבעת הטורים
ספר אהבה (קריאת שמע, תפילה, ברכות, תפילין) ספר זמנים (שבת, יום טוב, פסח, סוכה, תעניות, מגילה, חנוכה)	אורח חיים
ספר קדושה (מאכלות אסורות, שחיטה) ספר הפלאה (שבועות, נדרים, נזירות) ספר טהרה (נידה, מקוואות, טומאות – רובו לא נוהג בזמן הזה)	יורה דעה
ספר נשים (אישות, גירושין, ייבום וחליצה, כתובות) חלק מספר קדושה (איסורי עריות)	אבן העזר
ספר קניין (מכירה, שכנים, שלוחין ושותפין, עבדים) ספר משפטים (הלואה, פיקדון, שכירות, שאלה) ספר נזקים (גניבה, גזילה, רוצח, נזקי ממון) חלק מספר שופטים (סנהדרין, עדות, דיינים, ממרים – דיני בית דין)	חושן משפט

לסקירה קצרה על צורת הכתיבה של [ארבעת הטורים](#).

רבי יוסף קארו – [לסדרת הרצאות על רבי יוסף קארו](#) ומפעליו מפי [הרבנית ד"ר תרצה קלמן](#). לסרט על [חייו ומפעליו](#), לסרטון קצר [על חייו ומפעליו](#).

[לכתבי רבי יוסף קארו](#).

[על תפיסתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף](#) ולפיה רבי יוסף קארו הוא רבה של ארץ ישראל.

על בית הכנסת [רבי יוסף קארו בצפת](#). באתר כותר ניתן לעיין בלקט המאמרים [רבי יוסף קארו היסטוריה, הלכה וקבלה](#).

הרמ"א – לסקירה [על תולדותיו](#). חשוב להדגיש בפני התלמידים את גודל מעשהו של הרמ"א שאפשר ספר הלכה אחד לעם ישראל.

לתרגול נושא השתלשלות ההלכה ניתן לבצע את המשימה הבאה:

חקר: **השתלשלות ההלכה**

1. קראו בעיון את הקטעים שניתנו לכם מספרי הפוסקים: **הרמב"ם, הטור, השולחן ערוך והרמ"א**.
2. כתבו בקצרה מהי דעתו של כל אחד מהפוסקים בנוגע לנושא ההלכתי שמופיע במקור.
3. בנוגע לקטע מן הרמב"ם – ציינו גם באיזה חלק מתוך 14 ספרי **משנה תורה** הוא מופיע.
4. הסבירו: מה אפשר ללמוד מהשוואה בין דעות הפוסקים השונים על **תהליך השתלשלות ההלכה** בימי הביניים?

הנושאים הם:

- א. הדלקת נרות חנוכה** – רמב"ם, הלכות מגילה וחנוכה פרק ד, משנה ג; טר אורח חיים, תרע"א; שולחן ערוך ורמ"א, אורח חיים, תרע"א, ב.
- ב. ברכות על הנחת תפילין** – רמב"ם, הלכות תפילין ומזזה פרק ד, הלכה ד; טור אורח חיים, כה (בערך באמצע הסימן); שולחן ערוך ורמ"א, אורח חיים, כה, ה.
- ג. מצוות ציצית לנשים** – רמב"ם, הלכות ציצית, פרק ג, משנה ט; טור אורח חיים, סימן יז; שולחן ערוך ורמ"א, סימן יז, ב.

על הלשון והשירה העברית בימי הביניים – [אתר הפיוט והתפילה](#). ניתן לאתר בו שירים ויצירות על בסיס מחבר או אזור גאוגרפי.

למערך שיעור של משרד החינוך (בספרות) [על שירת ימי הביניים](#) (ממלכתי) [וחמ"ד](#). מומלץ לבצע שיעורים רב־תחומיים בנושא.

על חכמי טבריה – ניתן לעיין ולהרחיב בספר "מכל הלשונות" (אתר כותר) עמ' 94–110. על סיפורו המרתק של [כתר ארם צובא](#)

מנחם בן סרוק ודונש בן לברט – על [המאבק ביניהם ומשמעותו](#) במאמר של ד"ר ארי גייגר.

על השלבים בהתפתחות הסידור – [סקירה של הרב זאב סולטנוביץ](#).

על דמותו של אבן גבירול – הרצאה של ד"ר [אוריה כפיר](#).

לפיוט "שנת ישע" על רקע ימי מלחמת חרבות ברזל, [אזהרות לשבועות של אבן גבירול](#).

על ספר [מקור חיים](#) של אבן גבירול.

על ספר [עולם קטן](#).

על רבי יהודה הלוי למדנו בפרק 17 ו־18. על [שירתו ראה כאן](#), לביצועים שונים של [ציון הלא תשלי](#) (על רקע מלחמת חרבות ברזל) [וכאן](#). על השיר וביטוייו [בתרבות העברית](#).

ספר הכוזרי – על הרקע לכוזרי למדנו בפרק 16, גם את הספר עצמו ניתן להציג ולהראות לתלמידים. לשיעור פתיחה לספר של [הרב קשתאל](#), על [הספר ומשמעותו](#).

על ספר אמונות ודעות – סקירה כללית.

על דמותו של הרלב"ג – [סרטון קצר עם הרב שרקי](#), סקירה של [הרב סולטנוביץ](#).

רבי חסדאי קרשקש – בסקירה של הרב [זאב סולטנוביץ](#), ניתן לעיין באתר כותר בספרם של אסתי אייזמן וזאב הרווי "אור השם מספרד" [על רבי חסדאי קרשקש ותקופתו](#).

רבי יוסף אלבו – על פעלו בשנים שקדמו לגירוש ספרד למדנו בפרק 15. [לטקסט של ספר העיקרים](#), [לשיטות השונות בשאלה מהם עיקרי האמונה לפי היהדות](#).

מורה נבוכים – עיון במורה נבוכים הוא מורכב מדי בדרך כלל לתלמידי כיתה ט (אם כי קטעים ממנו משולבים בהמשך לימודי התיכון בשיעורי מחשבת ישראל). כדאי לתת סקירה כללית על הספר והרקע לכתיבתו. כדאי להשתמש במבוא המופיע בהוצאות החדשות של הספר, כמו זו [של מפעל משנה תורה](#) או זו של פרופסור [מיכאל שוורץ](#).

לשיעור רקע על מורה נבוכים של הרב [חיים נבון](#), ושל [הרב סולטנוביץ](#).

למקורות שונים [מפולמוס המורה נבוכים](#), [לתולדות הוויכוח](#), מאמרו של הראי"ה "אחד היה הרמב"ם", [שקרא לסיום הוויכוח](#).

קדמות הזוהר – הסוגיה מורכבת וכל מורה נדרש להפעיל את שיקול דעתו לגבי התאמת הכיתה להיכרות בסיסית עם נושא הקבלה בכלל וקדמות הזוהר בפרט. [לסקירת ויקיפדיה בנושא](#), לסקירה של הרב [זאב סולטנוביץ](#) (הפסקה הרביעית על קדמות ספר הזוהר) למאמר של [הרב מנחם כשר](#), למאמר של [הרב יעקב אריאל](#).

רבי אברהם אבולעפיה – לשיעור של פרופ' [משה אידל](#) על תולדות חייו.

רבי יוסף ג'יקטיליה וספר שערי אורה – דומה שאין צורך להתעכב על הנושא בכיתה ט, אלא רק לשם הכרת המושג.

האר"י – כמובן בכיתה ט' אין עניין להיכנס לענייני הקבלה, לבד הצורך להתנער מזילותה הנעשית בפרסומים והקשרים מסוימים. אפשר להתייחס להקשר ההיסטורי, וכיתות הלומדות באזור הצפון יכולות לשלב סיורים בצפת.

לשיעור מותאם תיכון על [כוונת האר"י בתפילה](#), [למערך שיעור על צפת במאה ה-16](#) (הנושא ככלל לא בגבולות תו"ל לכיתה ט, אך נוגע ברקע להופעת קבלת האר"י).

חובות הלבבות – [שיעור פתיחה](#) ורקע לספר חובות הלבבות בישיבת קרני שומרון. ככלל, זוהי הזדמנות להדגיש את העובדה שכל הספרים הנלמדים בפרק זה נלמדים עד היום בכל בתי המדרש.

חשוב להבדיל בין [מחבר חובות הלבבות](#) לבין רבנו בח"י מחבר הפירוש על התורה (רבי בח"י בן אשר אבן חלואה). לטקסט הספר שכדאי לעיין בו [מעט להמחשה](#).

שערי תשובה – לסדרת שיעורים על הספר [שערי תשובה](#) מאת הרב חיים סבתו. [לטקסט המלא של הספר](#). על הקשר בין עמדות רבנו יונה בפולמוס על מורה נבוכים לבין כתיבת שערי תשובה [במאמר זה](#). לשיקול דעת המורה בהתאם לאופי הכיתה אם לעסוק בנושא.

הר"ן – לטקסט מלא של [דרשות הר"ן](#). ניתן לדון על אופיין של [דרשות בכלל](#) בתולדות ישראל, וכן לעסוק בהשוואה שבין דרשות בנות זמננו, אותן מכירים התלמידים מבתי הכנסת, לבין משמעותן של הדרשות בימי הביניים.

על חסידי אשכנז כדאי לעיין בספריו של יוסף דן ועל [חסידות אשכנז](#) ועל [רבי יהודה החסיד](#) (נמצא באתר כותר).

[לשיר הכבוד בביצועו של עוזי חיטמן](#).

ענף נוסף של היצירה היהודית בימי הביניים היה ההיסטוריוגרפיה היהודית. ההיסטוריוגרפיה היהודית בימי הביניים נועדה בעיקר לשמר את זיכרון העבר היהודי, לחזק את זהות הקהילה ולהעניק משמעות דתית לאירועים כמו חורבן, גלות ורדיפות. היא הציגה את תולדות עם ישראל כרצף אחד, הממשיך מתקופת המקרא ועד ימי הכותבים, והדגישה את המשכיות והנאמנות למסורת. אחד החיבורים החשובים היה [ספר יוסיפון](#), שהוא מעין עיבוד של ספרי יוסף בן מתתיהו, שסיפר את תולדות עם ישראל בתקופת הבית השני והחורבן, והפך מקור מרכזי להבנת העבר הלאומי. חיבור חשוב נוסף הוא **ספר הקבלה** של אברהם אבן דאוד, המכונה הראב"ד הראשון, שחי בספרד במאה ה-12 ותיאר את שרשרת מסירת התורה מדור לדור כדי להוכיח את אמינות המסורת היהודית. גם החיבור **מאיר עיניים** של עזריה מן האדומים עסק בתולדות ישראל ושילב בין מקורות יהודיים לבין ידע היסטורי רחב יותר (נמצא באתר כותר). נוסף על כך, ספר **שבט יהודה** תיאר את רדיפות היהודים באירופה, ובמיוחד בספרד, והדגיש את סבלם ואת עמידתם באמונתם. חיבורים אלו סייעו לשמור על הזיכרון ההיסטורי, לחזק את האמונה ולהעניק משמעות לאירועים שעברו על העם היהודי ([להרחבה על הספר](#)).

ביבליוגרפיה

- אביגיל ראק, פרשני המקרא, הוצאת קורן, ירושלים, 2021.
- אליעזר שבייד, הפילוסופים הגדולים שלנו, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב, 2000 (כותר).
- אפרים אורבך, בעלי התוספות, הוצאת מוסד ביאליק, 1954.
- זאב סולטנוביץ, בינה לעיתים, תקופת התלמוד עד גירוש ספרד, הוצאת ישיבת הר ברכה, הר ברכה, תשס"ה.
- יואל מרציאנו, חכמי ספרד בעין הסערה, תורה והנהגה במוצאי ימי הביניים, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשע"ט (כותר).
- יצחק טברסקי, כמעין המתגבר, הלכה ורוח ביצירת חכמי ימי הביניים, הוצאת מרכז שז"ר, ירושלים, תש"ף (כותר).
- ישראל תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, הוצאת מגנס, ירושלים, תשנ"ט.
- נח עמינח, יוסף ויצן, בשבילי היצירה התורנית לדורותיה, הוצאת ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תשמ"ב.